

COMPLEXUL MUZEAL NAȚIONAL „MOLDOVA” IAȘI
MUZEUL DE ISTORIE A MOLDOVEI

CERCETĂRI ISTORICE
(SERIE NOUĂ)

XLII

2023

IN HONOREM
MAGDA-CORNELIA LAZAROVICI

IAȘI
2023

COMITETUL DE REDACȚIE

Senica ȚURCANU (redactor șef)
Adriana MIRON (secretar de redacție)
Ioan IAȚCU
Ciprian LAZANU
Vasilica MÎRZA
Cosmin NIȚĂ
Loredana SOLCAN

Traduceri revizuite/realizate

Simona POSTOLACHE

Copertă și DTP

Cătălin HRIBAN

Adresa redacției

Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași
Muzeul de Istorie a Moldovei
Piața Ștefan cel Mare și Sfânt, nr. 1
Iași, RO-700028
Telefon: 04 0232218383
Fax: 04 0332408166
e-mail: cercetari.istorice@yahoo.com
www.editurapalatulculturii.ro

Toate drepturile rezervate. Nicio parte din această publicație nu poate fi reprodusă sau folosită în niciun fel și prin niciun mijloc – fotografic, electronic sau mecanic, inclusiv prin fotocopiere, înregistrare sau sisteme de stocare și interogare a datelor – fără acordul prealabil scris al editurii și/sau al autorilor. Autorii poartă responsabilitatea textului și fotografiilor conținute în această publicație.

ISSN 1453-3960

EDITURA PALATUL CULTURII

Iași

SUMAR

SOMMAIRE – CONTENTS – INHALT

ABREVIERI / Abbreviations - Abreviations – Abkürzungen	5
Cornelia-Magda Lazarovici – Un arheolog alături de muzeu (Senica ȚURCANU)	13
Silviu GRIDAN, Mircea OANȚĂ, Contribuții la repertoriul arheologic al stațiunilor Neoliticului Timpuriu din Sud-Estul Transilvaniei. Așezarea Starčevo-Criș de la Ungra 2 – Dealul Morii (comuna Ungra, jud. Brașov) / Contribution to the archaeological repertoire of Early Neolithic sites in southeastern Transylvania. Starčevo-Criș settlement from Ungra 2 - Dealul Morii (Ungra commune, Brașov county)	19
Radu Ștefan BALAUR, Așezarea Cucuteni A-B de la Dâmbul Morii. Practici rituale, complexe și obiecte de cult / The Cucuteni A-B settlement from Dâmbul Morii. Ritual practices, ritual complexes and cult objects	45
Ting AN, Mădălin-Cornel VĂLEANU, Huan REN, Yanxiang FU, Luoya ZHU, The Yangshao Culture in China. A short review of over 100 years of archaeological research (II) / Cultura Yangshao din China. Un scurt istoric a peste 100 de ani de cercetare arheologică (II)	61
Vasile DIACONU, Constantin APARASCHIVEI, Daniela Alexandra POPESCU, Liviu Gheorghe POPESCU, Obiecte de piatră aparținând Epocii Bronzului descoperite în Nord-Estul României. Materie primă și valoare simbolică / Stone objects belonging to the Bronze Age discovered in Northeastern Romania. Raw materials and symbolic value.....	81
Vlad TRANDAFIRESCU, Perspective ale istoriografiei antice despre barbari / Perspectives of ancient historiography on barbarians	95
Vitalie BĂRCĂ, Cazanul de epocă sarmatică de la Avrămeni (jud. Botoșani). Observații pe marginea răspândirii, datării și utilizării acestui tip de cazan în stepa pontică / The Sarmatian period cauldron of Avrămeni (Botoșani County). Notes on the diffusion, dating and use of this type of cauldron in the Pontic steppe.....	105
Eduard RUSU, Instrumentele muzicale din pictura bisericii „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” a Mănăstirii Cetățuia din Iași / Musical instruments illustrated in the painting of the “Saints Peter and Paul” church within Cetățuia Monastery in Iași.....	149

Violeta-Anca EPURE, Emile Gaudin și Principatele Române: activitatea consulară (septembrie 1795 – martie 1796) și legăturile cu spațiul românesc / <i>Emile Gaudin et les Principautés Roumaines: L'activité consulaire (septembre 1795 – mars 1796) et ses liaisons avec l'espace Roumain</i>	163
Ioan IAȚCU, Pieptenele din lemn de odagaci al mitropolitului Moldovei Sofronie Miclescu (1790-1861) / <i>The agarwood comb of the Moldavian Metropolitan Sofronie Miclescu (1790-1861)</i>	175
Remus TANASĂ, Armenii otomani: De la „Miletul cel fidel” la genocid / <i>The Ottoman Armenians: From the "Loyal Millet" to genocide</i>	185
Daniel LAZĂR, Un proiect „statal” în Europa anilor 1919-1920: Banatul independent / <i>A „state” project in the Europe of 1919-1920: The independent Banat</i>	197
Ștefan S. GOROVEI, „În mijlocul cărților, singurii mei tovarăși”. Scrisori de la Ion Șiadbei către Artur Gorovei / <i>„Au milieu des livres, mes seuls camarades”. Lettres de Ion Siadbei adressées à Arthur Gorovei</i>	203
Cristian SANDACHE, Ipostaze ale liberalismului românesc interbelic / <i>Aspects of the Romanian interwar liberalism</i>	253
In memoriam Nicolae Ursulescu (2 aprilie 1943-18 iunie 2023) (Senica ȚURCANU)	269

Recenzii și note de lectură

Cornelia-Magda LAZAROVICI, <i>Scânteia-Dealul Bodești: figural plastic art and more</i> , edited by Constantin-Emil Ursu, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, 353 p. (Adela KOVÁCS)	275
Mihai BĂRBULESCU, <i>Istoria arheologiei în România</i> , Editura Academiei Române, București, 2022, 490 p. (Vasilica MÎRZA)	279
Sorin Ignătescu, <i>Oameni și locuri: arheologia județului Baia (1914-1949)</i> , Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, 404 p. (Loredana SOLCAN)	286
Costin Clit, <i>Documente privind istoria Episcopiei de Huși</i> , Lucrare apărută cu binecuvântarea Preasfințitului Părinte Ignatie, Episcopul Hușilor, Editura Horeb, Huși, 2021, 1.128 p. (Iulian PRUTEANU-ISĂCESCU).....	289
Dan Prisăcaru, Petre Otu, Marius Iorgulescu (coordonatori), <i>România și Polonia în avanpostul securității europene. Tradiție și continuitate (1919-2022)</i> , Editura Militară, Centrul Tehnic Editorial al Armatei, București, 2023, 588 p. (Daniel LAZĂR)	292

ABREVIERI

ABBREVIATIONS - ABREVIATIONS - ABKURZUNGEN

AARMSI	<i>Analele Academiei Române - Memoriile Secțiunii Istorice</i> , București.
ActaMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca.
ActaMS	<i>Acta Moldaviae Septentrionalis</i> , Muzeul Județean Botoșani.
ActaMT	<i>Acta Musei Tutovenss</i> , Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad.
ActaTF	<i>Acta Terrae Fogarasiensis</i> , Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”, Făgăraș.
ActaTS	<i>Acta Terrae Septemcastrensis</i> , Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu.
ADIU	<i>Arkheologiya i davnya istoriya Ukrainy</i> , Instytut arkheologii Natsional’noj akademii nauk Ukrainy, Kyiv.
AIIAI/ AIIAX	<i>Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași/ Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol”, Iași.</i>
AMEM	<i>Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei</i> , Muzeul Etnografic al Moldovei, Iași.
Analele Putnei	<i>Analele Putnei</i> , Sfânta Mănăstire Putna, Putna.
Angustia	<i>Angustia. Revista Muzeului Național al Carpaților Răsăriteni</i> , Sfântu Gheorghe.
ANIC	<i>Arhivele Naționale Istorice Centrale</i> , București.
Arheovest	<i>Arheovest</i> , Asociația Arheovest Timișoara, Editura JATEPress Kiadó, Szeged.
ArhMold	<i>Arheologia Moldovei</i> , Institutul de Arheologie Iași.
ARMSL	<i>Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Literare</i> , București.

ASGE	<i>Arheologicheskij sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha, Leningrad.</i>
AȘUI	<i>Analele Științifice ale Universității „A. I. Cuza” din Iași, Serie nouă, Iași.</i>
AUVT	<i>Annales d'Université „Valahia” Târgoviște, Section d'Archéologie et d'Histoire, Târgoviște.</i>
BAI	<i>Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași.</i>
BAM	<i>Bibliotheca Archaeologica Moldaviae, Iași.</i>
BAR, I. S.	<i>British Archaeological Reports. International Series, Oxford.</i>
BHAUT	<i>Bibliotheca Historica et Archaeologica Universitatis Timisiensis, Universitatea de Vest, Timișoara.</i>
BMA	<i>Bibliotheca Memoriae Antiquitatis, Piatra-Neamț.</i>
BMN	<i>Bibliotheca Musei Napocensis, Cluj-Napoca.</i>
BMSAP	<i>Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris, Société d'anthropologie de Paris.</i>
BPS	<i>Baltic-Pontic Studies, Poznań.</i>
Buletin LIMES	<i>LIMES. Frontierele Imperiului Roman în România, Comisia Națională LIMES România, Cluj-Napoca.</i>
Carpica	<i>Carpica, Complexul Muzeal „Iulian Antonescu”, Bacău.</i>
CCAR	<i>Cronica cercetărilor arheologice din România, CIMEC, București.</i>
CercArh	<i>Cercetări Arheologice, Muzeul Național de Istorie a României, București.</i>
CercIst	<i>Cercetări Istorice, serie nouă, Muzeul de Istorie a Moldovei, Iași.</i>
Dacia (N. S.)	<i>Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București, I-XII (1924-1947); N. S., Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, Nouvelle Série, București (1957-).</i>
DJANI	<i>Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale, Iași.</i>
Econ. Bot.	<i>Economic Botany, The New York Botanical Garden.</i>

Hierasus	<i>Hierasus. Anuarul Muzeului Județean Botoșani, Muzeul Județean Botoșani, Botoșani.</i>
HUI	<i>Historia Universitatis Iassensis, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.</i>
Istros	<i>Istros, Muzeul Brăilei „Carol I”, Brăila.</i>
JAHA	<i>Journal of Ancient History and Archaeology, Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca.</i>
JAOS	<i>Journal of the American Oriental Society, New Haven.</i>
J. Trop. For. Sci	<i>Journal of Tropical Forest Science, Forest Research Institute Malaysia, Kuala Lumpur.</i>
KSIA	<i>Kratkie soobshcheniya Instituta arkheologii AN SSSR, Moskva.</i>
Land	<i>Land, Multidisciplinary Digital Publishing Institute, Basel, Elveția.</i>
MCA	<i>Materiale și cercetări arheologice, București.</i>
MemAnt	<i>Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Complexul Muzeal Național Neamț, Piatra-Neamț.</i>
MIAK	<i>Materialy i issledovaniya po arkheologii Kubani, Nauchno-issledovatel'skii institut arkheologii i etnologii Kubanskogo gosudarstvennogo universiteta, Krasnodar.</i>
MIASK	<i>Materialy i issledovaniia po arkheologii Severnogo Kavkaza, Armavirskii gosudarstvennyi pedagogicheskii universitet, Armavir - Krasnodar.</i>
MN	<i>Muzeul Național, Muzeul Național de Istorie a României, București.</i>
MNIR	<i>Muzeul Național de Istorie a României, București.</i>
MUSEIKON	<i>Museikon. A Journal of Religious Art and Culture/ Revue d'art et de culture religieuse, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia.</i>
NAV	<i>Nizhnevolzhskij arkheologicheskij vestnik, Volgogradskij gosudarstvennyj universitet, Volgograd.</i>
Peuce	<i>Peuce, Institutul de cercetări Eco-Muzeale, Tulcea.</i>

Pontica	<i>Pontica</i> , Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța.
Problemy istori, filologii, kul'tury	<i>Problemy istori, filologii, kul'tury. Rossijskaya akademiya nauk Magnitogorskij gosudarstvennyi tekhnicheskij universitet im. G. I. Nosova</i> , Moskva, Magnitogorsk, Novosibirsk.
Prutul. Revistă de cultură	<i>Prutul. Revistă de cultură</i> , Huși.
RA	<i>Rossijskaya Arkheologiya</i> , Institut arheologii Rossijskoj akademii nauk, Moskva.
RdI	<i>Revista de Istorie</i> , București.
RevArh	<i>Revista Arheologică</i> , serie nouă, Centrul de Arheologie, Institutul Patrimoniului Cultural, Chișinău.
RESEE	<i>Revue des Études Sud-Est Européenes</i> , Institutul de Studii Sud-Est Europene, București.
RHSEE	<i>Revue Historique du Sud-Est Européen</i> , București.
RI	<i>Revista Istorică</i> , Institutul de Istorie „Nicolae Iorga”, București.
RMJ	<i>Rast Musicology Journal</i> , Genç Bilge Yayıncılık, Isparta.
RRH	<i>Revue Roumaine d'Histoire</i> , București.
SA	<i>Sovetskaya Arheologiya</i> , Institut arheologii Akademii nauk SSSR, Moskva.
SAA	<i>Studia Antiqua et Archaeologica</i> , Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași.
SAI	<i>Svod Arkheologicheskikh Istochnikov</i> , Moskva.
Sargetia	<i>Sargetia. Acta Musei Devensis</i> , Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Deva.
SCIV(A)	<i>Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)</i> , Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București.
SCL	<i>Studii și cercetări lingvistice</i> , București.
SP	<i>Studii de Preistorie</i> , Asociația Română de Arheologie, București.

Stratum Plus	<i>Stratum Plus</i> , Vysshaya Antropologicheskaya Shkola, Chişinău.
Thraco-Dacica	<i>Thraco-Dacica</i> , Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
Tyragetia	<i>Tyragetia</i> (Serie Nouă), Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău.
UPA	<i>Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie</i> , Bonn.
VDI	<i>Vestnik drevnei istorii</i> , Institut vseobshchej istorii RAN, Moskva.
Vestnik VolGU	<i>Vestnik Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta</i> , Volgograd.
Vestnik VorGU	<i>Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta</i> , Voronezh.
ZOOID	<i>Zapiski Odesskogo obshchestva istorij i drevnostej</i> , Odessa.

CORNELIA-MAGDA LAZAROVICI – UN ARHEOLOG ALĂTURI DE MUZEU

Acest volum este dedicat unuia dintre cei mai apreciați și fideli colaboratori ai Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași, doamnei cercetător științific doctor habilitat Cornelia-Magda Lazarovici, la împlinirea vârstei de 70 de ani.

Cornelia-Magda Lazarovici și-a dedicat întreaga carieră studierii Preistoriei din România și Europa de sud-est reușind, prin contribuții remarcabile, să-și înscrie numele printre reprezentanții bine cunoscuți ai acestui domeniu al arheologiei românești și europene. Numele său este astăzi un reper pentru toți cei care se apleacă asupra unor teme majore precum cronologia și evoluția culturii Cucuteni, simbolismul diferitelor piese de artă plastică, al formelor și decorului ceramicii, viața cotidiană din acea perioadă și realizările arhitecturale, dar și viața spirituală a comunităților preistorice.

Din perspectiva Muzeului de Istorie a Moldovei din cadrul Complexului Muzeal Național „Moldova” Iași, Cornelia-Magda Lazarovici constituie cercetătorul a căruia activitate a contribuit în cea mai mare măsură la îmbogățirea colecțiilor cucuteniene ale instituției în ultimele trei decenii. La modul practic, ca urmare a unor Convenții și Protocoale de colaborare încheiate între Academia Română – Filiala Iași, prin Institutul de Arheologie și Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, în patrimoniul Muzeului au intrat treptat cvasimajoritatea pieselor provenite din cercetările arheologice sistematice și de salvare desfășurate sub coordonarea Magdei Lazarovici în așezările Cucuteni de la Scânteia – Dealul Bodești și Ruginoasa – Dealul Drăghici.

Cornelia-Magda (Mantu) Lazarovici a inițiat cercetări arheologice sistematice în așezarea cucuteniană de pe Dealul Bodești/ *La Nuci* (com. Scânteia, jud. Iași) în 1985. Desfășurate, cu mici întreruperi, până în prezent, cercetările i-au permis descoperirea unui sit special, particularizat prin numărul impresionant de statuete și vase antropomorfe (aproximativ 600, până în prezent), situație ce indică posibila existență aici a unui centru de cult, în jurul căruia gravitau așezări de mai mică întindere și importanță¹.

Pentru o bună valorificare a potențialului așezării de la Scânteia, Magda Lazarovici a cooptat, în diferite momente, în colectivul de cercetare al așezării de la

¹ C.-M. Lazarovici, *Scânteia-Dealul Bodești: figural plastic art and more*, ed. C.-E. Ursu, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, 353 p.

Scânteia și alți specialiști din România (Senica Țurcanu, Maria Geba și Ana-Maria Vlad de la Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași; Adela Kovács, de la Muzeul Județean Botoșani; Mircea Oancă, de la Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad; Alexandru Berzovan și Ștefan Honcu, de la Institutul de Arheologie din Iași), S. U. A. (Linda Ellis, de la Universitatea de Stat din San Francisco) și Germania (Doris Mischka și Carsten Mischka de la Universitatea din Erlangen).

Uneori, în situații speciale, alături de arheologi, pe șantierul de la Scânteia au fost prezenți și restauratorii care au procedat la conservarea *in situ* a anumitor piese și structuri speciale, înainte de prelevarea lor din teren. De altfel, o mențiune aparte din perspectiva noastră trebuie făcută pentru colaborarea deosebită pe care C.-M. Lazarovici a avut-o, începând din 1993, cu specialiștii de la Departamentul Ceramică al Centrului de Restaurare și Conservare a Patrimoniului Cultural din cadrul Complexului Muzeal Național „Moldova” Iași. Dăruirea și talentul special al experților restauratori Arina Hușleag, Ligia Teodor, Codrin Lăcătușu și Manuela Dăscălache au contribuit la reconstituirea, în forma lor inițială, a unui număr record de vase, de forme și dimensiuni diferite. Situația – rar întâlnită în practică – a permis nu numai observații de natură arheologică și istorică valorificate științific, dar și includerea respectivelor piese în mai multe expoziții naționale și internaționale la care instituția noastră a participat sau pe care le-a organizat, artefactele putând fi admirate, astfel, pe întreg mapamondul, de către un public divers, amator de artă și arheologie.

Câteva alte mii de piese (statuete, unelte din piatră, os sau corn, obiecte de podoabă și de cult, alte piese de instrumentar casnic) provenite de la Scânteia au fost curățate și conservate în laborator și, mai apoi, înregistrate dreptat în patrimoniul Muzeului.

Suntem mândri să subliniem că – în baza acestei colaborări – în colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei se află piese unicate, de o valoare excepțională, cum ar fi, de exemplu, celebrul *phytos* cu reprezentări antropomorfe în relief, cât și cunoscutul vas globular de mari dimensiuni cu picior înalt și capac care constituie efigia Muzeului ieșean.

O altă importantă așezare cucuteniană investigată de Magda Lazarovici în colaborare cu instituția noastră este cea de la Ruginoasa – Dealul Drăghici (jud. Iași). În perioada 2001-2005, domnia sa a realizat, alături de Gh. Lazarovici, investigații arheologice de salvare în acest sit cucutenian, parțial distrus prin exploatarea pietrei. Cercetările realizate în această așezare eneolitică s-au finalizat cu publicarea unei monografii, în anul 2012. Model de valorificare științifică, lucrarea include colaborări interdisciplinare, ca și revizuirea unor date provenite din cercetările mai vechi ale Hortensiei Dumitrescu, din perioada interbelică.

Cea mai mare parte dintre materialele provenite din acest sit de referință pentru cercetarea civilizației Cucuteni se regăsesc, astăzi, în colecțiile Muzeului de Istorie a

Moldovei din Iași. Alături de activitatea de prelucrare primară, în vederea înregistrării, desfășurată de Loredana Solcan și subsemnata, și în acest caz, trebuie subliniat rolul major pe care l-au avut în restaurarea și conservarea materialelor specialiștii restauratori de la departamentul Ceramică.

Mai recent, unul dintre proiectele extrem de ambițioase în care Magda Lazarovici este implicată în colectivul de coordonare științifică – proiect derulat împreună cu Lăcrămioara Stratulat – presupune investigarea unei așezări cucuteniene alături de o echipă de specialiști de la Institutul de Arheologie al Academiei Chineze de Științe Sociale din Beijing.

Așezarea investigată se află în localitatea Dobrovăț, în punctul *Pădurea Buda* (jud. Iași). Colaborarea – începută în 2019 – a fost suspendată pentru câțiva ani, datorită condițiilor pandemice, și a fost reluată anul acesta. Obiectivele acesteia vizează atât studiul complex al descoperirilor arheologice și în special al ceramicii, în contextul în care în China există o cultură preistorică cu o ceramică pictată cu motive extrem de asemănătoare celei Cucuteni, dar și valorificarea potențialului cultural, turistic și educațional al cercetărilor.

Și în acest caz, trebuie subliniată colaborarea de excepție cu specialiștii Centrului de Restaurare și Conservare a Patrimoniului Cultural care s-au implicat atât în restaurarea ceramicii (Ligia Teodor), cât și în conservarea *in situ* a unor structuri arhitecturale (Mihai Spiridon, Codrin Lăcătușu). Firesc, materialele descoperite vor îmbogăți colecțiile Muzeului din Iași.

O altă direcție de colaborare, care implică activități comune ale Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași alături de C.-M. Lazarovici, vizează cooperarea în vederea organizării unor importante expoziții naționale și internaționale.

În 1999, ca un rezultat special al colaborării dintre Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași și Institutul de Arheologie din Iași a fost organizată expoziția „Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare”. Reunind aproximativ 450 de piese, dar și numeroase informații complementare organizate pe panouri, expoziția a valorificat exclusiv descoperirile dintr-un singur sit cucutenian, cel de la Scânteia, așezarea de care Magda Lazarovici și-a legat numele pentru totdeauna.

Expoziția s-a constituit într-un model de valorificare a cercetărilor arheologice dintr-un sit arheologic, devenind un reper de bune practici care a fost, mai apoi, replicat și de alte instituții.

Un aspect important care trebuie subliniat în legătură cu această expoziție este evidențierea muncii echipei de specialiști restauratori. Expoziția nu s-a limitat la a prezenta doar produsul final al muncii de restaurare, ci a inclus mai multe studii de caz. Fiecare dintre acestea a prezentat, prin intermediul fișei de restaurare, drumul parcurs de unele recipiente de la stadiul de fragmente ceramice acoperite cu o crustă de carbonat de calciu (banalele cioburi), până la splendidele vase reconstituite.

Sucesiunea etapelor de restaurare a fost evidențiată și într-o secțiune specială organizată în cadrul expoziției. Prezentarea activităților implicate de restaurarea pieselor s-a reflectat și în Catalogul publicat cu acest prilej (*Scânteia. Cercetare arheologică și restaurare. Catalog de expoziție*, editori V. Chirica, C.-M. Mantu, S. Țurcanu, Editura Helios, Iași, 1999, 160 p.).

Alte momente memorabile în direcția colaborării pentru organizarea unor expoziții, de această dată internaționale, s-au derulat în 1997 și 2007.

Astfel, în 1997, când statul român a organizat o mare expoziție dedicată culturii Cucuteni la Muzeul de Arheologie din Thessaloniki („Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe”), unul dintre specialiștii solicitați a se implica în realizarea acestui proiect a fost Magda Lazarovici care, alături de Gh. Dumitroaia a realizat conceptul expozițional. În această calitate, Magda Lazarovici a asigurat selecția pieselor pentru Muzeul nostru, realizând totodată și fișele de obiect. Catalogul realizat atunci și apărut în limbile engleză și greacă (*Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe/ Cucuteni. O ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΠΟΛΙΤΙΜΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ*, eds. C.-M. Mantu, Gh. Dumitroaia, A. Tsaravopoulos, Athena Publishing & Printing House, Bucharest, 1997, 246 p.) rămâne încă o lucrare de referință pe plan european, pentru valorile civilizației Cucuteni.

C.-M. Lazarovici a fost unul dintre consilierii științifici implicați și în pregătirea expoziției „Meister der Steinzeitkunst – Frühe Kulturen aus Rumänien”, organizată în 2008, de către Muzeul Național de Istorie a României București, la Historisches Museum din Olten (Elveția). În această calitate, a coordonat selecția pieselor pentru o parte din județele Moldovei, printre care și muzeul nostru, implicându-se și în realizarea unor fișe pentru piesele provenite din propriile cercetări, pentru a fi incluse în Catalogul științific al expoziției (lucrare care, din păcate, nu a mai văzut lumina tiparului).

O a treia direcție de colaborare în care Cornelia-Magda Lazarovici s-a implicat alături de instituția noastră, vizează activitatea editorială. În acest sens, menționăm aici lucrarea de sinteză „Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World” – publicată în 2009 – împreună cu Gheorghe Lazarovici și Senica Țurcanu, sub coordonarea editorială a Lăcrămioarei Stratulat (C.-M. Lazarovici, Gh.-C. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni – A Great Civilization of the Prehistoric World*, edited by L. Stratulat, Editura Palatul Culturii, Iași, 2009, 350 p.), cu fonduri furnizate de instituția noastră.

Lucrarea concentrează datele esențiale despre civilizația Cucuteni într-un text frecvent citat în literatura științifică, alăturat unui album cu fișe de situri și piese reprezentative. La realizarea acestei părți a volumului au colaborat majoritatea specialiștilor din România (R. Alaiba, G. Bodi, D. Boghian, D. Buzea, M. Diaconescu, M. Dinu, S. Ignătescu, L.-E. Istina, C. Lazanu, A. László, I. Mareș, Z. Maxim, D. Monah, S. Pandrea, C. Preoteasa, S.-J. Sztáncsu, F.-A. Tencariu, N. Ursulescu, I. Vasiliu) și

Republica Moldova (V. Bicbaev, S. Bodean, I. Borzic) care erau implicați – la nivelul anului 2009 – în cercetarea civilizației Cucuteni.

Și astăzi, la mai bine de un deceniu de la apariția sa, această lucrare constituie un volum de referință pentru peisajul istoriografic național și internațional. Tirajul apărut în 2009 s-a epuizat rapid și o nouă ediție, completată și adusă la zi cu rezultatele ultimelor cercetări în domeniu – incluzând și o variantă în limba română –, este solicitată frecvent atât de către specialiști, cât și de mulți dintre cei interesați de fascinanta civilizație preistorică Cucuteni. Sperăm că timpul și vremurile o vor permite!

Ținem, de asemenea, să precizăm că pe parcursul anilor evocați aici, Magda Lazarovici a colaborat excelent și a găsit înțelegere la toți cei aflați la conducerea instituției. Directori generali sau manageri, directori adjuncți sau șefi de secție și, nu în ultimul rând, contabili șefi, Adriana Ioniuc, Rodica Radu, Vasile Chirica, Val Condurache, Lăcrămioara Stratulat, Valentina Druțu, Maria Geba, Senica Țurcanu, Silviu Văcaru, Cătălin Hriban, Magdalena Iacob, Mariana Păvăloiu, Nicolae Moroșanu, Viorica Butnaru și Mihaela Pahomi sunt numele celor cu care cercetătorul Magda Lazarovici a avut întotdeauna interese comune și de la care a primit un *feed back* călduros în demersurile sale de valorificare muzeală a descoperirilor arheologice Cucuteni.

Anii care urmează vor constitui pentru specialistul Cornelia-Magda Lazarovici ani de intensă valorificare a cercetărilor desfășurate până în prezent, în special la Scânteia, situl căruia i-a dedicat o mare parte din activitatea sa de teren. Cum majoritatea materialelor descoperite în această așezare se află în colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași, doamna Lazarovici va continua să lucreze alături de noi. Publicații diverse, lucrări cu caracter monografic, cataloage, expoziții pe toate le anticipăm cu plăcere!

Până atunci, la ceas aniversar, îi dorim, alături de prieteni, colegi și colaboratori, sănătate, putere de muncă și rezultate pe măsura tenacității și dăruirii cu care s-a dedicat Arheologiei!

La mulți ani, stimată doamnă Cornelia-Magda Lazarovici!

Senica ȚURCANU

CONTRIBUȚII LA REPERTORIUL ARHEOLOGIC AL STAȚIUNILOR NEOLITICULUI TIMPURIU DIN SUD- ESTUL TRANSILVANIEI. AȘEZAREA STARČEVO-CRIȘ DE LA UNGRA 2 – DEALUL MORII (COMUNA UNGRA, JUD. BRAȘOV)

Silviu GRIDANⁱ, Mircea OANCĂⁱⁱ

Cuvinte cheie: sud-estul Transilvaniei, Neolitic timpuriu, cultura Starčevo-Criș

Keywords: south-east of Transylvania, Early Neolithic, Starčevo-Criș culture

1. Introducere

Începând cu anul 2014, în sud-estul Transilvaniei, în microzona geografică Rupea-Homorod-Ungra¹, din nordul județului Brașov, a fost identificat un număr considerabil de puncte de interes arheologic² care aparțin unui orizont cronologic vast:

ⁱ Asociația ArheoVest din Timișoara, TIMIȘOARA.

ⁱⁱ Muzeul „Vasile Pârvan” Bârlad, BÂRLAD.

¹ Cele trei localități au purtat în trecut și denumiri în limbile germană sau maghiară. De aceea, în literatura de specialitate veche, în documentele istorice sau cartografice, aceste localități se regăsesc în mod frecvent cu denumirile: Rupea (în prezent) - Cohalm (lb. rom.), Reps, Rupes (lb. germ.), Köhalom (lb. magh.); Homorod (în prezent) - Hamruden (lb. germ.), Homoród (lb. magh.); Ungra (în prezent) - Galt (lb. germ.), Ugra, Szászugra (lb. magh.).

² Silviu Gridan a identificat un număr de 14 astfel de suprafețe de teren, iar Gerhard-Christian Schmidt, profesor de istorie la Școala Generală Homorod între anii 1984-1991, a identificat, fără ca informația să intre în circuitul științific, înainte de anul 2015, încă un sit deosebit de important, denumit în literatură Rupea 7/ Pârăul Mălinilor/ Rinnenberg. O parte dintre aceste descoperiri au fost introduse în RAN, începând cu anul 2017. Câteva informații grafice legate de dispunerea unora dintre aceste situri în raport cu microzona Rupea-Homorod-Ungra se pot vedea în: S. Gridan, C. Florian, *Contribuții la cunoașterea neoliticului și eneoliticului din sud-estul Transilvaniei, comuna Homorod (județul Brașov)*, în *ArheoVest*, III, 1, 2015, p. 121, 124, Fig. 2, 5; A. Doboș, S. Gridan, *Recente descoperiri paleolitice în sud-estul Transilvaniei: microzona Rupea – Homorod – Ungra, județul Brașov*, în *MCA*, s. n., XIV, 2018, p. 6, Fig. 2; S. Gridan, *O inovație eneolitică din sud-estul Transilvaniei. Lama ariuşdeană de seceră de la Rupea 4 - La Movilă (Rupea, jud. Brașov)*, în *ArheoVest*, VIII, 1, 2020, p. 48, Fig. 1; Idem, *An eneolithic innovation from south-eastern Transylvania. The Ariuşd-Cucuteni culture sickle blade from Rupea 4 - La Movilă settlement (Rupea, Brașov county)*, în *ActaMT*, XVII, 2021, p. 26, Fig. 1;

din Paleoliticul mijlociu până în epoca post-romană. Aceste descoperiri s-au adăugat celor deja cunoscute din literatura arheologică mai veche³ și au relevat potențialul arheologic deosebit al acestei microzone, ceea ce a determinat demararea unor cercetări arheologice și multidisciplinare⁴, ale căror rezultate au fost valorificate parțial prin publicare⁵, au fost prezentate în cadrul unor simpozioane științifice și/ sau urmează să fie publicate.

G. G. Rățulea, C. Csesznek, M. Borcoman, D. Sorea, *Cultural Landscape as a Resource for Urban Regeneration in Rupea (Romania)*, în *Land* 2023, 12, p. 1-12, <https://doi.org/10.3390/land12111985>, p. 11, Fig. 3.

³ M. Roska, *Erdély régészeti repertórium, I. Őskor*, Thesaurus antiquitatum transsilvanicarum, 1. Praehistorica, Kolossvár, 1942, p. 108, nr. 47, p. 138, nr. 267, p. 261, nr. 93, cu bibliografia; Vl. Dumitrescu, *Céramique du type Criș et fragment rubané dans le sud-est de la Transylvanie*, în *Dacia*, N. S., II, 1958, p. 401-405; R. Popa, R. Ștefănescu, *Șantierul arheologic Ungra, Jud. Brașov*, în *MCA*, a XIV-a Sesiune anuală de rapoarte, Tulcea, 1980, p. 496-503; Z. Maxim, *Neo-eneoliticul din Transilvania*, Ed. Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca, 1999, p. 163, 179, 190, cu bibliografia; Fl. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Ed. C2Design, Brașov, 2004, cu bibliografia; S. J. Sztáncsuj, *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2015, p. 75.

⁴ La demararea acestor cercetări, la care și-au adus contribuția un număr important de cercetători din țară și din străinătate, au contribuit în mod fundamental doamna cercetător științific dr. hab. Cornelia-Magda Lazarovici, prof. univ. Gheorghe Lazarovici, prof. univ. Petru Urdea – membru corespondent al Academiei Române și dr. Alexandru Hegyi, cărora le mulțumim și pe această cale.

⁵ S. Gridan, *Un nou punct arheologic neolitic în sud-estul Transilvaniei, orașul Rupea (jud. Brașov)*, în *ArheoVest*, II, 1, 2014, p. 241-250; S. Gridan, C. Florian, *op. cit.*, 2015; S. Gridan, *Proiectile de piatră care aparțin unui posibil castru roman recent identificat în sud-estul Transilvaniei (coM. Ungra, jud. Brașov)*, în *ArheoVest*, IV, 1, 2016, p. 363-382; S. Gridan, P. Urdea, A. Hegyi, *Castrul de la Ungra, jud. Brașov. Cercetări multidisciplinare*, în *ArheoVest*, V, 2, 2017, p. 851-884; A. Doboș, S. Gridan, *op. cit.*, 2018; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Gridan, O.-M. Gridan, *About the perforated axes from Rupea (Brașov County)*, în *ArheoVest*, VI, 1, 2018, p. 461-474; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Gridan, O.-M. Gridan, *Despre topoarele perforate de la Rupea (Județul Brașov)*, în S. Colesniuc (coord.), *Marea Unire de la Marea Neagră*, Vol. I, Ed. Celebris, Constanța, 2018, p. 45-54; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Gridan, C. Florian, C. Aparaschivei, C. Roman, *Cercetări privind cultura Petrești la Rupea*, în S. Colesniuc (coord.), *op. cit.*, 2018, p. 31-44, (în continuare C.-M. Lazarovici et alii 2018a); Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, S. Gridan, O. Gridan, H. Pirău, C. Aparaschivei, M. Oancă, C. Florian, C. Roman, *Cercetări arheologice la Rupea. Campania din 2018*, în *ActaTF*, VIII, 2018, p. 21-37; Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, S. Gridan, *Surse de sare și procesul de neolitizare din SE Transilvaniei*, în *Anuarul Muzeului de Etnografie al Transilvaniei*, 2018, p. 303-319 (în continuare Gh. Lazarovici et alii 2018a); M. Oancă, Gh. Lazarovici, S. Gridan, *Cercetări în stațiuni Starčevo-Criș din zona Rupea*, în S. Colesniuc (coord.), *op. cit.*, 2018, p. 21-29; S. Gridan, Gh. Lazarovici, C.-M. Lazarovici, C. Aparaschivei, O. Gridan, *Contribuții la cunoașterea Culturii Petrești din sud-estul Transilvaniei – zona Rupea (jud. Brașov)*, în *ArheoVest*, VII, 1, 2019, p. 155-174; I. Mărza, Gh. Lazarovici, S. Gridan, A. Szakács, *Analize mineralogice și determinări petrografice ale unor unelte și așchii descoperite în așezarea de la Rupea 7 – Pârăul Mălinilor (comuna Homorod, jud. Brașov)*, în *ActaTF*, VIII, 2019, p. 13-21; C.-M. Lazarovici, E. Băjenaru, Gh. Lazarovici, S. Gridan, O. Gridan, C. Aparaschivei, H. Pirău, C. Roman, M. Oancă, *Rupea, jud. Brașov. Punct: „Rupea 4 - La Movilă, Rupea 7 – Pârăul Mălinilor*, în *CCAR, Campania 2019, 2020*, p. 574-580; S. Gridan, *op. cit.*, 2020, p. 45-67; Idem, *op. cit.*, 2021, p. 23-41; C. Beldiman, S. Gridan, D.-M. Beldiman, *Un obiect de podoabă preistoric de os descoperit în sud-estul Transilvaniei (com. Homorod, jud. Brașov)*, în *ArheoVest*, X, 1, 2022, p. 243-273; R. Zăgreanu, S. Gridan, A. Hegyi, *Castrul roman de la Ungra (jud. Brașov)*, în *Buletin LIMES*, 12,

Din punct de vedere geografic, microzona este situată central față de confluența unor culoare naturale de trecere și a unor importante căi de comunicații care facilitau tranzitul spre și dinspre cursul mijlociu al râului Olt, Depresiunea Baraolt și Depresiunea Bârsei, aflate spre est, Depresiunea Homoroadelor, aflată spre nord, Podișul Târnavelor, aflat spre vest, și Depresiunea Făgărașului, aflată spre sud⁶ (Fig. 1).

Această situație avantajoasă pentru comunitățile umane din toate timpurile, asociată cu abundența resurselor naturale, așa cum sunt rețelele hidrografice, pădurile, terenurile agricole fertile, diferitele tipuri de roci și minereuri specifice zonelor vulcanice⁷, dar și resursele de sare⁸, au fost, cu mare probabilitate, factorii care au determinat densitatea mare de situri arheologice din această microzonă.

În acest context, vom prezenta rezultatele parțiale ale cercetărilor de suprafață din zona Dealul Morii⁹ (comuna Ungra) (Fig. 2), unde recent, în urma cercetărilor care au avut ca scop identificarea unor posibile surse litice de materie primă¹⁰ utilizate în

2022, p. 30-32; Șt. Honcu., S. Gridan, S.-P. Boțan, R. I. Zăgreanu, D. Malaxa, D. Aparaschivei, L. Munteanu, A. Baltag, H. Pirău, B. Chiriloaie, I. Chirilă, M. Libiț, A. Cornea, A. Picior, S. Vălcinski, Ungra, *com. Ungra, jud. Brașov. Punct: Castrul roman și așezarea civilă. Pe Hill (Rupea 6 / Szászugra)*, în CCAR. Campania 2022, 2023, p. 438-442; S.-P. Boțan, *Roman Glass Vessels from the Pe Hill Castrum at Rupea-Ungra, Brașov County. 2022 campaign*, în *ArhMold*, XLVI, 2023 (sub tipar).

⁶ S. Gridan, *op. cit.*, 2014, p. 242; S. Gridan, C. Florian, *op. cit.*, 2015, p. 120; S. Gridan, *op. cit.*, 2016, p. 364; S. Gridan *et alii*, *op. cit.*, 2017, p. 852; A. Doboș, S. Gridan, *op. cit.*, 2018, p. 5; M. Oancă *et alii*, *op. cit.*, 2018, p. 21; S. Gridan *et alii*, *op. cit.*, 2019, p. 156, nota 7; S. Gridan, *op. cit.*, 2020, p. 47; Idem, *op. cit.*, 2021, p. 25; R. I. Zăgreanu *et alii*, *op. cit.*, 2022, p. 30.

⁷ C.-M. Lazarovici *et alii*, *op. cit.*, 2018a, p. 32, Fig. 1; Gh. Lazarovici *et alii*, *op. cit.*, 2018, p. 22-24, nota 11; M. Oancă *et alii*, *op. cit.*, 2018, p. 21; S. Gridan *et alii*, *op. cit.*, 2019, p. 164-166, Fig. 9, nota 50, 51.

⁸ F. Costea, *Repertoriul arheologic al județului Brașov*, Ed. C2Design, Brașov, 2004, p. 150; D. Marc, *Sisteme de transport și de comercializare tradițională a sării*, în V. Cavruc, A. Chiricescu (eds), *Sarea, timpul și omul*, Ed. Augustia, Sfântul Gheorghe, 2006, p. 153, 154, 157; A. Chiricescu, *Civilizația tradițională a sării în estul Transilvaniei: raport de cercetare*, Ed. Augustia, Sfântul Gheorghe, 2013, p. 216-217, 221, 295, 375; L. O. Savu, *Relația dintre prezența resurselor solului și subsolului și gradul de dezvoltare al bazinului transilvănean al Oltului (sec. IV î. Hr. – I d. Hr.)*, în *ArheoVest*, II, 1, 2014, p. 681, 282; S. Gridan, *op. cit.*, 2014, p. 242-244, Fig. 3; S. Gridan, C. Florian, *op. cit.*, 2015, p. 120; S. Gridan, *op. cit.*, 2016, p. 364, 365, Fig. 1, nota 5; V. Kavruk, M. M. Ștefan, D. Buzea, D. Ștefan, Zs. L. Bordi, *O analiză arheologică și etnografică a rutelor de aprovizionare cu sare din sud-estul Transilvaniei*, în *Istros*, XXIII, 2017, p. 381-430; Gh. Lazarovici *et alii*, *op. cit.*, 2018, p. 22, 24, nota 11; Gh. Lazarovici *et alii*, *op. cit.*, 2018a, p. 305-307, 315-316, 318, Fig. 7- 8, 10; M. Oancă *et alii*, *op. cit.*, 2018, p. 21; S. Gridan *et alii*, *op. cit.*, 2019, p. 157, cu bibliografia; S. Gridan, *op. cit.*, 2020, p. 47; Idem, *op. cit.*, 2021, p. 25-26.

⁹ Toponimul ne-a fost comunicat de către dl. Voicu Stanciu (Ungra, nr. 237), prin intermediul d-lui Voicu Cătălin (ing. agronom, Primăria Comunei Ungra – Registrul Agricol) și al d-nei Măță Melania (cercetător, Muzeul Etnografic „Gheorghe Cernea” din Rupea), cărora le mulțumim și pe această cale. Ulterior, informația ne-a fost confirmată și de o sursă cartografică din prima jumătate a sec. al XX-lea (O. Țentea, Fl. Matei-Popescu, Vl. Călina, *Frontiera romană din Dacia Inferior. O trecere în revistă și o actualizare. 1*, în *CercArh*, 28.1, 2021, p. 12, Fig. 1.1).

¹⁰ Cu această, ocazie a fost identificată o astfel de sursă în zonă. La aceste cercetări au participat și

preistoria locală pentru confecționarea râșnițelor și frecătoarelor¹¹, iar în epoca romană pentru construcția zidului de incintă al castrului roman Ungra-Rupea 6¹², dar și pentru confecționarea râșnițelor și a proiectilelor de balistă¹³, a fost identificată prezența unui nou areal arheologic¹⁴.

De aici au fost recuperate materiale litice, osteologice și ceramice, care aparțin mai multor epoci și culturi materiale¹⁵, respectiv: neoliticului timpuriu (cultura Starčevo-Criș), eneoliticului (culturile Petrești și Ariușd-Cucuteni), epocii bronzului (cultura Wietenberg), primei epoci a fierului (cultura Gáva) și epocii romane (Fig. 2).

În cadrul acestui articol vom analiza din punct de vedere tehnologic, morfologic și stilistic doar materialele ceramice care aparțin culturii Starčevo-Criș, care sunt concentrate preponderent în partea de vest a sitului, pentru zona A, și au o prezență exclusivă în zona B a sitului (Fig. 3. d). Materialele care aparțin celorlalte epoci și culturi vor fi tratate separat, în studii viitoare.

2. Amplasarea și limitele sitului

Situl Ungra 2 - *Dealul Morii* se află în imediata vecinătate a malului stâng al râului Homorod (Fig. 1. b; Fig. 2; Fig. 3. b-d), care are principalul bazin hidrografic în Depresiunea Homoroadelor (zonă cu importante resurse saline) și se varsă în râul Olt la aproximativ 2 km în aval față de sit. Acesta acoperă o suprafață de aproximativ 0,9 ha pe un platou situat pe panta de sud a Dealului Morii, în apropiere de podul de cale ferată, aflat la 80 m spre SV, care traversează râul Homorod (Fig. 3. d). Platoul prezintă o pantă cu înclinare redusă, descendentă pe direcțiile N-S și E-V.

Situl este mărginit spre vest de masive alunecări de teren (Fig. 3. b, d), care au generat o pantă abruptă spre malul stâng al râului Homorod (Fig. 3. b), care curge la baza terasei pe direcția N-S, și, foarte probabil, au distrus în trecut o parte din așezarea preistorică. Diferența de nivel între platou și malul râului este de aproximativ 6 m în această zonă. Marginea sudică a sitului suprapune marginea platoului care se continuă spre S cu panta descendentă a Dealului Morii, până la limita cu calea ferată Brașov-Rupea Gară (Fig. 3. a), aflată la 50 m față de marginea platoului. Partea estică a zonei, unde sunt prezente în arătură materialele arheologice, este situată la aproximativ 150 m

Olimpia-Mary Gridan și Ramona Förster.

¹¹ A se vedea ca exemplu: S. Gridan, *op. cit.*, 2016, p. 376-377, Fig. 10.a.

¹² Cod RAN: 42165.08.

¹³ S. Gridan, *op. cit.*, 2016, p. 369, 373, 376-377, Fig. 5, 7, 10; S. Gridan *et alii*, *op. cit.*, 2017, p. 862, 871-872, Fig. 10, 17.

¹⁴ Identificarea arealului arheologic se datorează lui Silviu Gridan.

¹⁵ Pentru o parte dintre materialele recuperate au fost marcate coordonatele geografice cu un dispozitiv GARMIN – Montana 60St. Materialele recuperate sunt în curs de predare către Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat” din Făgăraș.

de marginea vestică a sitului, care se continuă spre E și SE cu panta descendentă a Dealului Morii. În jumătatea vestică a platoului, pe o porțiune de 60 m, terenul este împărțit de două ravene paralele, adânci, orientate pe direcția generală E-V (Fig. 3. d), care separă suprafața sitului în două zone, pe care le-am denumit zona A, spre sud, și zona B, spre nord (Fig. 3).

Pentru zona A, spre nord, prezența materialelor arheologice se oprește la limita cu parcela agricolă învecinată, ceea ce sugerează că stratul arheologic nu a fost deranjat de lucrările agricole dincolo de această limită. Pentru zona B, am observat prezența exclusivă a materialelor ceramice Starčevo-Criș, asociate cu fragmente de chirpic și materiale litice, concentrate în partea de vest, în restul perimetrului delimitat de noi aceste materiale fiind sporadice.

O delimitare mai precisă a sitului nu este posibilă în acest stadiu al cercetărilor, dar va putea fi făcută cu ajutorul măsurătorilor geomagnetice.

Facem precizarea că, din punct de vedere administrativ, suprafețele de teren agricol care suprapun situl Ungra 2 - *Dealul Morii* sunt împărțite între comunele Ungra și Homorod (Fig. 3. d). Zona A, cu o suprafață mai mare și cu un inventar arheologic mai bogat din punct de vedere cantitativ, și reprezentativ pentru mai multe perioade istorice, aparține comunei Ungra, iar zona B, cu urme de locuire din neoliticul timpuriu, aparține comunei Homorod. Din acest motiv atribuirea sitului și introducerea acestuia în baza de date RAN va trebui să permită evitarea unor confuzii, ca în unele cazuri din trecut¹⁶.

3. Materialele arheologice Starčevo-Criș

Materialele arheologice ceramice, care aparțin culturii Starčevo-Criș, identificate în arătură (Fig. 4) în ambele zone ale sitului, au fost recuperate în vederea efectuării unor analize cantitative și calitative, pentru determinarea cât mai exactă a încadrării lor culturale.

În asociere cu acestea, și în majoritatea cazurilor asociate și cu fragmente de chirpic, au fost recuperate într-un număr redus, întregi sau fragmentare, și o serie de materiale litice, cum sunt râșnițe, frecătoare, zdrobitoare/ percutoare și așchii/ resturi de debitaj din diverse tipuri de materiale (silex, obsidian, gresie cuarțoasă din sursă locală¹⁷) (Fig. 5), care sugerează că pe terasa de la Ungra 2 - *Dealul Morii* a existat o

¹⁶ A se vedea cazul elucidat de către regretatul arheolog dr. Florea Costea cu privire la existența în literatura veche, aparent, a trei fortificații hallstatiene în aria localităților Archita (MS), Roadeș (BV) și Beia (BV), în realitate fiind vorba despre o singură fortificație a cărei incintă este împărțită administrativ, încă din Evul mediu, între cele trei localități (F. Costea, *op. cit.*, 2004, p. 78-79).

¹⁷ Despre acest subiect a se vedea I. Mârza *et alii*, *op. cit.*, 2019, *passim*.

ășezare stabilă în perioada neoliticului timpuriu. Aceste materiale vor fi tratate într-un articol separat, în viitor.

Pentru o mare parte dintre materialele ceramice și litice recuperate, sau pentru zonele cu concentrări de astfel de materiale, au fost înregistrate și coordonatele GPS (Fig. 3. d) pentru a putea fi utilizate în viitor pentru completarea informațiilor care se vor obține în urma măsurătorilor geomagnetice.

4. Analizele cantitative și calitative ale materialelor ceramice Starčevo-Criș

În continuare, vom analiza din punct de vedere tehnologic, morfologic și stilistic, materialele ceramice recuperate, în vederea introducerii acestor caracteristici, codificate, într-o bază de date care să faciliteze analizele comparative cu materiale ceramice Starčevo-Criș care au beneficiat de studii similare, din alte situri. Astfel, fragmentele ceramice au fost descrise după cataloage, în funcție de o serie de atribute: categoria ceramică, tehnologia de fabricare (amestec/ degresant, netezire, ardere, culoare), forme și decor. Pentru codificarea acestor caracteristici am folosit cataloagele și dicționarele pentru cultura Starčevo-Criș elaborate de Gheorghe Lazarovici¹⁸, completate ulterior de Zoia Maxim¹⁹, Anamaria Tudorie²⁰ și Mircea Oancă²¹, iar pentru grupurile culturale din Macedonia și unele zone ale Serbiei am folosit codurile elaborate de Sote Angeleski²².

Menționăm că am optat pentru o astfel de metodă de analiză datorită rezultatelor pozitive obținute de către o serie de cercetători, care au aplicat metoda și în cazul altor culturi de pe teritoriul României, în mod individual sau în asociere. Dintre aceștia îi amintim pe C. C. Roman²³, C. Suciuc²⁴, D. Diaconescu²⁵, S. Tincu²⁶,

¹⁸ Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică*, BMN XI, Cluj-Napoca, 1995; Gh. Lazarovici, D. Micle, *Introducere în arheologia informatizată*, BHAUT, Timișoara, 2001.

¹⁹ Z. Maxim, *op. cit.*, 1999.

²⁰ A. Tudorie, *Typologic Catalogues and Dictionaries for Starčevo-Criș Pottery*, în *ActaTS*, X, 2011, p. 7-16; Idem, *Aspecte tehnologice ale ceramicii Starčevo-Criș din Transilvania*, Bibliotheca Brukenthal LXVI, Ed. Altip, Sibiu, 2013.

²¹ M. Oancă, *Cultura Starčevo-Criș în Moldova. Analize statistico-matematice asupra ceramicii*, Teză de doctorat, Institutul de Arheologie Iași, mss., Iași, 2022.

²² S. Angeleski, *The early and middle neolithic in Macedonia*, BAR, I. S. 2332, Oxford, 2012.

²³ C. C. Roman, *Habitatul uman în peșterile în sud-vestul Transilvaniei*, Bibliotheca Brukenthal 25, Altip, Alba-Iulia, 2008.

²⁴ C. I. Suciuc, *Cultura Vinča în Transilvania*, Bibliotheca Brukenthal 44, Editura Altip, Alba-Iulia, 2009.

²⁵ D. Diaconescu, *Cultura Tiszapolgár în România*, Bibliotheca Brukenthal 41, Editura Altip, Alba-Iulia, 2009.

²⁶ S. Tincu, *Cultura Petrești*, Teză de doctorat, Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Facultatea de Istorie și Patrimoniu, Catedra de Istorie Antică și Medievală, mss., 2011.

F. M. Nițu²⁷, O. C. Rogozea²⁸, C. Aparaschivei²⁹, C. Aparaschivei și F.-A. Tencariu³⁰, A. Kovács și A. Nechifor³¹.

În cazul acestei metode, introducerea datelor în baza de date necesită completarea unor fișe care cuprind un număr mare de informații și atribute, cum sunt: locul descoperirii, stratigrafie, datarea, încadrarea culturală (fază), pentru fiecare categorie de obiecte, și descrierea piesei/ fragmentului ceramic (specie, culoare interioară și exterioară, degresare, tehnica de netezire și ardere), formă (tip și variantă), numărul de fragmente, porțiunea păstrată din vasul ceramic și diametrul (pentru vase: buza, gâtul, umărul, burta, fundul, piciorul și toarta), tehnica și tipul decorului, și chiar și posibila funcționalitate a obiectului.

Baza de date în care, pe parcursul procesului de analiză, au fost încărcate informațiile referitoare la materialele ceramice din situl Ungra 2 - *Dealul Morii*, cuprinde după introducerea datelor noastre 43081 de înregistrări din situri aparținând culturii Starčevo-Criș, din România și din Balcani.

În demersul nostru am pornit de la baza de date care conține informațiile referitoare la cultura Starčevo-Criș concepută de către domnul prof. univ. Gheorghe Lazarovici, care ne-a oferit spre completare această bază de date, domnia sa fiind și cel care ne-a inițiat în tehnica de codificare a ceramicii, fapt pentru care îi mulțumim și pe această cale.

După înregistrarea caracteristicilor și atributelor materialelor ceramice analizate am exportat baza de date din aplicația Microsoft Access către suita Zeus. Acest sistem de gestiune și prelucrare a datelor arheologice a fost conceput de Lucian Tarcea în colaborare cu un colectiv interdisciplinar aflat sub coordonarea domnului prof. univ. Gheorghe Lazarovici³².

Pentru acest studiu am folosit periodizarea propusă de Gheorghe Lazarovici, care ține cont de evoluția din Balcani, și în special din Grecia și din Macedonia, corelații

²⁷ F. M. Nițu, *Aspecte tehnologice privind ceramica culturii Vinča din Transilvania*, Teză de doctorat, Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu, mss., 2012.

²⁸ O.-C. Rogozea, *Aspecte ale neoliticului dezvoltat din sud-vestul României*, Teză de doctorat, Universitatea „Valahia” Târgoviște, mss., 2013.

²⁹ C. Aparaschivei, *Cultura Precucuteni: în lumina noilor cercetări arheologice*, Teză de doctorat, Institutul de Arheologie Iași, mss., Iași, 2020.

³⁰ C. Aparaschivei, F.-A. Tencariu, *Analiza tehnologică, morfologică și stilistică a unui lot de ceramică așezarea precucuteniană de la Isaiia (jud. Iași)*, în *CercIst*, XXXVIII, 2019, p. 11-26.

³¹ A. Kovács, A. Nechifor, *Analiza statistică a materialului ceramic din Locuința 3 de la Ștefănești-Stânca Doamnei, jud. Botoșani*, în *ActaMT*, XVI, 2020, p. 7-19.

³² L. Tarcea, Gh. Lazarovici, C. Sângerean, *Zeus: sistem pentru gestiunea și prelucrarea datelor arheologice*, în *ActaMN*, 33, 1996, p. 683-689.

pentru care sunt confirmări de date radiocarbon³³, și am analizat³⁴ un lot de 226 de fragmente ceramice.

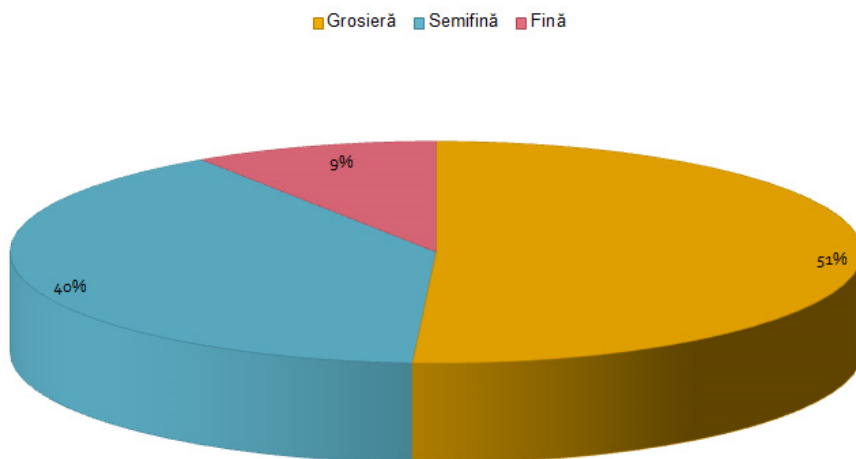
Menționăm că pentru microzona Rupea-Homorod-Ungra, încă din anul 2018, au fost introduse în această bază de date caracteristicile și atributele unui număr de 292 de fragmente ceramice Starčevo-Criș provenite din cercetarea a două situri³⁵, aflate la 3,5 km, respectiv 4 km spre NV: Rupea 4 - *La Movilă*³⁶ și Rupea 7 - *Părăul Mălinilor*³⁷.

4.1. Analizele cantitative³⁸

4.1.1. Categoriile ceramice

Din totalul fragmentelor ceramice analizate, ceramica grosieră domină cu 51%, fiind urmată de ceramica semifină, cu 40% și cea din categoria fină, reprezentată de 9%.

Procentajele mari ale categoriei grosiere/ uzuale și semifine, situate la mare distanță de procentul categoriei fine, indică faptul că așezarea Starčevo-Criș de la Ungra 2 - *Dealul Morii* este din categoria celor secundare, în care oamenii își satisfac nevoile economice³⁹.

³³ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Arhitectura Neoliticului și Epocii Cuprului în România, I. Neoliticul*, BAM VI, Ed. Trinitas, Iași, 2006, p. 64-68.

³⁴ Codificarea și introducerea datelor în baza de date se datorează lui Mircea Oancă.

³⁵ Tot lui Mircea Oancă i se datorează codificarea și adăugarea acestor date în baza de date.

³⁶ Cod RAN: 40401.13.

³⁷ Cod RAN: 41257.04.

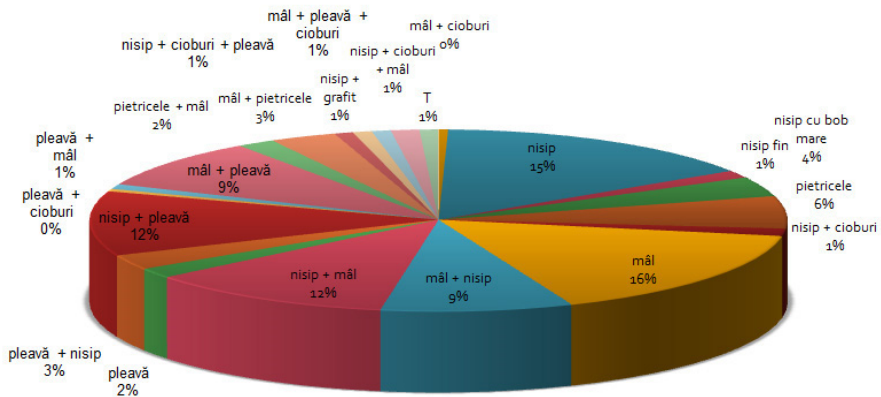
³⁸ Procesarea analizelor cantitative a fost făcută în aplicația Microsoft Access.

³⁹ M. Oancă *et alii*, *op. cit.*, 2018, p. 21-30.

4.1.2. Amestecul

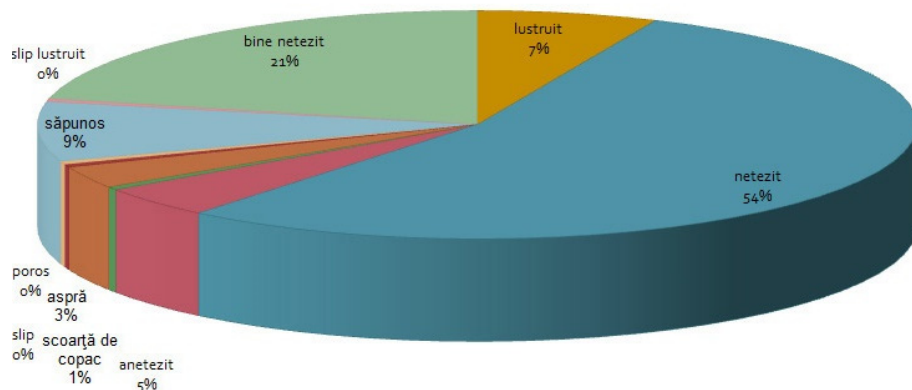
Majoritatea fragmentelor ceramice au fost realizate dintr-o pastă în care s-au folosit ca degresanți mâl - 16%, urmat de nisip - 15%, nisip + pleavă și nisip + mâl - în proporții egale de 12%, mâl + nisip și mâl + pleavă - de asemenea în proporții egale de 9%.

Dacă facem o însumare a combinațiilor de degresanți care conțin mâl obținem un procentaj de 53% (mâl - 16%, nisip + mâl - 12%, mâl + pleavă - 9%, mâl + nisip - 9%, mâl + pietricele - 3%, pietricele + mâl - 2%, mâl + pleavă + cioburi - 1%, pleavă + mâl - 1%), care ne indică o „retardare” (o întoarcere la vechile tehnici) a tehnicii de producere a ceramicii.

4.1.3. Tratarea suprafețelor

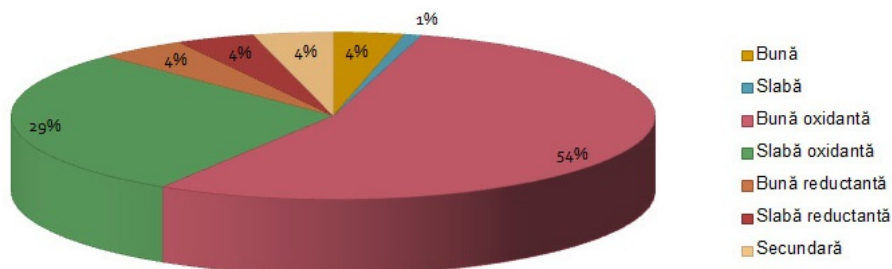
Tratarea suprafețelor sau netezirea poate evidenția măiestria și cunoștințele tehnologice atinse de meșterii unei comunități. În cazul fragmentelor ceramice analizate de noi predomină categoriile de ceramică netezită - 54%, și bine netezită - 21%, urmate de categoriile cu aspect săpunos (din cauza mării cantități de mâl din pastă) - 9%, lustruit - 7%, aspru - 3%, și anetezită - 5%.

4.1.4. Arderea

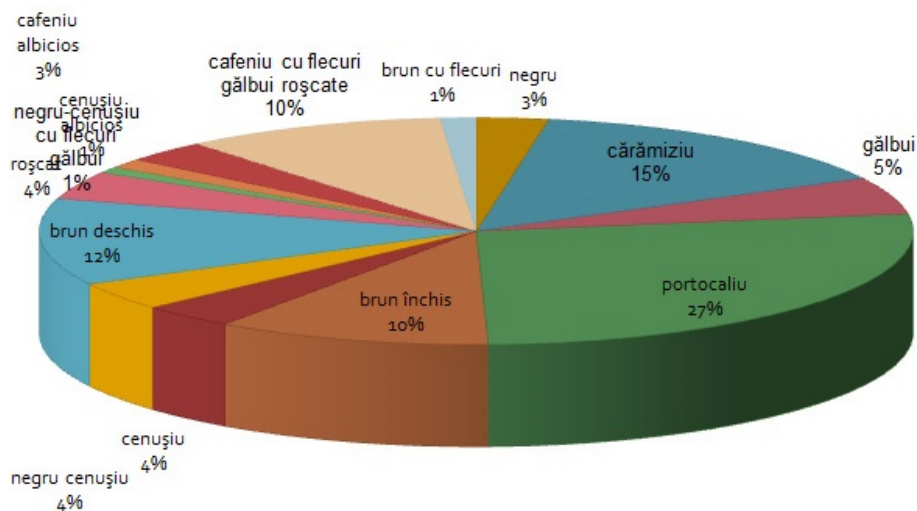
În ceea ce privește arderea, comunitățile Starcevo-Criș de la Ungra 2 - Dealul Morii au reușit obținerea unei arderi bune oxidante - 54%, slabă oxidantă - 29%, bună reductantă, slabă reductantă, secundară și bună - de 4%.

Procentajul dominant al arderii bune oxidante ne indică existența unor cunoștințe evoluate la meșterii din această comunitate.

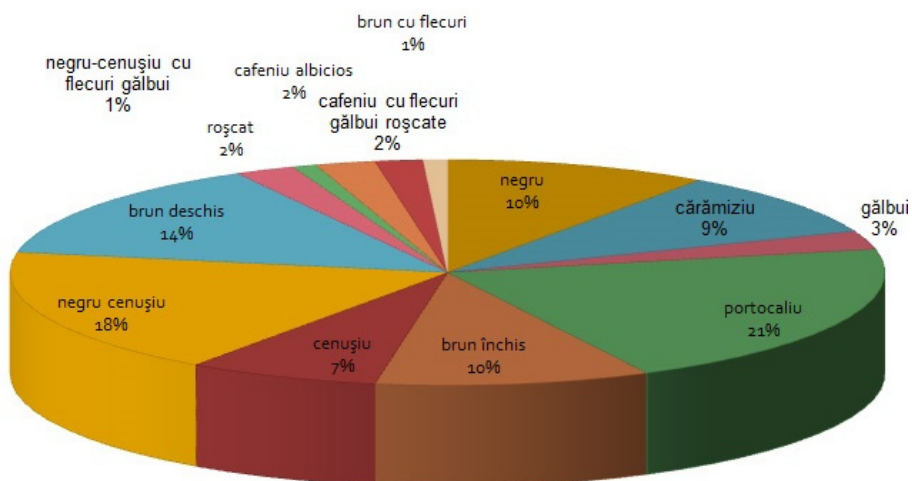
4.1.5. Culoarea exterioară

Culoarea exterioară a vaselor ceramice este dominată de portocaliu (cod D) - în 27%, urmată de cărămiziu (cod B) - 15%, brun deschis - 12%, cafeniu cu flecuri gălbui-roșcate și brun închis - 10%. Restul culorilor sunt prezente cu un procentaj relativ mic: gălbui - 5%, cenușiu, negru-cenușiu și roșcat - 4%, cafeniu-albicios și negru - 3%.

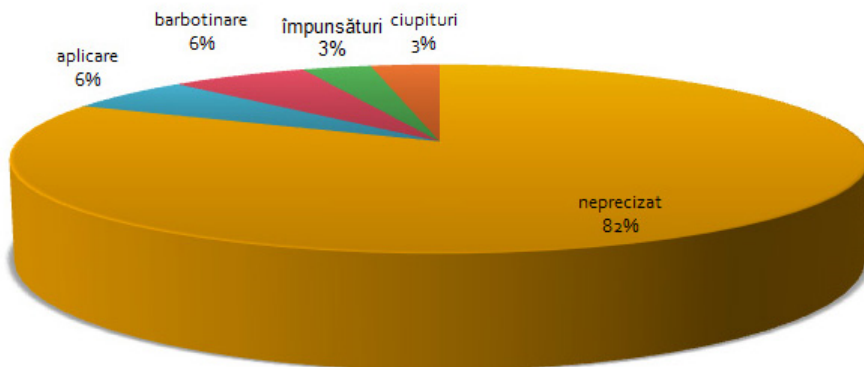
4.1.6. Culoarea interioară

În ceea ce privește culoarea interioară a vaselor, procentajele se schimbă, predominând portocaliul - în proporție de 21%, negrul-cenușiu - 18%, brunul deschis - 14%, negrul și brunul închis - 10%, cărămiziul - 9%, cenușiu - 7% și gălbuiul - 3%.

4.1.7. Tehnica de ornamentare

Această analiză ne arată că, într-un procentaj covârșitor, ceramica identificată în situl de la Ungra 2 - *Dealul Morii* este fără ornamente - 82%, prezintă barbotinare și aplicare (este vorba de ornamente în relief) - 6%, iar pentru 3% din fragmente s-au folosit împunsături și ciupituri. Analiza acestui atribut întărește ideea că avem de-a face cu o comunitate pragmatică, axată pe nevoile imediate.

4.2. Analizele calitative⁴⁰

4.2.1. Serierea după amestec/ degresant

Serierea materialelor Starčevo-Criș de la Ungra 2 - *Dealul Morii* din punct de vedere al amestecului folosit (al degresanților) (Tab. 1), indică o similitudine cu materiale Starčevo-Criș IIIB, din complexele G8b, G1, G8 și G10 de la Leț (jud. Covasna).

4.2.2. Serierea după tipul de ardere

Serierea materialelor de la Ungra 2 - *Dealul Morii* după tipul de ardere (Tab. 2), indică, de asemenea, o asemănare cu materiale Starčevo-Criș IIIB, de la Gura Baciului (județul Cluj) și de la Leț.

4.2.3. Serierea după tratarea suprafețelor/ netezire

Serierea din punctul de vedere al tratării suprafețelor/ netezirii (Tab. 3) indică, de asemenea o încadrare în Starčevo-Criș IIIB, de la Gura Baciului și de la Leț.

⁴⁰ Procesarea analizelor calitative a fost făcută în suita Zeus.

4.2.4. Serierea după culoarea interioară

Serierea din punctul de vedere al culorii interioare (Tab. 4) apropie înregistrările de la Ungra 2 de complexe G8, G10 și G4, încadrate în Starčevo-Criș IIIB, de la Leț și P24, încadrat în Starčevo-Criș IVA, de la Gura Baciului.

4.2.5. Serierea după culoarea exterioară

Serierea din punctul de vedere al culorii exterioare (Tab. 5) apropie înregistrările de la Ungra 2 de complexe G14, P18bz, G16 de la Gura Baciului și G1 de la Leț. Serierea materialelor din punct de vedere al culorii exterioare încadrează materialele noastre în Starčevo-Criș IIIB.

4.2.6. Serierea după tehnica de ornamentare

Serierea din punctul de vedere a tehnicii de ornamentare (Tab. 6) apropie înregistrările de la Ungra 2 de P7a de la Gura Baciului (Starčevo-Criș IIIB-IVA), și G8a de la Leț (Starčevo-Criș IIIB).

5. În loc de concluzii

Relativ recent, ca urmare a cercetărilor arheologice din microzona Rupea-Homorod-Ungra, Gheorghe Lazarovici a formulat o nouă ipoteză cu privire la procesul de neolitizare al acestei zone: „Descoperirile de materiale ceramice aparținând culturii Starčevo-Criș din zonă ne-au permis să constatăm că în sud-estul Transilvaniei procesul de neolitizare din zona Munților Perșani, în special din zona Rupea, se leagă de descoperirile din centrul și sudul Transilvaniei. În stațiunea de la Rupea 7 procesul de neolitizare semnalat în complexe cercetate, dar și materialele din descoperirile de suprafață [...] sunt mai timpurii sau au altă origine decât cele de la Leț (jud. Covasna - n. n.). Ceramica de la Rupea aparține fazei SC III, dar nu are formele de la Leț definite de noi SC IIIB [...]”⁴¹.

Această ipoteză bazată pe cercetările desfășurate, începând cu anul 2018, de domnia sa împreună cu doamna Cornelia-Magda Lazarovici, coordonând un colectiv format din specialiști și voluntari, în această microzonă, reprezintă o miză importantă care ne-a determinat să ne intensificăm eforturile pentru introducerea în circuitul științific a datelor referitoare la noile puncte care indică prezența comunităților Starčevo-Criș pe care le-am identificat în ultimii ani în acest spațiu⁴² sau în zonele adiacente⁴³, precum și pentru analizarea și introducerea în bazele de date a cât mai

⁴¹ Gh. Lazarovici *et alii*, *op. cit.*, 2018a, p. 304.

⁴² Este vorba de un număr de cinci stațiuni cu materiale ceramice Starčevo-Criș, în care includem și situl de la Ungra 2 - *Dealul Morii*, care se adaugă celei de la Rupea - *Dealul Cohalmel*, cercetată doar prin sondaje la jumătatea sec. al XX-lea (pentru acesta din urmă, a se vedea: Vl. Dumitrescu, *op. cit.*, 1958).

⁴³ Este vorba despre cinci fragmente ceramice Starčevo-Criș pe care le-am identificat lângă localitatea Comăna de Jos, în zona unei foste fântâni cu apă sărată, zonă aflată la doar 10 km spre SV de microzona Rupea-Homorod-Ungra.

multor materiale ceramice care aparțin acestor comunități. Din această perspectivă articolul de față se încadrează acestui demers.

Pe de altă parte, identificarea noului sit, pe care l-am numit Ungra 2 - *Dealul Morii*, într-un spațiu care în anul 2017, a fost considerat capătul unuia dintre posibilele/probabilele drumuri utilizate la transportul resurselor saline din această zonă, din preistorie și până cel puțin în antichitate⁴⁴, și identificarea în imediata proximitate a unei surse de materie primă litică pentru confecționarea râșnițelor și frecătoarelor preistorice, precum și a râșnițelor și proiectilelor de balistă din epoca romană⁴⁵, impune, în opinia noastră, efectuarea în primul rând de cercetări geofizice pentru determinarea limitelor sitului, urmate de săpături arheologice sistematice, dacă acestea vor fi considerate necesare.

Revenind la datele furnizate de analizarea caracteristicilor și atributelor celor 226 de fragmente ceramice Starčevo-Criș, din situl Ungra 2 - *Dealul Morii*, și introducerea lor în baza de date pentru obținerea unor serii, acestea ne-au indicat apartenența lor la faza IIIB a culturii, fiind posibil să fie contemporane cu cele din situl Rupea 7 - *Părăul Mălinilor*. De asemenea, estimăm că ele aparțin unei așezări secundare în care locuitorii își satisfăceau nevoile economice, formând o comunitate pragmatică, axată pe nevoile imediate, fără ca deocamdată să avem indicii despre resursele pe care le exploatau cu precădere.

Ne așteptăm ca cercetările viitoare să aducă mai multe clarificări.

⁴⁴ A se vedea traseul D 5 în V. Kavruk *et alii*, *op. cit.*, 2017, p. 419, 421, 425-427, Fig. 3, 5, 9-11.

⁴⁵ A se vedea supra, nota 12.

CONTRIBUTION TO THE ARCHAEOLOGICAL REPERTOIRE OF EARLY NEOLITHIC SITES IN SOUTHEASTERN TRANSYLVANIA. STARČEVO-CRIȘ SETTLEMENT FROM UNGRA 2 - DEALUL MORII (UNGRA COMMUNE, BRAȘOV COUNTY)

(Abstract)

Starting with the year 2014, in the Rupea-Homorod-Ungra geographical microzone, located in the south-east of Transylvania, in the north of Brașov county, an important number of archaeological sites have been discovered, dated chronologically from the Middle Paleolithic to the post-Roman era, adding to those already known from older archaeological literature.

This article presents the partial results of the surface research in the area of Dealul Morii (Ungra commune, Brașov county), carried out in order to identify some lithic sources of raw material, on the occasion of which a new archaeological site was identified, called Ungra 2 - Dealul Morii. From this point, lithic, osteological and ceramic materials were recovered, which belong to several eras and material cultures, respectively: the early Neolithic (Starčevo-Criș culture), the Eneolithic (Petrești and Ariușd-Cucuteni cultures), the Bronze Age (Wietenberg culture), the first iron age (Gáva culture) and the Roman age.

Among the recovered materials, only the ceramic materials belonging to the Starčevo-Criș culture, from a technological, morphological and stylistic point of view, were analyzed in this study. These ceramic materials, identified in association with adobe fragments, are mainly concentrated in the western part of the site, for area A, and have an exclusive presence in area B of the site.

The data provided by the analysis of the characteristics and attributes of the 226 ceramic fragments and their introduction into the database, in order to obtain some series, indicated their belonging to phase IIIB of the Starčevo-Criș culture, being contemporary with those from the Rupea 7 - Părăul Mălinilor site, located 4 km away, to the NW. The data obtained also indicate that they belong to a secondary settlement, in which the inhabitants satisfied only their economic needs, forming a pragmatic community, focused on immediate needs, without, for now, having any clues about the resources they mainly exploited.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Figure 1. The location of the site Ungra 2 - *Dealul Morii* (south-eastern Transylvania) in relation to the Rupea-Homorod-Ungra microzone, as it was in the 18th century.
- Figure 2. The location of the site Ungra 2 - *Dealul Morii* (oval marking) in relation to the geography of the microzone, in the first half of the 20th century, and of toponyms that indicate the presence of saline resources in the vicinity (marked with arrows).
- Figure 3. Location of the Ungra 2 site - *Dealul Morii*: a. view from the south; b. the western limit (view to the north) (photo: S. Gridan); c. view to the south (photo: S. Gridan); d. aerial view, with boundary marking with concentrations of Starčevo-Criș ceramic materials (marked SC), and GPS marker points for some materials identified on the arable surfaces that overlap the site.
- Figure 4. Examples of Starčevo-Criș ceramic fragments recovered from Ungra 2 – *Dealul Morii*, decorated with: a. barbotine; b. pinches; c. incisions and impressions. d. token from the wall of a ceramic vessel decorated with slip.
- Figure 5. Examples of lithic materials associated with Starčevo-Criș ceramic materials: a. shavings/debitage scraps, from flint (1, 4-9), obsidian (2), and quartz sandstone from a local source (3, 10); b. lithic pieces with bifacialdebitage stigmas, from quartz sandstone from a local source; c. quartzite crushers/impactors; d. grinder, from local volcanic rock.
- Table 1. Seriation according to the mixture used (degreasers).
- Table 2. Seriation by burning type.
- Table 3. Seriation after surface treatment/smoothing.
- Table 4. Seriation by interior color.
- Table 5. Seriation by exterior color.
- Table 6. Seriation by ornamentation technique.

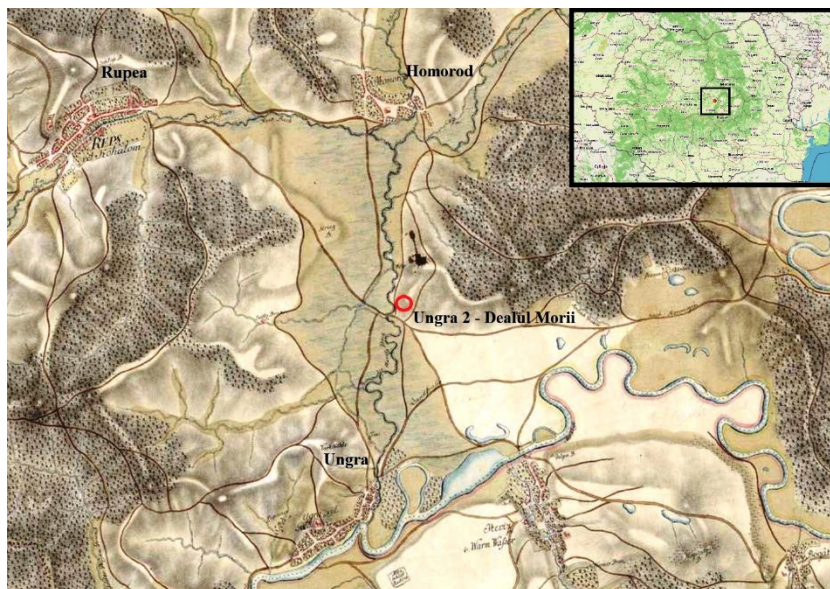

Fig. 1. Localizarea sitului Ungra 2 - Dealul Morii (sud-estul Transilvniei) în raport cu microzona Rupea-Homorod-Ungra în secolul al XVIII-lea (cf. *Josphinische Landesaufnahme*, 1769-'73, on-line: <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-18century-firstsurvey/embed/?layers=163%2C165&bbox=2792208.6942762723%2C5770339.610213677%2C2841128.3923787847%2C5792162.381789095> (20.01.2023)

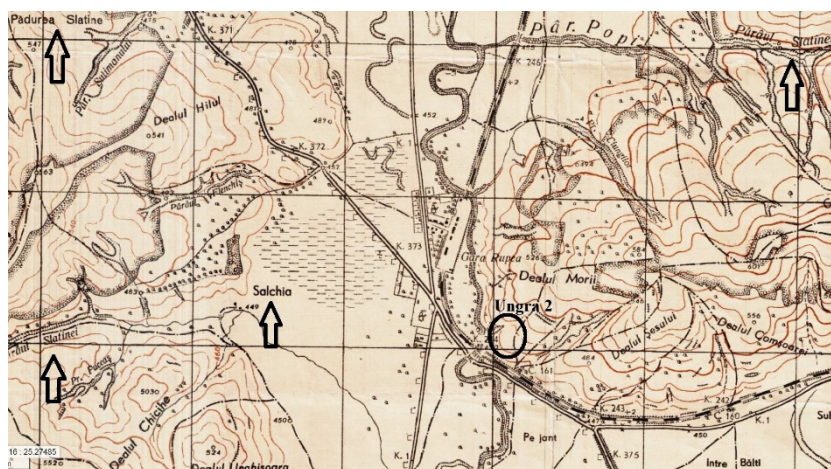

Fig. 2. Localizarea sitului Ungra 2 - Dealul Morii (marcay oval) în raport cu geografia microzonei, în prima jumătate a secolului al XX-lea, și a toponimelor care indică prezența resurselor saline din proximitatea sitului (marcate cu săgeți) (sursă imagine: Plan director de tragere)

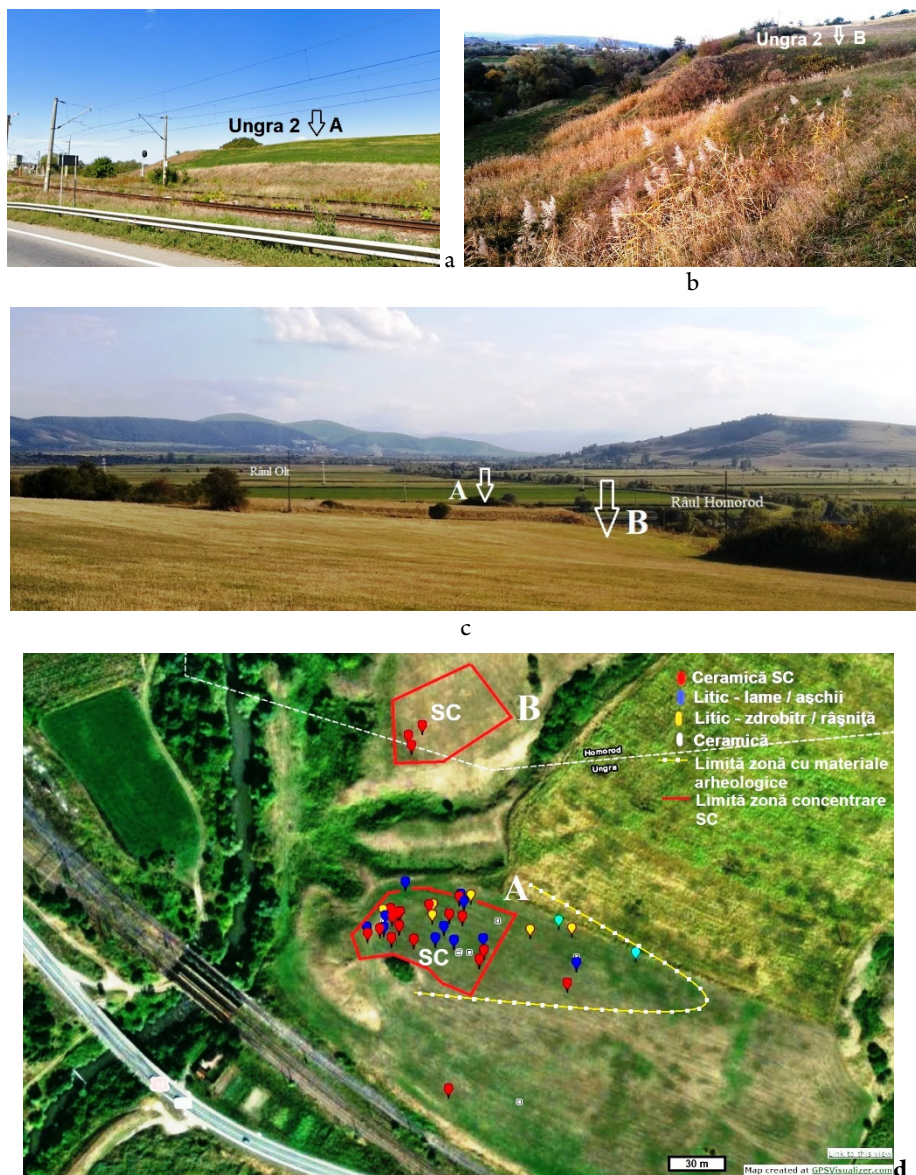

Fig. 3. Localizarea sitului Ungra 2 - Dealul Morii: a. vedere dinspre sud (imagine Google, modificată (22. 08. 2023)); b. limita de vest (vedere spre nord) (foto: S. Gridan); c. vedere spre sud (foto: S. Gridan); d. vedere aeriană (Imagine on-line: <https://www.gpsvisualizer.com/draw/?bg=h&z=18&c=46.011097,25.281338&marker=>, modificată (01. 07. 2023)), cu marcarea zonelor cu concentrări de materiale ceramice Starčevo-Criş (notate SC), și a punctelor înregistrate cu GPS pentru unele materiale identificate pe suprafețele arabile care suprapun situl

Fig. 4. Exemple de fragmente ceramice Starčevo-Criș din situl Ungra 2 - Dealul Morii, decorate prin: a. barbotină; b. ciupituri; c. incizii și impresiuni. d. Jeton din perete de vas ceramic Starčevo-Criș, decorat cu barbotină

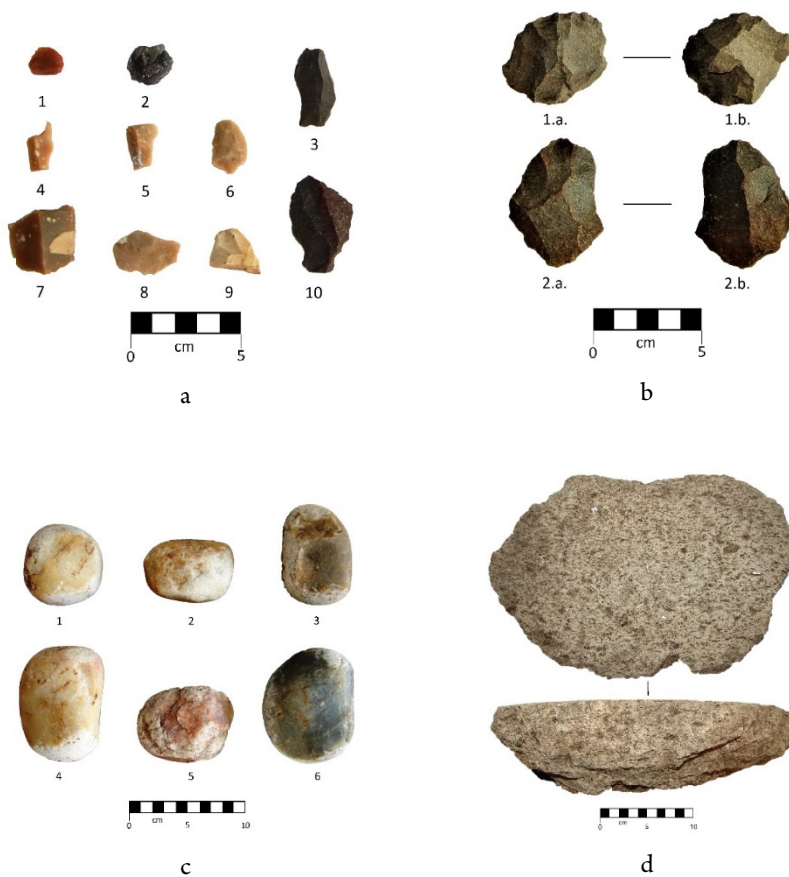

Fig. 5. Exemple de materiale litice asociate cu materiale ceramice Starčevo-Criș, din situl Ungra 2 - Dealul Morii: a. așchii/ resturi de debitaj, din silex (1, 4-9), obsidian (2), și gresie cuarțoasă din sursă locală (3, 10); b. piese litice cu stigmat de debitaj bifacial, din gresie cuarțoasă din sursă locală; c. zdrobitoare/ percutoare din cuarțit; d. râșniță, din rocă vulcanică locală (foarte probabil din Dealul Morii)

Arderea	bună oxidantă	bună reductantă	bună	blacktoped	slabă	slabă oxidantă	slabă reductantă
GBB20a bz	5	70				5	4
GBB9b bz	6	32			2		3
GBP21a bz	312	171			5	102	30
GBM1 bz	50	105				14	16
GBB28a bz	4					2	
GBP6 bz	22	68				16	7
GBB10 bz	63	59	3		2		9
GBB27 bz	20	1				13	
Let 3B G8a	3	3	2			3	
Ungra2	123	10	8		2	65	9
GBG36	7	1				3	1
Let3B, G61-str	6	2	4			5	
GBP21	215	115	2			9	84
Let 3B	217	165	36		1	111	64
GBP18 bz	41	8	29		50	27	
GBB9 bz	8	17				14	5
GBP24 bz	31	10				56	
Let 3B Sa	7	4	4			9	2
GBB1V bz	2	2	6		6	2	
GBB23 bz	34	14			7	41	8
GBP21 bz	176	98			96	299	46
Let 3B G6	9	5	1			8	6
GBP5 bzV bz	12		18		15	33	
GBB2A bz	27	16				54	12
GBG18	12	6			38	38	
Morut B1	4	192				342	48
GBG26 bz	3	2			1	18	
GBP15 bz	44	48	66	4	46	218	32
GBP19 bz		3	3		3	16	
GBB20	94	66	7		81	352	61
GBP20 bz	52	35			35	167	38
GBP21a	3		11		4	46	
GBB1V		2			16	14	
GBG16 bz	2	2	2		12	20	
GBB5V bz					6	16	
Santioana	5				6	11	1
Rupes7	64	31	10		8	87	84
Let 3B G91G7	2	2	1				2
GBB20 bz	4	4			13	52	7
GBB35	64	88	5		2	392	134
GBG18 bz	2				2	14	2
GBB23	12	20			26	109	32
GBG25 bz	2					3	2

Tabelul 2. Serierea după tipul de ardere

Netezirea	poros	enetezită	scoarță de copac	aspră	săpunos	netežit	lustruit	bine netezit	barbotină tamponată	slip	făinos	slip netezit	slip lustruit	slip căzut	slip roșu
GBB24 bz						10	1								
GBP6		26		7		35	9								
GBB29a bz		5				7	8								
GBB10b bz						16	2								
GBP5a bz	8	62	1	47		164	31		9		1				
GBB27		7		8		10	4								
GBP20 bz	1	83		14		155	63			4					
OSB1						2	2								
Leț 3B						3	3								
G8															
GBB1 bz		2				4	15								
GBPv bz						2	3								
GBB1a bz						1	2								
GBB2b bz						2	4								
GBP7a bz	1	56		14		115	29		17						
GBP6 bz		7				15	49		3						
Leț 3B						1	3								
G4															
GBP24 bz		19		17		53	1								
GBB35		213		5		260	23		4						
GBP21 bz	1	179		52		335	124								
GBB20		78		38		271	173		9						
Ungra2	1	10	1	7	19	122	15	48		1					
Rupea7	2	50	10	143	4	46	21								
Leț 3B						12	11	5	2						
G8b															
GBP7 bz		27		5		66	34								
OScc		1					1								
Leț 3B GZ			2				2	2							

Tabelul 3. Serierea după tratarea suprafețelor/ netezire

Culoarea interioară	roșu sângeriu	vâșniu	negru- cenușu albicios cu flecure gălbui	cenușu albicios cu flecure	brun cu flecure	cenușu cu flecure gălbui rescate	cafeniu cu flecure gălbui rescate	negru cu flecure gălbui	gălbui	portocaliu	cafeniu albicios	brun deschis	roșu cu flecure	cafeniu cu flecure	brun închis	brun roșcat	negru cenușu	cafeniu- negru
Leț 3B G8+G10	2			10				5	9	16	3	22	1		17		11	
Leț 3D G10				4				1				7			1		2	
G8G35									5		1	2			4			
Ungura?			7	16	4			22	6	07	21	37			23	5	41	
Leț 3B G4								2				2			2			
Rupea?			5	19	5	4	43	6	32	29	29	48	1		65		37	
G8+18 bz	1		1	6	1		13	17	2	18	2	29	5		57		1	
Leț 3B		19	5	8	29	71	5	38	7	4	75	106	7	13	92	20	83	
G08.V bz								2	2	2	2	10			4			
G8P15 bz				17	18			10	28	08	58	78	10	4	144	30	8	
G08.V		2		2	2			2	4			6			12	2	2	
G8B20b bz		1	3		1			1	2	1		8			1		11	
Leț 3D G88					3							1	1				5	
Leț 3B G1					4	5	1		1		1	7	1		9	9	4	
G00J4 bz				2	2						1	14		1			10	
G8P16 bz								2	1						15			
Leț 3B G6				1				1	7			7			1	1	7	
G8B20C											5	1			1		8	
Leț 3B G6+str				1							1	2	5		1	1	6	
G8B20b				3				1	1			2		5	2		10	

Tabelul 4. Serierea după culoarea interioară

Culoarea exterioră	vâșniu	negru cenușiu cu flocuri gălbui	brun	cafeniu albicios cu flocuri	negru cu flocuri gălbui	cafeniu cu flocuri gălbui roșcate	cenușiu albicios	cafeniu roșu	tețușiu portocaliu	roșu sălgeriu	negru stechiș	roșcat	cărmăziu negru	brun închis	negru cenușiu
GRG23 bz			1		1				1					1	
GBB8 bz			1		3		2	2		3	6	3		1	3
GBG14 bz			1	2			1	1	5						3
GBP18 bz	4	2	2		3	46	21	1	7	4	24	3		30	
Ungra?		2	3	7	33	12	3	22	8	61	6	78	9	23	9
GBG15 bz					14	5			5		1	5		6	
Let 3E G1	1		9	1	1				2		1	7	1	9	1
GBNE bz											1				
GRP21a	1	1	3		2	13	6	3	2	7		6		11	2
GBP5V	3				2	29					18			21	
Let 3B					1				1		1	1		1	
C94C7															
GBG35					1		5		1		2			3	
GBB1 bz			2		3				3	3	6			12	
GBP19 bz	1	1			2		1	10		1	1	1		6	1
Let 3B			4		1				2		2			2	2
C84C10															
Let 3E GB			1		2						1	1		1	
CRPT6b bz									2					4	
Seusa 11					1		86	4		65	58	37		28	13
Let 3E G7			1						2		5			2	
Let 3B	15	56	9	6	19	107	7	6	11	49	7	148	32	81	32
Let 3E G6	2	1			2				1		3	13	1	1	3
Let 3B		1			1				1	2	4			2	
GRa															
Rupoa 7		5	1	6	1	50	5		18	1	6	43		62	20
Let 3E 5a		4	1		6				1		17	54		4	3
GBPS bzV				9		24					12			33	

Tabellul 5. Serierea după culoarea exterioră

AȘEZAREA CUCUTENI A-B DE LA DÂMBUL MORII. PRACTICI RITUALE, COMPLEXE ȘI OBIECTE DE CULT

Radu Ștefan BALAUR¹

Cuvinte cheie: *Dâmbul Morii, Cucuteni A-B, așezare, obiecte de cult, măsuțe altar*
Keywords: *Dâmbul Morii, Cucuteni A-B, settlement, cult objects, cult tables*

Introducere

Așezarea de la Cucuteni – *Dâmbul Morii* (întâlnită în unele surse și sub denumirea de Băiceni – *Dâmbul Morii*) a avut un aport important în stabilirea periodizării fazei Cucuteni A-B, considerată până în acel moment o fază unică și de scurtă durată¹. Prima mențiune a sitului, sub denumirea de „Talsiedlung – *Așezarea din Vale*”, a fost făcută de H. Schmidt, care a efectuat și un mic sondaj de control în partea vestică a așezării, de circa 31 x 2 m, precum și două casete de circa 3 x 6 m². Din păcate, nu au fost făcute descoperiri semnificative și nici nu beneficiem de un plan al săpăturilor. Șanțul a fost surprins ulterior de cercetările desfășurate în campaniile din 1961-1962, dar se pare că doar pe o porțiune de 5-6 x 2 m³.

Așezarea de la *Dâmbul Morii* se află în nord-estul României (Fig. 1/ 1), județul Iași (Fig. 1/ 2), pe teritoriul comunei Cucuteni, sat Băiceni (Fig. 1/ 3). Este situată pe un promontoriu poziționat între pârâul Recea la vest și Pârâul Morii la est, cu pante mai abrupte la sud-est și mai line pe celelalte părți⁴ (Fig. 1/ 4).

¹ Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Departamentul de Științe Exacte și Științe Ale Naturii, Centrul Arheoinvest, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, IAȘI.

² M. Dinu, *Principalele rezultate ale cercetărilor de la Băiceni-Dâmbul Morii, coM. Cucuteni (1961-1966)*, în N. Ursulescu, C.-M. Lazarovici (eds.), *Cucuteni 120 – Valori universale. Lucrările simpozionului național, Iași, 30 Septembrie 2004*, Editura Sedcom Libris, Iași, 2006, p. 31-56.

³ H. Schmidt, *Cucuteni in der Oberen Moldau, Rumänien. Die befestigte Siedlung mit bemalter Keramik von der Stein kupferzeit in bis die vollentwickelte Bronzezeit*, Berlin-Leipzig, 1932, p. 13.

⁴ M. Dinu, *op. cit.*, p. 31.

⁵ Idem, *Cucuteni-Dâmbul Morii*, în C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *Cucuteni. A Great Civilization of the Prehistoric World*, Editura Palatul Culturii, Iași, 2009, p. 106; A. Asăndulesei et alii, *Revisiting “the settlement in the valley”. New insights from Cucuteni-Dâmbul Morii, Iași County*, în A. Melnicu, B. P. Niculică, S. Ignătescu, S. C. Enea (eds.), *Eternitatea Arheologiei. Studii în onoarea profesorului Dumitru*

Pe parcursul celor opt campanii de săpătură (1961-1964, 1965, 1977-1978 și 1989), sub coordonarea lui Marin Dinu au fost cercetate și identificate, după spusele autorului, 10 locuințe Cucuteni A-B și sistemul defensiv al așezării⁵. O consultare atentă a planurilor de săpătură și a carnetelor de șantier ne determină să afirmăm că, în fapt, numărul locuințelor cercetate parțial sau integral este 15⁶ (Fig. 2).

Practicile și activitățile religioase au jucat un rol important în viața comunităților cucuteniene⁷.

Manifestările magico-religioase se prezintă în diferite formule organizate uneori regional, alteori la nivelul comunității, sau chiar doar într-un anumit spațiu strict delimitat: gropi de fundație sau de fondare, la nivelul așezării sau la nivelul locuinței, vetre și gropi rituale sau cu caracter de cult, complexe de cult incluzând variate depuneri rituale (ceramică, obiecte de piatră, unelte de os, corn, reprezentări plastice antropomorfe și zoomorfe) sunt documentate pe toată evoluția complexului cultural Precucuteni-Cucuteni⁸.

Valorificând în principal materialele și informațiile inedite provenite din documentațiile de șantier, în studiul de față dorim să prezentăm câteva complexe și piese ce pot fi legate de anumite ritualuri sau manifestări cu caracter de cult identificate în așezarea Cucuteni A-B de la *Dâmbu Morii*. Analiza noastră nu va include reprezentările antropomorfe și zoomorfe pe care le vom prezenta într-o lucrare separată.

Depuneri rituale și ritualuri de fundare

Pentru început vom prezenta câteva situații în care s-au identificat depuneri de obiecte și vase în formule mai mult sau mai puțin complexe.

O primă asemenea situație a fost documentată pentru locuința 1, unde, sub platformă, pe lângă unele fragmente ceramice, s-a descoperit un vas de dimensiuni mai mari, de tip Cucuteni C, dispus cu fundul în sus, peste „o piatră fasonată, neperforată, în formă de topor”⁹. Sub două vetre din aceeași locuință s-a descoperit câte un fragment

Boghian la a 65-a aniversare, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2020, p. 320; R. Șt. Balaur, *The Cucuteni A-B Settlement of Băiceni-Dâmbul Morii. History of Research*, în SAA, 26 (2), 2020, p. 170.

⁵ M. Dinu, *op. cit.*, 2009, p. 106-107; A. Asăndulesci *et alii*, *op. cit.*, p. 324.

⁶ R. Șt. Balaur, *Noi date despre cercetările din așezarea Cucuteni A-B de la Dâmbul Morii. Campaniile de săpături din 1977 și 1978*, în *Carpica*, LII, 2023, p. 71.

⁷ D. Monah, *Organizarea socială, religia și arta în epoca neo-eneolitică*, în *Istoria Românilor*, vol. 1, 2001, p. 175-178; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *op. cit.*, p. 56-67.

⁸ M. Diaconescu, *Aspecte ale unor practici magico-religioase în așezarea cucuteniană de la Vorniceni, Pod Ibăneasa, jud. Botoșani*, în *ActaMS*, XI, 2012, p. 14-15.

⁹ Cucuteni – Băiceni – Dâmbul Morii – Carnet de săpătură 1. Campania din 1961, p. 34-35.

de idol¹⁰. Situația ne determină să presupunem că cele două obiecte făceau parte, cu mare probabilitate, dintr-un ritual de construcție a vetrelor.

În locuința 2 este documentată o situație similară. Sub platforma acestei construcții s-au identificat două situații în care, în fiecare, a fost descoperit câte un vas. Unul dintre acestea ne atrage în special atenția pentru că era poziționat cu gura în jos și acoperea „un os de bovidu de la încheietură”¹¹. Prezența oaselor de animale în circumstanțe asemănătoare i-a determinat pe unii cercetători să afirme că ele pot documenta un ritual ce implică ofrandele sau consumul de carne, în cadrul unor manifestări speciale cu caracter magico-religios¹².

O posibilă groapă sau depunere rituală s-a identificat și în locuința 6, unde, sub platformă s-au descoperit fragmente ceramice de la vase de dimensiuni mai mari, un grup de pietre și oase „probabil de la bovidee”¹³.

O ultimă situație pe care o menționăm, este cea identificată în locuința 10, cercetată în campania din 1977. În acest caz, Dinu Marin, autorul săpăturilor de la *Dâmbul Morii*, indică în documentația de șantier identificarea unui posibil ritual de fundare, documentat de un mic complex format dintr-un vas suport cu partea inferioară plasată peste o strachină¹⁴. Din nefericire, nu am reușit să identificăm alte informații despre acesta.

Construcții de cult

Printre descoperirile de la *Dâmbul Morii* se remarcă și prezența unor instalații cu rol de cult, folosite cel mai probabil în anumite ceremonii sau ritualuri.

Menționăm, în acest sens, o structură din chirpic ars cu nisip în compoziția pastei, descoperită în locuința 1, cu urme de gardină la extremități¹⁵. Ea acoperea o suprafață de circa 1 m². Nu este clar dacă această structură este o vatră, și nici nu este precizată locația exactă a acesteia în cadrul locuinței.

Tot în locuința 1 au fost descoperite două plăci de lut (Fig. 3/ 1, 2) ce ar fi putut fi puse în legătură cu un altar. Cele două piese erau realizate din lut amestecat cu material organic și nisip, cu dimensiuni la bază de circa 10-12 cm și înălțimi de circa 13-14 cm. Au fost arse la roșu, una dintre ele prezentând o ardere mai puternică, până spre vitrificare (Fig. 3/ 2). În ceea ce privește interpretarea acestor piese, nu excludem posibilitatea să fi reprezentat extremitățile în formă de coarne ale unui altar similar celui

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ Cucuteni – Băiceni – *Dâmbul Morii* – Carnet de săpătură 1. Campania din 1962, p. 60, 97.

¹² M. Diaconescu, *op. cit.*, p. 15.

¹³ Cucuteni – Băiceni – *Dâmbul Morii* – Carnet de săpătură 3. Campania din 1966, p. 13.

¹⁴ Cucuteni – Băiceni – *Dâmbul Morii* – Carnet de săpătură 3. Campania din 1977, p. 142.

¹⁵ Cucuteni – Băiceni – *Dâmbul Morii* – Carnet de săpătură 1. Campania din 1961, p. 15.

descoperit, mai recent, la Scânteia¹⁶ sau brațele unei statui antropomorfe de dimensiuni mari, în poziție de orantă, similară piesei descoperite în Locuința 60 de la Trușești¹⁷. Nici în această situație, contextul descoperirii nu este clar menționat, singura informație de care dispunem este că materialele au fost preluate împreună cu cele din complexul 4. Nu este exclusă posibilitatea ca structura din chirpic (vatra (?!)) din apropierea complexului 4, posibil cea menționată mai sus, să fi format, împreună cu cele două plăci de lut, un altar.

O altă structură care trebuie menționată a fost descoperită în locuința 2. În acest caz, a fost descoperită cu certitudine o vatră păstrată fragmentar. Avea lățimea de 0,65 m și o gardină în formă de U, cu colțurile rotunjite și cu deschiderea probabil spre vest. Lungimea sa nu este precizată. Interesant este faptul că în lipitura ei au fost identificate patru alveolări („adâncituri”). Trei dintre cele patru gropi de pe lipitura vetrei erau dispuse într-o linie dreaptă (o diagonală), orientată N-S, iar a patra, situată la est, forma cu adâncitura centrală o altă diagonală. Nu este exclus ca pe lipitura vetrei să fi existat cinci adâncituri, dispuse oarecum romboidal, patru la colțuri și una la mijloc¹⁸.

În interiorul aceleiași locuințe, sunt menționate – fără a fi precizat contextul descoperirii – și două structuri paralelipipedice (Fig. 3/ 3, 4), realizate din lut amestecat cu pleavă. Ambele au dimensiuni aproximativ egale la bază, de circa 14,5 x 14 cm. Le diferențiază, însă înălțimea: prima structură, notată în documentația de șantier ca piesa nr. 2 (Fig. 3/ 4), are 10 cm, iar cea de-a doua, indicată drept piesa 3 (Fig. 3/ 3), are o înălțime de circa 14 cm. În textul carnetului de șantier, Marin Dinu a indicat aceste două structuri ca fiind altare, fără a oferi alte informații suplimentare. Din nefericire, acestea nu apar pe planurile de săpătură.

Într-o altă situație, în interiorul locuinței 5, în colțul său de sud-est, s-au descoperit două structuri de piatră, apropiate între ele. Ambele aveau formă ovală, cu dimensiuni de 70 x 30 cm, și 95 x 45 cm. Între ele, în mijloc, se află o mică incintă rotundă, mai înaltă cu 7 cm decât restul construcției și cu diametrul de 20 cm, în jurul căreia gravitau pietrele. Marin Dinu a apreciat că și aceste construcții au avut un caracter de cult¹⁹, fiind probabil legate de activitatea rășnitului, dacă luăm în considerare prezența unei rășnițe, conform planurilor de săpătură.

¹⁶ Gh. Lazarovici et alii, *Un sanctuar casnic sau comunitar de la Scânteia. Studiu de etnoreligie, etnarheologie, arheologie*, în *ActaMT*, XV, 2019, p. 57, Fig. 19/ c-d.

¹⁷ M. Petrescu-Dîmbovița et alii, *Trușești. Monografie arheologică*, Editura Academiei Române, București-Iași, 1999, p. 117-121; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, S. Țurcanu, *op. cit.*, p. 59, Fig. 4; A. Kovacs, *Temple, sanctuare, altare în Neolitic și Epoca Cuprului din sud-estul Europei*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2016, p. 156.

¹⁸ Cucuteni – Băiceni – *Dâmbul Morii* – Carnet de săpătură 1. Campania din 1962, p. 58-59.

¹⁹ Cucuteni – Băiceni – *Dâmbul Morii* – Carnet de săpătură 2. Campania din 1964, p. 55.

În aceeași categorie a complexelor de cult menționăm și descoperirile aferente campaniei din 1978. Ele au fost realizate cu ocazia săpării unui șanț de control, denumit șanțul 1, cu orientare NNV-SSE, și dimensiuni de 36 x 1 m, în livada de vișini a fostului CAP.

Se remarcă aici două complexe care au fost indicate de descoperitor ca fiind rituale (Fig. 4). Complexul 1 a fost identificat la metrul 28, iar cel de-al doilea (complexul 2), între metrii 24 și 25. Ambele complexe erau realizate pe un pat de lut bine bătătorit. Primul complex cuprindea trei plăci de calcar, două coarne de cerb fragmentare, printre care unul cu urme de șlefuire pe o latură, și două fragmente ceramice mari provenite de la un castron. Al doilea complex era compus din plăci de calcar șlefuite, oase de vită, un idol feminin „rupt ritualic” și fragmente de lutuală cu urme de pictură roșie. În cazul celui de al doilea complex, patul de lut peste care s-au depus obiectele menționate a suferit o ardere, fapt ce întărește natura ritualică a acestui complex.

Un alt grup de materiale arheologice, complexul 3 (Fig. 5), s-a descoperit între metrii 12-14. Cuprindea două fragmente de lamă și probabil un vârful de săgeata din silex (Fig. 5/ 6-8), un vas antropomorf fragmentar (Fig. 5/ 4), precum și trei idoli fragmentari (Fig. 5/ 1-3). Nu excludem posibilitatea ca din acest grup să fi făcut parte și un fragment de la o măsuță altar, din care se păstrează un picior și o parte din tăblie (Fig. 5/ 5). Apreciem că materialul descoperit ar putea aparține unui alt complex ritual²⁰.

Măsuțe altar

La modul general, măsuțele altar sunt cele mai reprezentative și cele mai frecvente piese care pot fi indicate ca fiind în conexiune cu practicile de cult. În cele mai multe cazuri, sunt realizate dintr-o pastă de bună calitate, arsă la roșu-cărămiziu sau brun-cărămiziu. Uneori sunt modelate din pastă grosieră având ca amestec cioburi pisate, mici pietricele, nisip cu bobul mare. Rareori, prezintă un orificiu central circular, care are o buză răsfrântă spre exterior. Cel mai probabil rolul acestui orificiu era acela de a sprijini un vas miniatural, așa cum arată analogiile din cadrul culturilor Criș sau Vinča²¹.

La *Dâmbul Morii* s-a descoperit un număr de cinci asemenea artefacte (două în locuința 2 (Fig. 6/ 1-2), și câte una în locuința 5 (Fig. 6/ 3), locuința 10 (Fig. 6/ 4) și în șanțul 1, complexul 3 (Fig. 5/ 5)), din care s-au păstrat doar parțial picioare și părți din tăblie.

²⁰ R. Șt. Balaș, *op. cit.*, 2023, p. 67-68.

²¹ D. Boghian, *Comunitățile cucuteniene din Bazinul Bahluiului*, Editura Bucovina Istorică, Editura Universității „Ștefan Cel Mare” Suceava, 2004, p. 157; C. M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa-Dealul Drăghici. Monografie arheologică*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2012, p. 337; E. Comșa, *Despre obiecte de mobilier din epoca neolitică de pe teritoriul Ronâniei*, în *Pontica*, XIII, 1980, p. 34-36.

Măsuțele altar analizate aveau înălțimi cuprinse între 4,5 cm și 7,5 cm. Forma lor era rectangulară, cu colțurile drepte (Fig. 6/ 2-3) sau ușor rotunjite (Fig. 5/ 5; 6/ 1, 4), cu picioare modelate conic, triunghiular sau cilindrice. Tăblia acestora era plată sau ușor alveolată. Doar într-un singur caz putem vorbi de prezența unui orificiu central (Fig. 6/ 1). Nu excludem posibilitatea ca unele dintre aceste piese să fi fost pictate.

Idoli en violon

Pentru arealul cultural Cucuteni, idoli *en violon* sunt, de regulă, piese plate având forma unei cutii de vioară, realizate din lut. Pasta din care au fost confecționați era de bună calitate și arsă la roșu-cărămiziu sau brun-cărămiziu.

Sunt cunoscute două variante de asemenea piese. Cele mai simple au capul și corpul rotunjite, și prezintă doar două perforații în partea superioară (perforațiile „ochilor”) care serveau la agățat (suspendat). O a doua variantă include artefacte care prezintă detalii decorative mai complexe, în special împunsături care imită tehnica *au repoussé* utilizată pentru ornamentarea pieselor de metal. Subliniem faptul că decorul acestor idoli-pandantive este individualizat pentru fiecare piesă. Practic, nu s-au descoperit, până în prezent, două piese identice, fapt care pledează pentru caracterul deosebit al acestor artefacte²².

Piesa pe care o prezentăm a fost descoperită la *Dâmbul Morii* (Fig. 6/ 5), în campania din 1963. Ca formă și decor aceasta se încadrează în categoria pieselor complexe. Pe fața sa anterioară prezintă un șir de împunsături de jur împrejurul corpului și capului, cu două perforații nefinalizate în zona capului, reprezentând ochii. În zona corpului, decorul este format dintr-un cerc de puncte incizate, centrul cercului fiind marcat de un alt punct incizat. Pe fața posterioară, piesa nu a fost decorată²³.

Idoli conici

Printre piesele mărunte provenite din descoperirile arheologice și indicate ca având un anumit rol în practici de cult au fost indicați și idoli conici. Unii cercetători i-au considerat piese de cult stilizate ce reprezintă principiul masculinității, iar alții i-au încadrat direct printre în așa-numitele reprezentări falice și phaloide. Alte ipoteze ar fi că aceste piese reprezintă piese/ fise de joc sau chiar instrumente contabilicești sau ștampile de tatuat etc.²⁴.

²² D. Boghian, *op. cit.*, p. 147.

²³ R. Șt. Balaur, *Preliminary considerations on the decoration of the anthropomorphic plastic from the Cucuteni AB settlement of Băiceni-Dîmbul Morii (coM. Cucuteni, Iași county)*, în SAA, 27(2), 2021, p. 383, Fig. 6.1.

²⁴ D. Boghian, *op. cit.*, p. 158; M. Petrescu-Dimbovița *et alii*, *op. cit.*, p. 539; S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *Drăgușeni. A cucutenian community*, Editura Univers Enciclopedic, Wasmuth, București, Tübingen, 2000, p. 149-150.

La *Dâmbul Morii* s-a descoperit doar o singură asemenea piesă, în cadrul locuinței 2 (Fig. 6/ 6). A fost modelată dintr-o pastă de culoare brun deschisă. Avea o înălțime de circa 2,1 cm și baza circulară cu diametrul de circa 1,3 cm. Partea sa superioară este redată ca o coloană conică și prezintă mici împunsături. Acest idol a fost descoperit împreună cu una dintre măsuțele altar menționate deja.

Discuri de lut

O altă categorie de piese pusă uneori în legătură cu manifestările cultice eneolitice este reprezentată de discurile de lut.

Doar o singură piesă de acest tip provine de la *Dâmbul Morii* (Fig. 6/ 8). A fost descoperită în campania din 1961, în locuința 1. Discul, ușor convex, cu diametru de 5,2 cm, prezintă perforații totale sau parțiale realizate perimetral, din interior spre exterior. Se evidențiază două perforații care au servit probabil pentru prindere; în zona acestora discul este ușor turtit. Cele două perforații par să indice faptul că această piesă a avut, mai degrabă, rol de amuletă.

Apreciem că, din punct de vedere tipologic, piesa reprezintă o imitație în lut după piese de metal cum ar fi discul de aur descoperit în tezaurul de la Brad²⁵ sau discurile de cupru de la Hăbășești²⁶ sau Cărbuna²⁷.

Topoare miniaturale de lut

S-a apreciat că topoarele miniaturale de lut sunt legate de anumite practici de sacralizare a obiectelor. Alteori, aceste artefacte au fost considerate piese votive sau amulete destinate a asigura forța și sănătatea celor care le dețineau și le purtau, fie *insignia* pentru anumite categorii sociale. Cercetătorii nu exclud nici posibilitatea ca asemenea piese să reprezinte, ținând cont de modelarea realistă a acestora, modele ale artizanilor metalurghi pentru piese de aramă sau chiar șabloane pentru tipare, în cazul artefactelor redată în mărime naturală.

Piese de acest tip erau realizate din pastă semifină, cu cioburi pisate în compoziție, arse la roșu-cărămiziu sau brun-cenușiu²⁸.

Exemplarul de la *Dâmbul Morii* (Fig. 6/ 7), s-a păstrat în stare fragmentară. Este spart pe linia perforației și are lungimea de 4 cm. A fost descoperit în campania din 1977, în locuința 1 – ulterior indicată în documentația de șantier drept locuința 10 – la o

²⁵ V. Ursachi, *Tezaurul eneolitic de la Brad*, Editura Papirus Media, București, 2012, p. 4, Fig. 26.

²⁶ Vl. Dumitrescu et alii, *op. cit.*, Fig. 41/ 1.

²⁷ V. Dergacev, *Noi depozite de piese metalice ale culturii Cucuteni-Tripol'e din regiunea Nistrului mijlociu (Ucraina)*, în *ArhMold*, XXXIX, 2016, p. 183-184, Pl. VIII.

²⁸ D. Boghian, *op. cit.*, p. 159; C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 337, 339; Vl. Dumitrescu et alii, *op. cit.*, p. 469, 472; S. Marinescu-Bîlcu, *Tîrpești: From Prehistory to History in Eastern Romania*, BAR, I. S. 107, 1981, p. 71.

adâncime de 0,25 m. Pasta din care este realizat este semifină, bine arsă, de culoare cărămizie.

Cel mai probabil toporul prezenta două tășuri în cruce. În jumătatea păstrată tășul este ușor arcuit, lățit într-o parte²⁹.

Piese similare au fost descoperite la Târpești (nivelul Cucuteni A₁-A₂)³⁰, Hăbășești³¹, Drăgușeni³² sau Ruginoasa³³.

Obiecte antropomorfizate și/ sau zoomorfizate

În această importantă categorie de artefacte intră o serie de obiecte cu o utilitate practică neîndoielnică și care prin formă sau decor înfățișează, în mod schematic, siluete umane sau de animale. În general, piesele de acest tip sunt de dimensiuni miniaturale. S-a apreciat că au fost utilizate în diferite ritualuri sau culte de sacralizare.

Din așezarea de la Dâmbu Morii provin două piese care pot fi subsumate acestei categorii, una antropomorfă, iar cealaltă zoomorfă.

Prima piesă, descoperită în locuința 1, este un fragment de la un polonic, mai precis coada, modelată schematic dar suficient de sugestiv pentru a reda o siluetă antropomorfă (Fig. 6/ 9). Partea superioară a cozii, mai precis zona asociată cu capul, lipsește.

Fragmentul prezintă două proeminențe conice, asimetrice, întinse lateral ce figurează brațele. În zona centrală este prevăzut cu un orificiu, care în viziunea unor cercetători ar putea indica o amuletă³⁴. Prezintă un decor pictat, aproximativ identic figurat pe ambele suprafețe, constând din cinci cercuri concentrice realizate cu brun, pe fond alb, în jurul orificiului.

A doua piesă este reprezentată de un fragment de vas zoomorf descoperit în campania din 1978 (Fig. 5/ 4). Din nefericire, vasul este păstrat doar pe jumătate. S-a conservat partea sa anterioară care redă, cel mai probabil, capul unui bovideu și picioarele sale din față.

Recipientul zoomorf este realizat din pastă semifină cu nisip și concrețiuni calcaroase în compoziție și are o înălțime de 6,5 cm. Nu excludem posibilitatea ca piesa să fi fost pictată atât pe interior, cât și pe exterior. Menționăm faptul că acest vas a fost descoperit împreună cu trei idoli fragmentari și cu un fragment de la o măsuță altar, din

²⁹ Cucuteni – Baiceni – Dâmbul Morii – Carnet de săpătură 3. Campania din 1977.

³⁰ D. Boghian, *op. cit.*, p. 159; S. Marinescu-Bîlcu, *op. cit.*, p. 70-71.

³¹ D. Boghian, *op. cit.*, p.159, Fig. 157/ 1-5, 11-14, 22-27, 39-41, 48-5; Vl. Dumitrescu *et alii*, *op. cit.*, p. 469, Fig. 46/ 1-22.

³² S. Marinescu-Bîlcu, Al. Bolomey, *op. cit.*, p. 151, Fig. 178/ 45-46; 180/ 4-7.

³³ C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *op. cit.*, p. 337, Fig. VIII.9/ 6, Fig. VIII.65.

³⁴ S. J. Szancsuj, *Grupul cultural Ariușd pe teritoriul Transilvaniei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2015, p. 243.

care se păstrează un picior și o parte din tăblie (Fig. 5/ 1-3, 5), situație care poate fi interpretată ca indicând un posibil complex ritual³⁵.

Concluzii

Pe baza celor prezentate mai sus, putem afirma că viața spirituală a comunității Cucuteni A-B de la *Dâmbul Morii* este destul de bine documentată, atât printr-o gamă variată de obiecte (plastică, obiecte antropomorfizate, măsuțe de cult, idoli conici etc.), cât și printr-o serie de complexe de cult sau de urmele unor ritualuri surprinse fie la nivelul unor locuințe, fie chiar direct în așezare.

Se remarcă descoperirile din locuințele 1 și 2 unde sunt atestate ritualuri de fundare, atât la nivelul locuințelor, cât și la nivelul instalațiilor de ardere, dar și existența unor complexe de cult cu *paraphernalia* aferentă (altare, vetre-jertfelnic, măsuțe cult etc.). Mai mult chiar, analizând cu atenție descoperirile din locuința 1 putem afirma că acestea indică existența aici a unui posibil sanctuar casnic sau chiar comunitar. Sperăm ca pe viitor, în urma analizei plasticii antropomorfe și zoomorfe, să completăm cu noi informații imaginea vieții spirituale din așezarea Cucuteni A-B de la *Dâmbul Morii*.

THE CUCUTENI A-B SETTLEMENT FROM DÂMBUL MORII. RITUAL PRACTICES, RITUAL COMPLEXES AND CULT OBJECTS

(Abstract)

The Cucuteni - Dâmbul Morii settlement had an important contribution in establishing the periodization of the Cucuteni A-B phase, considered until that moment a unique and short-lived phase. Mentioned for the first time by H. Schmidt, who also carried out a small survey in the site, it benefited from extensive excavation campaigns between 1961 and 1966, 1977 and 1978 and 1989. A number of 15 dwellings were partially or fully investigated. Through the present study, we want to present some discoveries related to the character of the spiritual life of the community from Dâmbul Morii. From the 15 researched dwellings, activities of the spiritual life were attested only in four dwellings, 1, 2, 5 and 10, as well as on the route of a control trench excavated in the 1978 campaign. Thus we can state that at Dâmbul Morii there were both foundation rituals, at the level of the dwelling (dw. 1 and 2) as well as at the level of some burning installations. moreover, based on the inventory in dwelling no 1, as well as taking into account the large size of this house, we could find ourselves in front of a domestic sanctuary. We hope in the future, following the analysis of the

³⁵ R. Șt. Balaur, *op. cit.*, 2023, p. 67.

anthropomorphic and zoomorphic plastic, to complete the picture of the spiritual life in the Dâmbul Morii settlement.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Site location from Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Iași County (1-2), and on the topographic map, Scale 1:25000 (3); Oblique aerial photography from the ENE (4) (after Asăndulesei 2020, Fig. 1,7).
- Fig. 2. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Excavation plan (after Dinu 2006, 43, with additions).
- Fig. 3. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Components of cult structures. 1-2. Dwelling no. 1; 3-4. Dwelling no. 2.
- Fig. 4. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Cult complexes no. 1 and no. 2. Excavation plan detail.
- Fig. 5. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Materials from Complex no. 3, Trench 1 from 1978.
- Fig. 6. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Cult objects. 1-4. altar tables; 5. *en violon* idol; 6. conical idol; 7. miniature clay axe; 8. clay disk; 9. anthropomorphized ladle fragment.

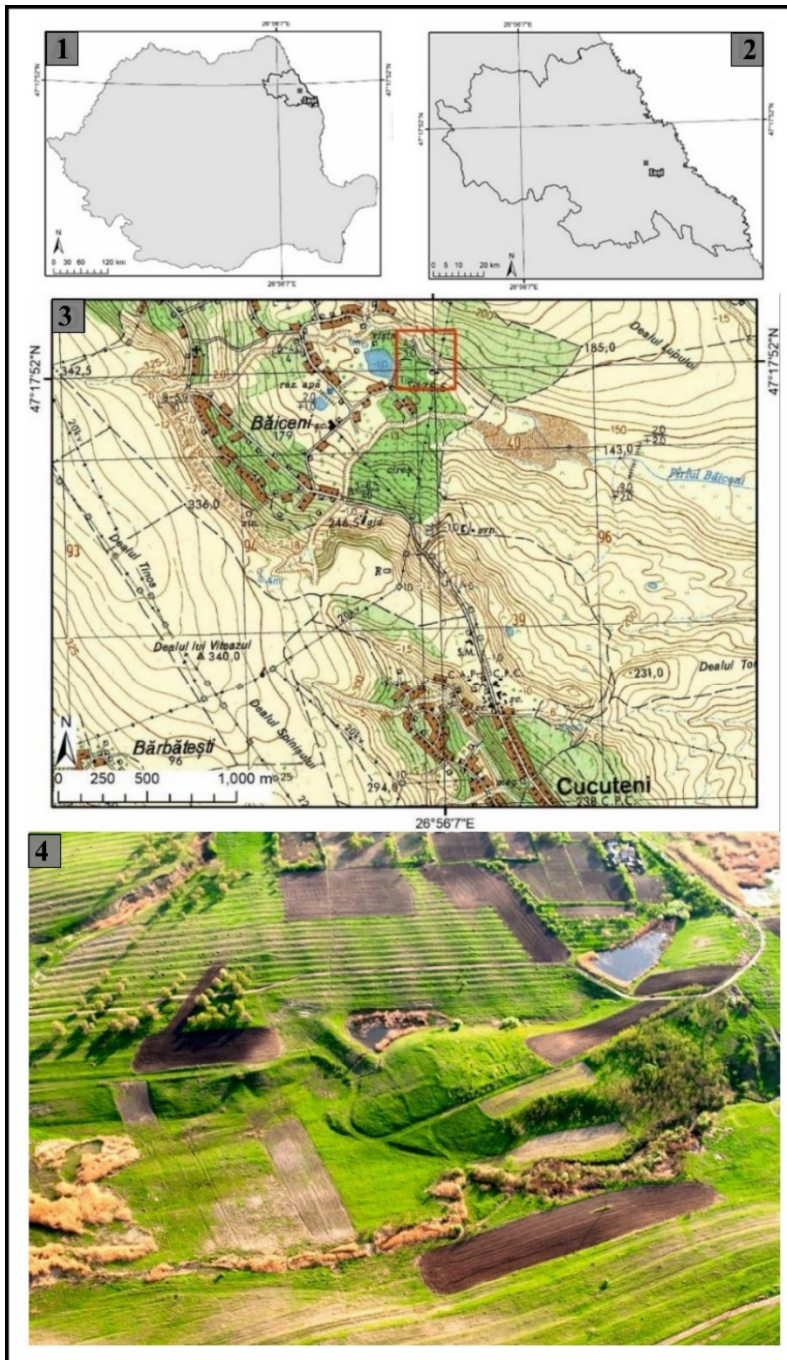

Fig. 1. Amplasarea sitului de la Cucuteni – Dâmbul Morii, județul Iași (1-2) și harta topografică, scara 1:25000 (3); fotografie aeriană oblică dinspre ENE (4) (după Asăndulesci 2020, Fig. 1,7)

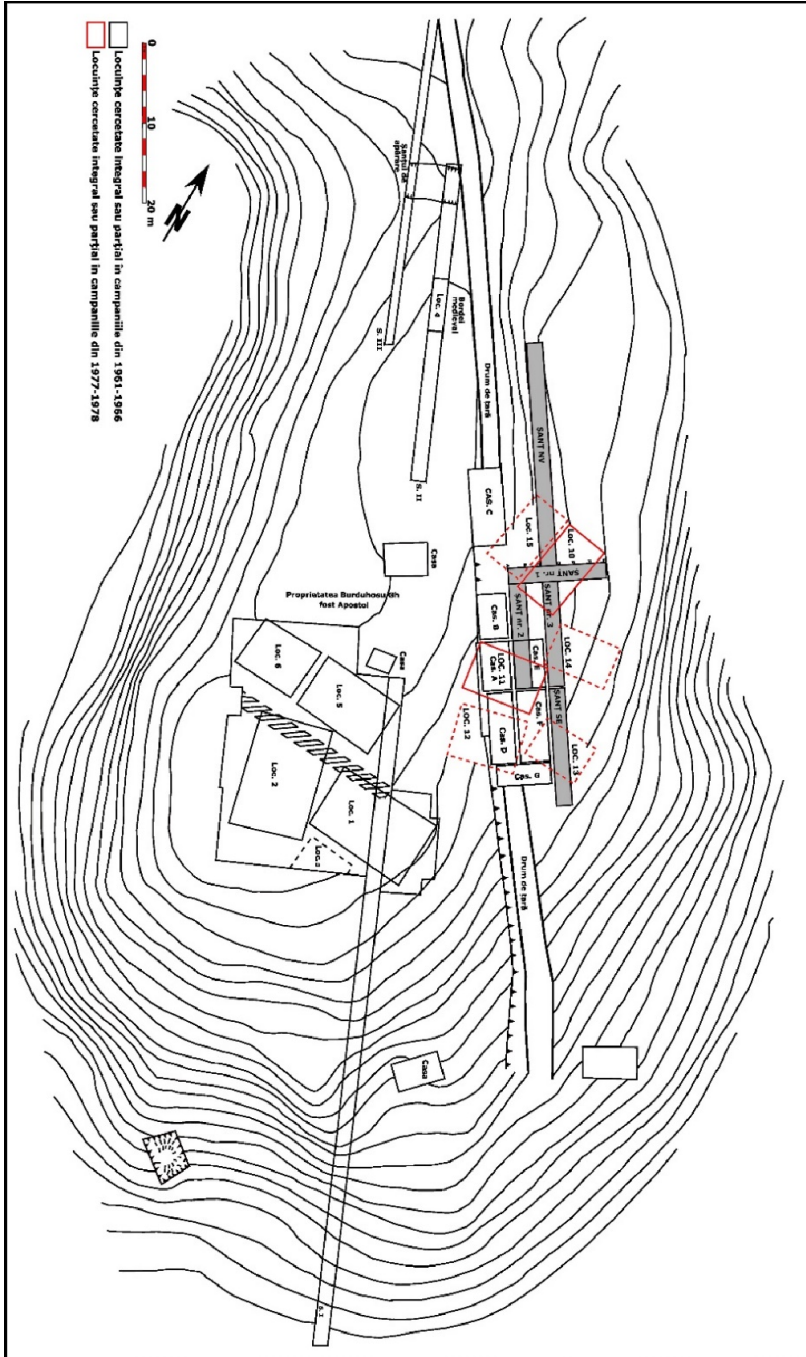

Fig. 2. Cucuteni – Dâmbul Morii. Planul săpăturilor (după Dinu 2006, 43, cu completări)

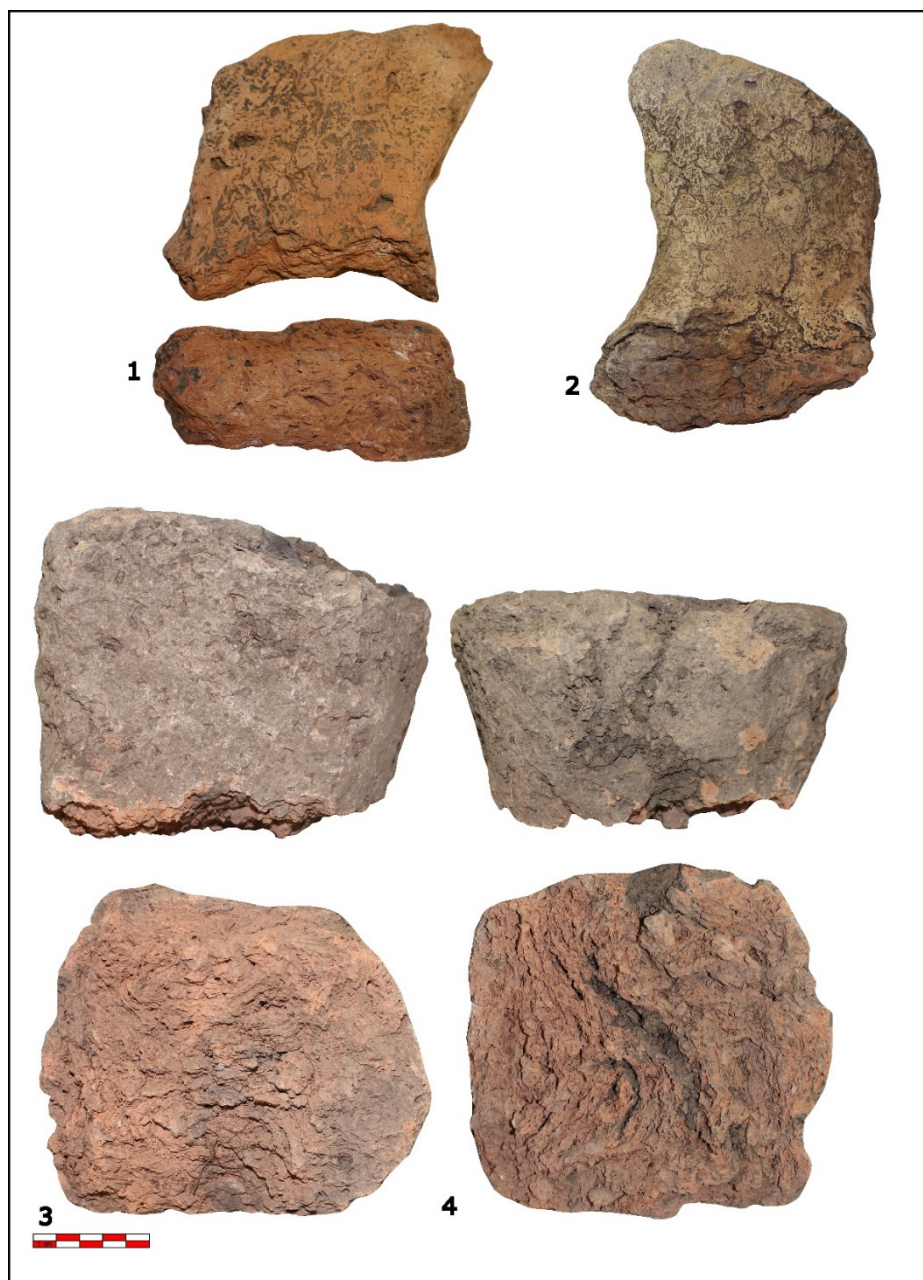

Fig. 3. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Piese componente ale unor structuri de cult. 1-2. Locuința 1; 3-4. Locuința 2

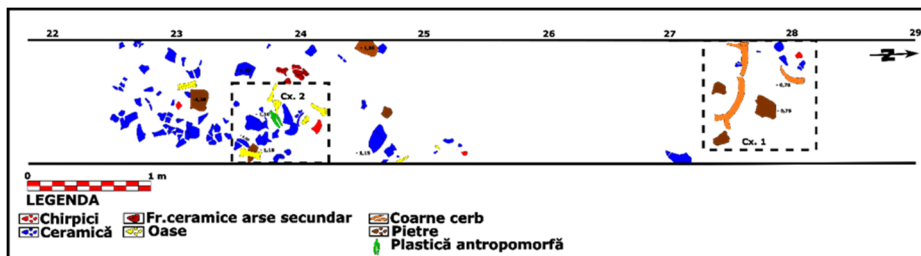

Fig. 4. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Complexele de cult 1 și 2. Detaliu plan săpătură

Fig. 5. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Materiale din complexul 3, Şanţ 1 din 1978

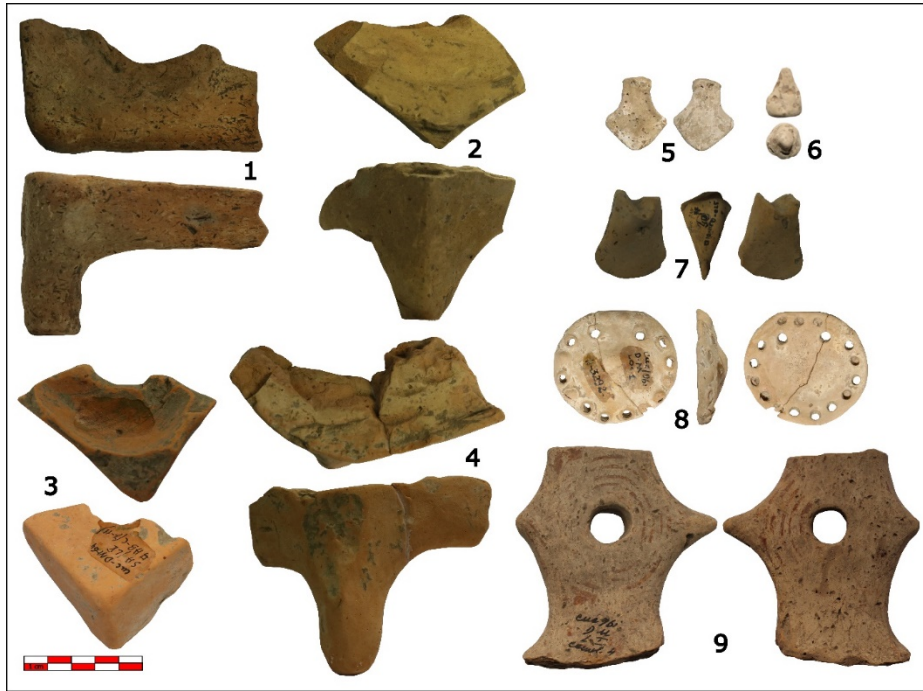

Fig. 6. Cucuteni – *Dâmbul Morii*. Obiecte de cult. 1-4. măsuțe altar; 5. idol *en violon*; 6. idol conic; 7. topor miniatural de lut; 8. disc de lut; 9. fragment de căuș antropomorfizat

THE YANGSHAO CULTURE IN CHINA. A SHORT REVIEW OF OVER 100 YEARS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH (II)

Ting ANⁱ, Mădălin-Cornel VĂLEANUⁱⁱ, Huan RENⁱ,
Yanxiang FUⁱ, Luoya ZHUⁱ

Keywords: *Yangshao culture, China, Prehistory, archaeology*

Cuvinte cheie: *cultura Yangshao, China, Preistorie, arheologie*

4. Pottery Technology

The investigation of Yangshao pottery technology begun in the 1920s when T. J. Arne (with some help from an Austrian chemist) carried out chemical analysis on two pieces of Yangshao culture pottery fragments with black motifs¹. Issues of Arne's concern include vessel forming methods, composition of the clay, firing temperature and surface treatment². Over an extended duration, researchers derived their conclusions about Yangshao pottery technology primarily through visual observation, engaging in simulation exercises, and conducting a few chemical analyses. One of the most cited publications by Li (1984) presents the results of visual examination and simulation experiment on the clay composition, production process and wheel painting technology. Over the past two decades, an array of scientific methods, such as Raman spectroscopy and X-ray diffraction analysis, have been seamlessly integrated into the archaeological investigations of Yangshao pottery³.

In the following sections, we will outline the distinctive technological aspects of Yangshao pottery, encompassing vessel forming methods, painting techniques, firing technologies, and surface treatments. Presently, there is a lack of differentiation

ⁱ Zhejiang University – Department of Art and Archaeology, CHINA.

ⁱⁱ “Moldova” National Museum Complex Iași – Moldavia's History Museum, IAȘI.

¹ T. J. Arne, *Colored pottery of the Stone Age in Henan Province*, in *Geological Survey of China* ed., *Palaeontologia Sinica*, Ding 1 (2), 1925.

² *Ibidem*.

³ X. S. Li, *Shixi 'Yangshao Wenhua Caitao de Niliao Zhizuogongyi Lunhuijishu he Yishu'*, in *Zhongyuan Wenwu* (*Cultural Relics of Central China*), 1, 1984, p. 53-59.

between the technological traditions of Yangshao culture and Majiayao culture in current studies. Consequently, this article will incorporate relevant insights from the technological studies of Majiayao pottery when necessary.

4.1. Selection of Clay

The selection of clay is the first step in the production of painted pottery. Through Li's experiments, the clay for the painted pottery is proved to be yellow clay and red clay that had been naturally panned and precipitated by the Yellow River and its tributaries⁴. In Cui's field investigations, it has been found that the chemical composition of the pottery from the Gouwan site of Yangshao is essentially the same as that of the clay layers on the sides of the river, which is not far from the west of the site⁵.

4.2. Vessel Forming Method

There are several forming methods reported concerning Yangshao pottery. Yangshao pottery is frequently debated to have been crafted by hand, primarily employing coiling techniques, with occasional use of moulding and slab construction. Vessels are sometimes reported to be assembled from separately formed parts. Some researchers report the traces of wheel thrown or wheel finishing in Yangshao pottery.

Specifically, Arne argues that some vessels were made by hand while others were made with the help of wheel⁶. Bishop reports that Yangshao pottery was handmade by coiling⁷. Chang infers that Yangshao pottery is handmade by moulding or coiling⁸. Similarly, Li and Huang argue that Yangshao pottery is made by hand, mostly by coiling while occasionally by slab construction⁹. Hung reports that some vessels in Majiayao culture were formed by assembling different parts together, the technological tradition of which is often considered to be the same as that of Yangshao culture¹⁰. Ma *et alii* report that the potters' wheel appeared in the early Yangshao phase, initially used to shape the handmade vessels whereas later to turn the vessels¹¹. Similarly, in another article by Wang and Andrews samples of Yangshao pottery sherds from

⁴ X. S. Li, *op. cit.*

⁵ T. X. Cui *et al.*, *Henan Xichuan Gouwan Yizhi Shiqian Caitao Gongyi Yanjiu*, in *Zhongyuan Wenwu (Cultural Relics of Central China)*, 4, 2019, p. 122-128.

⁶ T. J. Arne, *op. cit.*

⁷ C. W. Bishop, *The Neolithic Age in Northern China*, in *Antiquity*, 7, 1933, p. 389-404.

⁸ K.-C. Chang, *The Archaeology of Ancient China*, Yale University Press, New Haven, 1968.

⁹ W. Y. Li, S. Y. Huang, *Huanghe Liuyu Xinshiqi Shidai Zhitao Gongyi de Chengjiu*, in *Huaxia Archaeology*, 3, 1993, p. 66-87.

¹⁰ L.-Y. Hung, *Pottery Production, Mortuary Practice, and Social Complexity in the Majiayao Culture, NW China (ca. 5300-4000 BP)* (PhD Thesis), Washington University in St. Louis, 2011.

¹¹ Q. L. Ma, X. Li, *Gansu Gudai ge Wenhua Shiqi Zhitao Gongyi Yanjiu*, in *Kaogu (Archaeology)*, 3, 1991, p. 263-273; Q. L. Ma *et al.*, *Gansu Qingan Dadiwan Yizhi Chutu Caitao (Caihuitao) Yanliao yiji Kuaizhuang Yanliao Fenxi Yanjiu*, in *Wenwu (Cultural Relics)*, 8, 2001, p. 84-92.

Houzhuangwang and Yiquanma sites (both in Henan province) are argued to be either wheel thrown, or wheel finished¹².

To sum up, Yangshao pottery is frequently described as being handmade through coiling techniques, with moulding and slab construction being relatively infrequent. Traces of wheel use in pottery production have been noted in certain instances.

4.3. Composition and Source of Coating and Pigment

The application of the pottery coat is an important step in Yangshao painted pottery. The colours of the Yangshao pottery coats are mainly divided into red and white coats¹³, with a small number of beige coats, which are made from suspension of extremely finely ground clay. X-ray fluorescence and laser Raman spectroscopy are used to analyse the composition of the pottery coats from different areas.

At the Miaodigou site¹⁴ and the Gouwan site¹⁵, Fe in hematite is detected as the main substance that shows colour in the red pottery coats. Although the trace elements differ, the test results basically conclude that the raw material for the red pottery coats of the Yangshao pottery is laterite suspension with hematite as the main component. And the raw material of the white pottery coat is divided into two different types – high alumina type and high calcium type, one with kaolinite as the main raw material and the other associated with limestone¹⁶.

Following the application of the pottery, the painting is applied with different mineral pigments. The colours are mainly red, black, and white. In the early period, red and black are mainly used as single colours, but in the middle period, black and red or red and brown are gradually developed to be applied¹⁷, with white colours. After identifying the black pigment from sites such as the Miaodigou site and the Gouwan site, it can be found that the composition of the black is magnetite and hematite, mainly magnetite, and some of the black pigments are mixed with graphitic carbon particles¹⁸. The composition of red pigment is mainly hematite and clay, but with a higher iron

¹² Q. Wang, K. C. Andrews, *Technological Investigation of the Decorative Coatings on Yangshao Pottery from Henan, China*, in *Archaeometry*, 44, 2002, p. 241-250.

¹³ Henan Provincial Institute of Cultural Relics and Archaeology, *Wuyang Jiahu*, Science Press, Beijing, 2015.

¹⁴ L. W. Zhao *et al.*, *Miaodigou yizhi chutu Yangshaowenhua caitao de kexue yanjiu*, in *Spectroscopy and Spectral Analysis*, 5, 2018, p. 1420-1429.

¹⁵ X. K. Lu *et al.*, *Xinshiqi Shidai Zhongwanqi Huanghe Liuyu Taoyi Jishu de Fazhan Yanjiu*, in *Huaxia Archaeology*, 2, 2017, p. 66-73.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Y. M. Liao, *Dahecutn Xinshiqi Shidai de Caitao Yishu*, in *Zhongyuan Wenwu (Cultural Relics of Central China)*, 4, 1984, p. 40-48.

¹⁸ L. W. Zhao *et al.*, *op. cit.*

content of 10% to 15%¹⁹. From the results of the X-ray diffraction analysis, the white pigment is relatively pure quartz powder with few impurities²⁰. Also, through the XRD physical phase analysis technique, it is found that the composition of the white painted pottery of the late Yangshao culture contains a small amount of gypsum in addition to calcite²¹.

4.4. Painting Technique

Concentric and clothoid spirals on Majiayao jars are argued to have been produced by using the wheel painting technique with evidence of simulation exercise²².

4.5. Firing Temperature and Firing Devices

Of the two sherds analyzed in Arne's article²³, one is reported to have been fired at 1300-1400°, the other at 1100-1200°. Later researchers hold reserved opinions about his findings. For instance, in another article²⁴, the firing temperature is reported to be around 950-1050°. The kilns from different phases of Yangshao culture vary, including mono chambered kilns and vertical and horizontal up-draught kilns (Fig. 1-6)²⁵.

4.6. Surface Treatment

Some Yangshao painted pottery are slipped before painting. As for after-firing treatment in pottery, burnish is reported in Arne's book²⁶. Later researchers specify that the pottery is polished with wood ash²⁷, cord²⁸ or cobble²⁹. Additionally, in late Yangshao period, there are traces of glue-like materials applied to the pottery surface³⁰.

5. Burials

Previous investigations into the burials of the Yangshao culture have predominantly focused on several dimensions, encompassing the arrangement of

¹⁹ M. Li *et al.*, *Dahecon Yizhi Chutu Yangshao Shidai Caitao Yangliao ji Kuangzhuang Yanliao Chubu Fenxi*, in *Archaeology of Luoyang*, 2, 2018, p. 90-95.

²⁰ Q. L. Ma *et al.*, *op. cit.*

²¹ B. Y. Zhou, Q. L. Ma, *Gansu Qinan Dadiwan Yizhi Chutu Baise Kuaizhuang Yanliao Chenfen Fenxi*, in *Sciences of Conservation and Archaeology*, 4, 2019, p. 87-99.

²² X. S. Li, *op. cit.*; W. Y. Li, S. Y. Huang, *op. cit.*

²³ T. J. Arne, *op. cit.*

²⁴ R. Zhou *et al.*, *Woguo Huanghe Liuyu Xinshiqi Shidai he Yinzhou Shidai Zhitao Gongyi de Kexue Zongjie*, in *Kaogu Xuebao (Acta Archaeologica Sinica)*, 1, 1964, p. 1-27.

²⁵ D. X. Ji, *Weishui Liuyu Shiqian Taoyao Fenqi Chutan*, in *Zhongyuan Wenwu (Cultural Relics of Central China)*, 6, 2008, p. 17-24.

²⁶ T. J. Arne, *op. cit.*

²⁷ C. W. Bishop, *op. cit.*

²⁸ Q. L. Ma *et al.*, *op. cit.*

²⁹ *Ibidem.*

³⁰ *Ibidem*, p. 91.

cemeteries, burial methods, funerary artefacts, and the societal implications inferred from these burials. Broadly, most of the Yangshao culture burials are situated in communal cemeteries beyond the confines of settlement trenches, while a minority are dispersed within residential areas. Adult burials primarily consist of rectangular vertical-pit tombs and typically represent primary interments. Deceased individuals are consistently positioned in a supine position with limbs extended flat, and there is a prevailing uniformity in the orientation of the deceased's head. Many of these tombs contain burial objects, with pottery being the most widespread object of daily use. Additionally, decorative items, tools for production, animal bones, and other artefacts are also present. In contrast, infants and children are commonly interred in urns.

Yangshao burials are divided into three phases. Early Yangshao burials are discerned in sites such as Hengzhen, Yuanjunmiao, Shijia, Jiangzhai, Banpo, and others. During this phase, interment in rectangular earthen pits with a single body predominates, while secondary and joint burials are also prevalent. Remarkably, over 90% of the deceased in Yuanjunmiao and Hengzhen sites are interred using these methods³¹. In most cases, the heads of the deceased are facing west or northwest, reflecting the common beliefs that existed among the various settlements at that time³². Not many funerary objects were found in the early burials, and most of them are ceramic vessels. The scale of these funerary objects varies with different genders and ages³³. For example, in Yuanjunmiao site, Banpo site and Jiangzhai site, some of the women's burials are very lavish, which is considered to be a reflection of the matriarchal society³⁴. However, a small number of lavish male burials, joint burials of a father and a son, or adults of the opposite sex are also found, which may represent the beginning of a patriarchal system³⁵.

Concerning the layout of cemeteries, the early Yangshao culture settlements exhibit a consistent design featuring public cemeteries, predominantly situated beyond residential areas. At times, trenches are employed as demarcation lines between cemeteries and residential zones³⁶. Yan's research suggests that the distribution of burials in the early Yangshao culture mirrors a three-tiered social organization. In this framework, an entire cemetery represents the highest echelon of social organization,

³¹ W. M. Yan, *Yangshao Cultural Studies (reprinted)*, Cultural Relics Press, Beijing, 2009.

³² *Ibidem*.

³³ Q. M. Gong, W. Gong, *Lun yangshao wenhua jumin de maizang zhidu*, in *Zhongguo shiqian kaoguxue yanjiu-zhuhe Shixingbang xiansheng kaogu banshiji ji bazhi huadan wenji*, 33, 2004.

³⁴ Z. P. Zhang, *Guanyu genju banpo leixing de maizang zhidu tantao yangshao wenhua shehui zhidu wenti de shangque kaoguxuebao*, in *Kaogu (Archaeology)*, 7, 1962, p. 377-381.

³⁵ Q. M. Gong, *Cong kaogu ziliao kan yangshao wenhua de shehui zuzhi ji shehui fazhan jieduan*, in *Zhongyuan Wenwu (Cultural Relics of Central China)*, 5, 2001, p. 29-37.

³⁶ Q. M. Gong, W. Gong, *op. cit.*, 2004.

referred to as the cypher, which can be subdivided into distinct zones, each associated with different clans. Within these zones, smaller groups comprised of several burials emerge, constituting the most diminutive unit – the family³⁷.

Typical burials of the middle Yangshao culture period are found in Baligang site, Xipo site, Nanjiaokou site, Dianjuntai site, Wangwan site etc. In this period, rectangular vertical-pit tombs are still the most popular type. Primary burial practices still predominate, while secondary burial practices become rare³⁸. The deceased is mostly arranged in a supine position with limbs straight and flat. And the head direction of the deceased is not uniform. Most of the burials have no funerary objects³⁹. In particular, the phenomenon of applying cinnabar to the skulls of the deceased is unusually common at the Wangwan site, which may have a religious significance⁴⁰.

Except for the Hongshanmiao site, the distribution and zoning of the other middle phase burials are not very clear. The cemetery in Hongshanmiao site is unique, with 136 urns buried in one large pit, all of which are secondary burials. And the human bones buried in the urns are identified as both male and female, young and old. These urns can be clearly divided into 13 rows, and within each row there exist two or three groups⁴¹. This arrangement of burials may indicate that a three-tiered social organization of family, clan, and cypher still exists in the middle Yangshao culture⁴².

There are fewer burials reported from late Yangshao phase. Typical ones consist of Xishangucheng site, Qingtai site, Zhouli site, Diaolongbei site, Miaozigou site etc. Most of the adult burials are still mainly rectangular vertical-pit tombs, with a single body arranged in a supine position with limbs straight and flat⁴³. Secondary burials are almost extinct except in Diaolongbei site. Urn burials for infants and children are still popular, and the ash pit burials have increased compared to the previous period⁴⁴. In the cemetery of the Zhouli site, single bodied burials can be divided into small, medium, and large based on scales, indicating the existence of different grades in the burial system and classes in the society⁴⁵. In addition, several joint burials of a father and a son, parents

³⁷ W. M. Yan, *op. cit.*

³⁸ Q. M. Gong, W. Gong, *op. cit.*, 2004.

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ School of Archaeology and Museology, Peking University, *Luoyang Wangwan*, Peking University Press, Beijing, 2017.

⁴¹ G. K. Yuan, *Excavation of the Hongshanmiao Site at Ruzhou in Henan*, in *Wenwu (Cultural Relics)*, 4, 1995, 4-11+97-98.

⁴² Q. M. Gong, W. Gong, *op. cit.*, 2004.

⁴³ *Ibidem.*

⁴⁴ Q. M. Gong, *op. cit.*, 2001.

⁴⁵ The Cultural Relics bureau of Henan Province *et al.*, *Archaeological Reports on the Yellow River Xiaolangdi Reservoir (II)*, Zhongzhou Guji Press, Zhengzhou, 2006.

and children, and adults of the opposite sex are found in Xishan Ancient City site, Qingtai site and Miaozigou site, which may be a reflection of monogamy⁴⁶.

In terms of funerary objects, only a few burials have a small amount of pottery or other objects. Instead of pottery, most of the burials at Diaolongbei site use pig mandibles or skulls as funerary objects. Up to 72 pairs of pig mandibles are buried in one burial⁴⁷.

As for the layouts of late Yangshao burials, the burials at Xishangucheng site, Diaolongbei site and Zhouli site are in public cemeteries, while burials of other settlements are mostly scattered near or inside houses⁴⁸. The arrangement of burials still follows a certain order and can be zoned.

6. Archaeobotanical Records

Archaeobotanical research on the Yangshao culture date back to plant impression studies conducted in the 1920s. In the 21st century, the flotation method has become a prominent tool and there have been more than 30 Yangshao sites with published flotation reports. Researchers predominantly direct their attention toward examining the subsistence strategies of the Yangshao people.

Since the 1920s, several instances of plant impressions in pottery have been noted. J. G. Andersson, for instance, documented crop impressions on what were initially thought to be pottery sherds (later identified as baked clay) at the Yangshao tsun site, uncovering a spikelet of rice⁴⁹. Subsequent research, however, contradicts this, reporting millet and sorghum from the same impressions⁵⁰.

From the 2000s, the records were transformed by flotation method. Well known Yangshao assemblages with crop findings include Yuhuazhai, Xinjie and Yangguanzhai, etc.⁵¹. The main crops consist of rice (*Oryza sativa*), foxtail millet (*Setaria italica*) and broomcorn millet (*Panicum miliaceum*)⁵². The percentages of rice and millet in crop findings vary significantly in Yangshao sites depending on the latitude of the site. For example, the Baligang site in south China, rice makes up 38.8%, foxtail millet 28.1%, and

⁴⁶ Q. M. Gong, *op. cit.*, 2001.

⁴⁷ Institute of Archaeology of Chinese Academy of Social Sciences, *Zaoyang Diaolongbei*, Science Press, Beijing, 2006.

⁴⁸ Q. M. Gong, W. Gong, *op. cit.*, 2004.

⁴⁹ C. W. Bishop, *op. cit.*, p. 395.

⁵⁰ Z. L. Xie, X. C. Chen, *Shiqian Nongye Kaoguxue Yanjiu Shupin—Jimian 'Nongye Kaogu' Chuangkan Shizhoumian*, in *Nongye Kaogu (Agricultural Archaeology)*, 3, 1991, p. 18-33.

⁵¹ e. g., Z. J. Zhao, *Zhongguo Gudai Nongye de Xingcheng Guocheng—Fuxuan Chutu Zhiwu Yicun Zhengju*, in *Disiji Yanjiu (Quaternary Research)*, 1, 2014, p. 73-84; Z. H. Deng, Y. Gao, *Henan Baligang Chutu Zhiwu Yicun Fenxi*, in *Nanfang Wenwu*, 1, 2012, p. 156-163; L. Liu, X. Chen, *The Archaeology of China: from the Late Paleolithic to the Early Bronze Age*, Cambridge University Press, Cambridge, 2012.

⁵² *Ibidem*.

broomcorn millet 33.1%⁵³. By contrast, in the Gouwan site of the same province (Henan), both the percentage of broomcorn millet and foxtail millet are notably higher than that of rice⁵⁴.

The patterns of cultivated crops exhibit notable chronological variations. During the early Yangshao period, sites like Gouwan⁵⁵ and Yuhuazhai⁵⁶ exhibit a greater prevalence of broomcorn millet compared to foxtail millet. However, as we move into the middle and late Yangshao phases, the absolute quantity of foxtail millet increases, and its percentage in the crop assemblage becomes substantially higher than that of broomcorn millet. This shift is particularly evident at sites such as Yuhuazhai site⁵⁷, Wanggou site⁵⁸ and numerous others. Additionally, there is also a notable increase in the presence of rice during the late Yangshao period⁵⁹.

The shift from a prevalence of broomcorn millet to foxtail millet in the Yangshao culture, as indicated by macro botanical remains, encounters a lack of support from phytolith analysis. Contrarily, phytolith analysis reveals a persistent occurrence of broomcorn millet across the Yangshao culture. This disjunction between macro botanical remains and phytolith analysis within the Yangshao culture represents an unexplored research area.

Furthermore, Yangshao period marks the initiation of millet domestication and agriculture in northern China. In the early Yangshao phase, as illustrated by findings at the Yuhuazhai site, a substantial number of discoveries include *Chenopodium*, acorns, water chestnuts, and perilla. These are believed to have been collected as supplementary food sources alongside cultivated crops. However, when it comes to late Yangshao, the presence of wild resources markedly diminishes, indicating a shift towards the predominance of cultivated crops⁶⁰.

7. Other relevant aspects

At the end, we consider it necessary to mention some of the institutions that house the most important collections of artefacts belonging to the Yangshao culture in

⁵³ Z. H. Deng, Y. Gao, *op. cit.*

⁵⁴ Y. X. Wang *et al.*, *Henan Xichuan Gouwan Yizhi 2007 Niandu Zhiwu Fuxuan Jieguo yu Fenxi*, in *Sichuan Wenwu (Sichuan Cultural Relics)*, 2, 2011, p. 80-92.

⁵⁵ *Ibidem.*

⁵⁶ Z. J. Zhao, *Yangshao Wenhua Shiqi de Fazhan he Nongye Shehui de Jianli—Yuhuazhai Yizhi Fuxuan Jieguo de Fenxi*, in *Jiangnan Kaogu (Jiangnan Archaeology)*, 6, 2017, p. 98-108.

⁵⁷ *Ibidem.*

⁵⁸ F. Yang *et al.*, *Henan Zhengzhou Wanggou Yizhi Tanhua Zhiwu Yicun Fenxi*, in *Agricultural History of China*, 2, 2020, p. 3-12.

⁵⁹ H. Zhong, Z. J. Zhao, *Yangshao Wenhua Wanqi Zhongyuan Diqiu Nongye Shengchan Moshi Chutan*, in *Agricultural History of China*, 2, 2023, p. 52-61.

⁶⁰ Z. J. Zhao, *op. cit.*, 2017.

China, illustrating this aspect in Fig. 7. Alongside these, we present some of the most distinctive artefacts of this civilization that can be found in museums in China (Fig. 8).

Last but not least, we must mention some of the significant researchers of this spectacular civilization and their works (Fig. 9). However, we emphasize that this selection was strictly limited by the objectives envisaged for this work, not intending to in any way limit the remarkable contributions of many other prestigious archaeologists from China.

Conclusions

As research on prehistoric cultural exchange between China and the West is now in full swing, there is an unprecedented interest in understanding the spread and development of prehistoric civilizations. Considering the importance of painted pottery in the cultural exchange between East and West, we present the history of the Yangshao culture in China, which has splendid pottery, to scholars around the world, in order to enhance scholars' understanding of each other's archaeological research and to contribute to the study of prehistoric cross-regional cultural exchange.

The first part of this paper⁶¹ starts with the introduction into the history of the chronological study of the Yangshao culture. We provided an overall spatial-temporal framework for the Yangshao culture with a classification of six regions and three periods; afterwards, we focus on the study of the Yangshao painted pottery, including the typology of the Yangshao pottery, the history of the pottery production, and the exchange of the pottery between different archaeological cultures in China. Additionally, we present the distribution of Yangshao culture settlements and provide a preliminary overview of the overall situation of Yangshao culture settlements by listing the scale, functional divisions, layout, fortifications, houses, burials and economic facilities of some typical settlement sites. Lastly, the attention is lead up to the general situation of agriculture during the Yangshao culture from the aspect of unearthed plant seed remains.

The study of local archaeological cultures by local scholars is now relatively well established, however, there is still some space for progress in the development of collaborative research between international scholarly communities. We therefore present a relatively comprehensive account of various aspects of the Yangshao culture in China, with a view to providing some reference for comparative studies between different civilizations across Eurasia.

⁶¹ T. An, M.-C. Văleanu, H. Ren, Y. Fu, L. Zhu, *The Yangshao Culture in China. A Short Review of Over 100 Years of Archaeological Research (I)*, in *CerIst*, XLI, 2022, p. 53-85.

Acknowledgment: This work was supported by the National Social Science Fund of China (Grant No. 20CKG024) and 2021-2022 Zhejiang University Global Partnership Fund.

CULTURA YANGSHAO DIN CHINA.

UN SCURT I STORIC A PESTE 100 DE ANI DE CERCETARE ARHEOLOGICĂ (II)

(Rezumat)

Studiul propune prezentarea Culturii Yangshao și a principalelor rezultate obținute în cei 100 de ani de cercetare arheologică. Subiectul este unul de un interes particular, dat fiind mult discutatele similarități dintre artefactele acestei culturi preistorice a Chinei cu cele ale culturii Cucuteni-Tripolie din Europa.

Studiul se dorește a fi și un exemplu pentru a promova schimbul de cunoștințe științifice dintre China și Europa, avându-se în vedere tot mai numeroasele colaborări științifice pe această temă din ultimii ani, aspect care alimentează interesul în creștere pentru înțelegerea evoluției și difuziunii civilizațiilor antice. Articolul în ansamblu său (partea I și II) s-a concentrat asupra prezentării sintetice a Culturii Yangshao din China, cunoscută pentru ceramica sa pictată, uneori remarcabil de similară cu cea a Culturii Cucuteni.

Articolul oferă o prezentare a culturii Yangshao, acoperind aspectele relevante precum istoria descoperirilor (1), descrierea așezărilor (2), periodizare și cronologie (3), tehnologia ceramicii pictate (4), mormintele (5), descoperirile arheobotanice (6), dar și alte aspecte reprezentative.

Prin prezenta lucrare autorii și-au propus să inspire eforturi de cercetare în colaborare între comunitățile academice internaționale și să promoveze studii comparative ale civilizațiilor din Eurasia.

LISTA ILUSTRAȚIILOR:

- Fig. 1. Cuptor cu o singură cameră de ardere din faza timpurie a culturii Yangshao din situl Banpo, orașul Xi'an, provincia Shaanxi (după D. X. Ji, *op. cit.*).
- Fig. 2. Cuptor cu tiraj ascendent din faza timpurie a culturii Yangshao din situl Banpo, orașul Xi'an, provincia Shaanxi (după D. X. Ji, *op. cit.*).
- Fig. 3. Cuptor cu tiraj orizontal din faza timpurie a culturii Yangshao din situl Jiangzhai, orașul Lintong, provincia Shaanxi. 1 = ușa cuptorului; 2 = camera de combustie; 3 = camera de ardere a ceramicii; 4, 5 = căile de circulație ale căldurii (după D. X. Ji, *op. cit.*).

- Fig. 4. Cuptor cu tiraj orizontal din faza timpurie a culturii Yangshao din situl Beishouling, orașul Baoji, provincia Shaanxi. 1 = camera de combustie; 2 = căile de circulație ale căldurii; 3 = camera de ardere a ceramicii (după D. X. Ji, *op. cit.*).
- Fig. 5. Cuptor din faza mijlocie a culturii Yangshao din situl Fulinbao, orașul Baoji, provincia Shaanxi. Se observă urme din grătarul dintre camerele cuptorului. 1 = intrarea în camera de combustie; 2 = camera de combustie; 3 = camera de ardere a ceramicii; 4 = căile de circulație ale căldurii; 5 = unde iese fumul (după D. X. Ji, *op. cit.*).
- Fig. 6. Cuptor din faza târzie a culturii Yangshao din situl Fulinbao, orașul Baoji, provincia Shaanxi. 1 = intrarea în camera de combustie; 2 = camera de combustie; 3 = arzător; 4 = camera de ardere a ceramicii (după D. X. Ji, *op. cit.*).
- Fig. 7. Câteva dintre cele mai importante instituții din China care dețin artefacte ale culturii Yangshao : 1. Institutul de Arheologie al Academiei Chineze de Științe; 2. Muzeul Național al Chinei; 3. Muzeul din Henan; 4. Muzeul Culturii Yangshao; 5. Muzeul Miaodigou din Sanmenxia; 6. Muzeul din Zhengzhou; 7. Muzeul de Istorie din Shaanxi; 8. Muzeul Banpo din Xi'an; 9. Muzeul Provincial Gansu; 10. Muzeul Mongoliei Interioare.
- Fig. 8. Câteva dintre cele mai reprezentative artefacte ale ceramicii pictate ale culturii Yangshao: 1. castron pictat cu motive ce includ o față umană și un pește; 2. vas cu gât îngust și bază ascuțită; 3. vas în formă de dovleac cu un motiv pictat de pasăre-pește; 4. bol pictat cu modele triunghiulare; 5. bol pictat cu simboluri incizate; 6. ulcior pictat cu motive diverse (cocor, pește, topor din piatră); 7. bol pictat cu modele sub formă de petală; 8. bol pictat cu model tip grilă; 9. castron cu margini curbate pictat cu modele triunghiulare; 10. vas pictat cu partea superioară în formă de cap de om; 11. vas pictat cu model sub formă de salamandră; 12. vas dublu, pictat (1, 2, 6, imagini de la Muzeul Național al Chinei, <https://www.chnmuseum.cn/>; 3, 4, imagini de la Muzeul Banpo din Xi'an, <https://www.banpomuseum.com.cn/>; 5, imagine de la Muzeul de Istorie din Shaanxi, <https://www.sxhm.com/>; 7, 12, imagini de la Muzeul din Henan, <https://www.chnmus.net/>; 8, Muzeul Miaodigou din Sanmenxia, Y. Zhang, *Danqing Buyu-Sanmenxia Miaodigou Bowuguan de Caitao*, in *Identification and Appreciation to Cultural Relics*, 2022(11), p. 1-5; 9, 10, 11, imagini de la Muzeul Provincial Gansu, <http://www.gansumuseum.com/>).
- Fig. 9. Câțiva dintre cei mai reprezentativi cercetători în domeniul culturii Yangshao și publicațiile lor despre această civilizație.

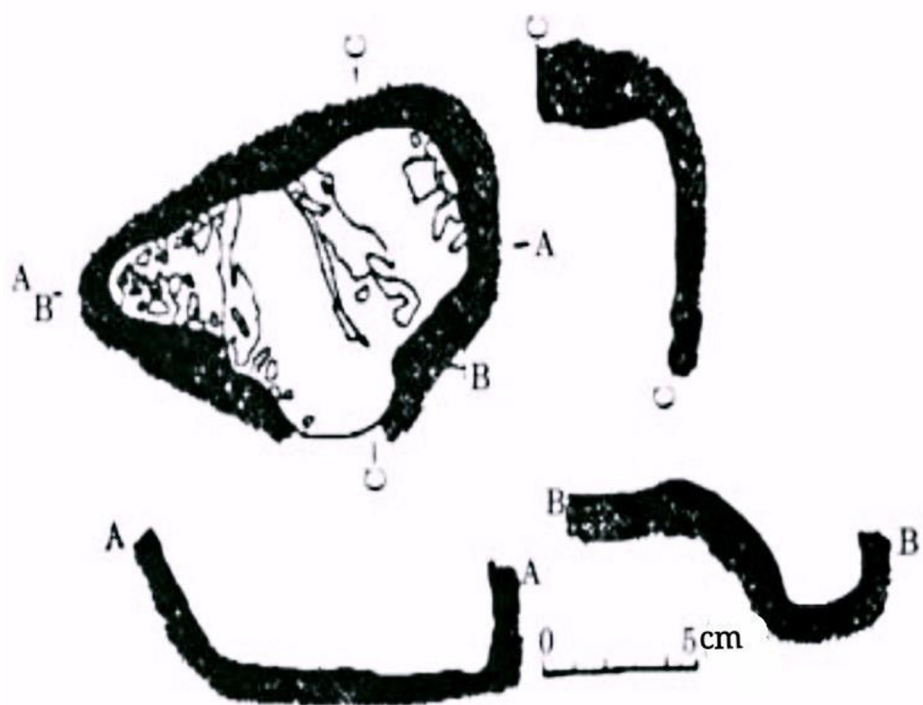

Fig. 1. A single-chambered kiln of early Yangshao phase from Banpo site, Xi'an City, Shaanxi Province (after D. X. Ji, *op. cit.*)

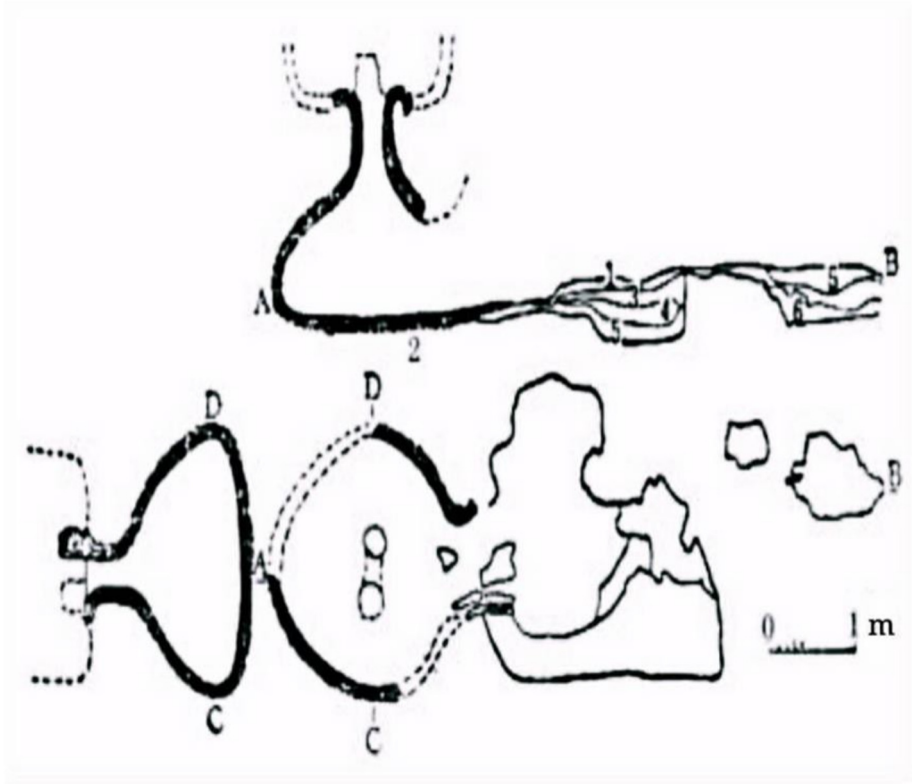

Fig. 2. A vertical up-draught kiln of early Yangshao phase from Banpo site, Xi'an City, Shaanxi Province (after D. X. Ji, *op. cit.*)

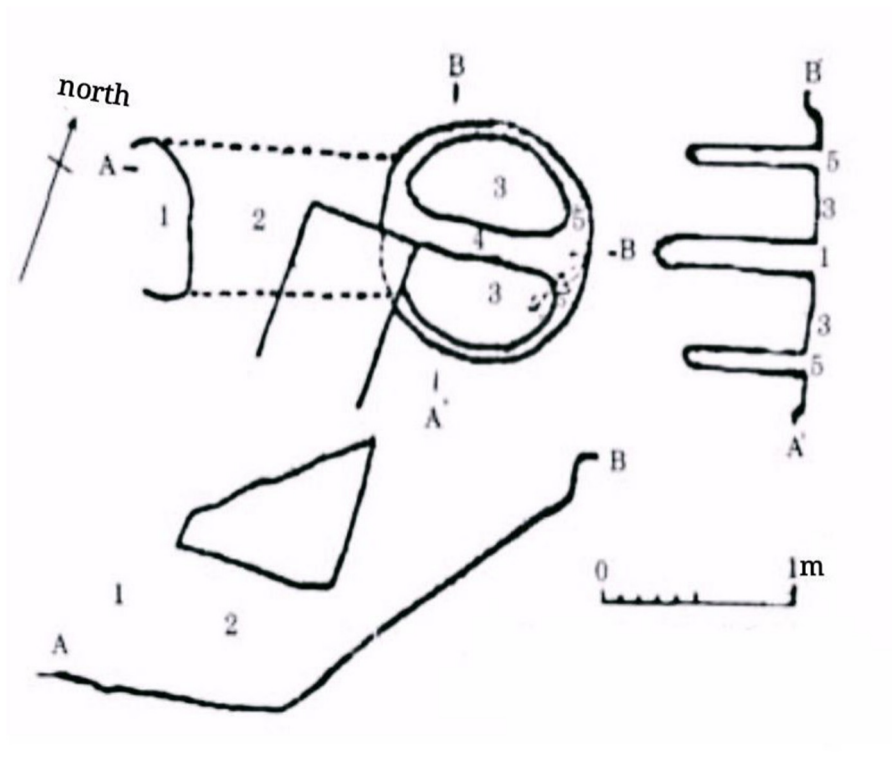

Fig. 3. A horizontal up-draught kiln of early Yangshao phase from Jiangzhai site, Lintong City, Shaanxi Province. 1 = kiln door; 2 = firing chamber; 3 = platform in the vessel chamber; 4 and 5 = flame path (after D. X. Ji, *op. cit.*)

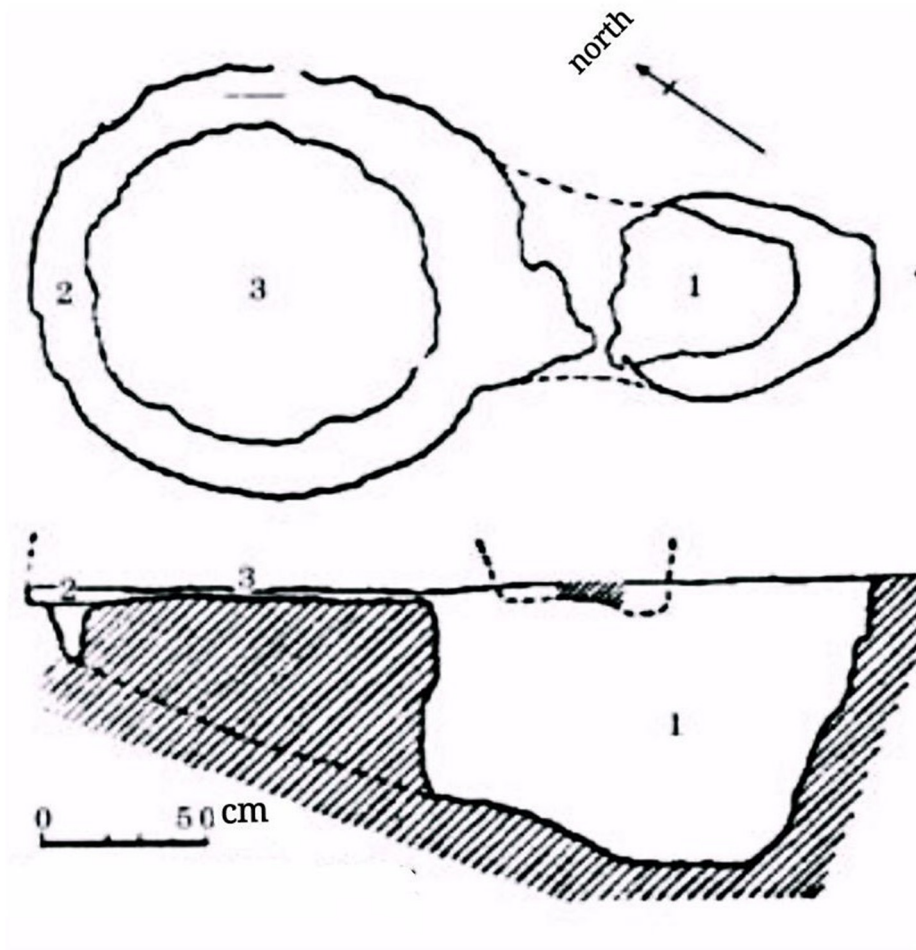

Fig. 4. A horizontal up-draught kiln of early Yangshao phase from Beishouling site, Baoji City, Shaanxi Province. 1 = firing chamber; 2 = flame path; 3 = chamber with vessels
(after D. X. Ji, *op. cit.*)

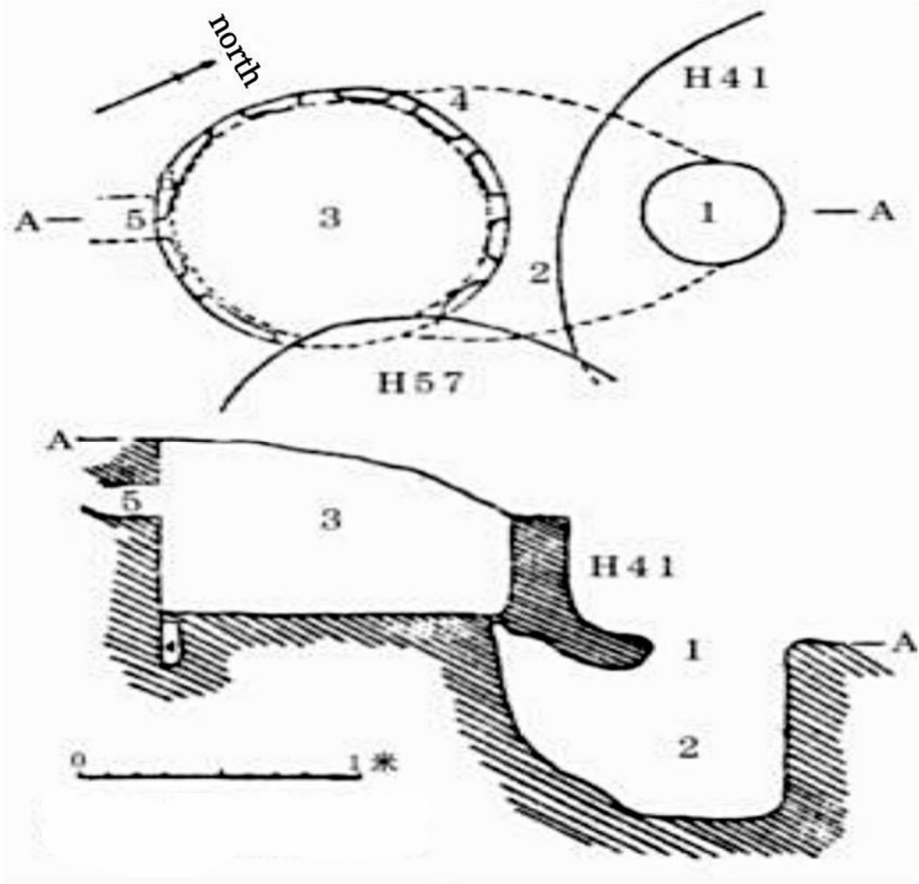

Fig. 5. A kiln of middle Yangshao phase from Fulinbao site, Baoji City, Shaanxi Province.

There are traces of grates in the kiln chambers. 1 = the entrance of the firing chamber; 2 = firing chamber; 3 = the other chamber where pottery vessels are put; 4 = flame path; 5 = where smoke blows out (after D. X. Ji, *op. cit.*)

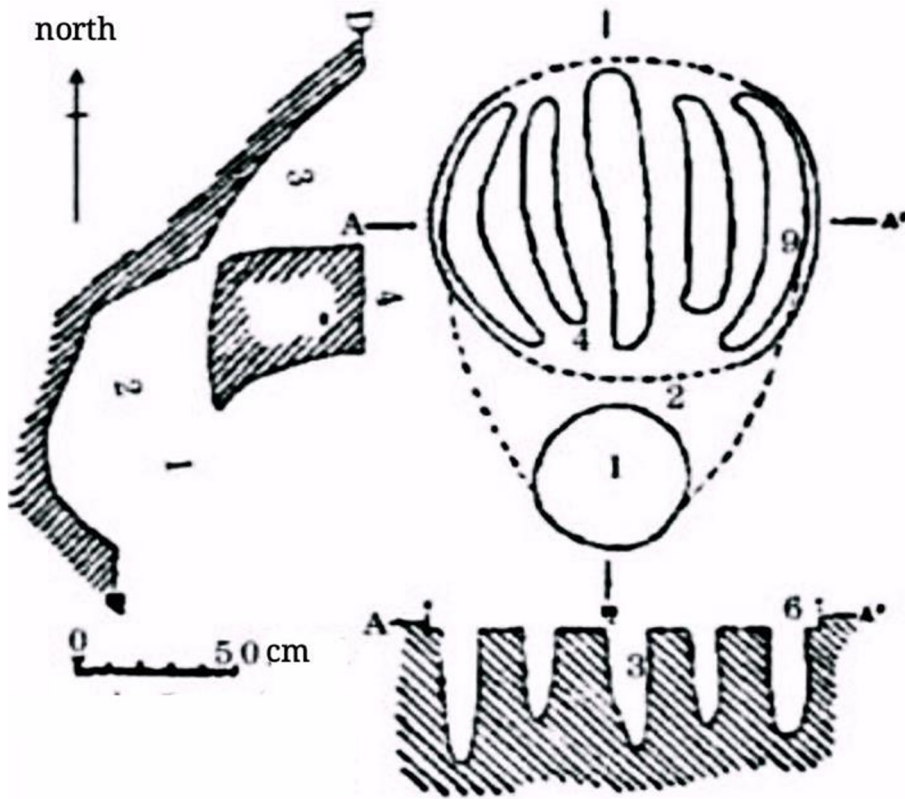

Fig. 6. A kiln of late Yangshao phase from Fulinbao site, Baoji City, Shaanxi Province.
 1 = entrance of the firing chamber; 2 = firing chamber; 3 = burner; 4 = vessel chamber
 (after D. X. Ji, *op. cit.*)

Fig. 7. Some of the most important institutions in China housing Yangshao artefacts:
1. Institute of Archaeology of the Chinese Academy of Sciences; 2. National Museum of China; 3. Henan Museum; 4. Yangshao Culture Museum; 5. Sanmenxia Miaodigou Museum; 6. Zhengzhou Museum; 7. Shaanxi History Museum; 8. Xi'an Banpo Museum; 9. Gansu Provincial Museum; 10. Inner Mongolia Museum

Fig. 8. Some of the painted pottery masterpieces from Yangshao culture: 1. painted pottery basin with human face and fish design; 2. bottle with small mouth and pointed base; 3. bird-fish patterned pottery gourd vase; 4. painted pottery bowl with triangular pattern; 5. painted pottery bowl with carved symbols; 6. pottery jar with stork, fish and stone axe design; 7. painted pottery bowl with petal design; 8. grid pattern pottery bowl; 9. pottery basin with curved edges and triangular pattern; 10. painted pottery bottle with human-head-shaped mouth; 11. painted pottery vase with salamander pattern; 12. painted pottery double-linking pot (1, 2, 6, Images from National Museum of China, <https://www.chnmuseum.cn/>; 3,4, Images from Xi'an Banpo Museum, <https://www.banpomuseum.com.cn/>; 5, Image from Shaanxi History Museum, <https://www.sxhm.com/>; 7, 12, Images from Henan Museum, <https://www.chnmus.net/>; 8, Sanmenxia Miaodigou Museum, Y. Zhang, *Danqing Buyu-Sanmenxia Miaodigou Bowuguan de Caitao*, in *Identification and Appreciation to Cultural Relics*, 2022(11), p. 1-5; 9, 10, 11, Image from Gansu Provincial Museum, <http://www.gansumuseum.com/>)

Year	Researcher(s)	Institutions	Book	Publisher
1. 1921	J. G. Andersson	Geological Survey Institute of the Ministry of Agriculture and Commerce	An early Chinese culture	Bulletin of the Geological Survey of China
2. 1989	Yan Wenming	Peking University	Yangshao Wenhua Yanjiu	Cultural Relics Press
3. 2002	Gong Qiming	Shaanxi Academy of Archaeology	Yangshao Wenhua	Cultural Relics Press
4. 2006	Yu Xiyun	Wuhan University	Xiyin Wenhua--Zhongguo Wenming de Lanshang	Science Press
5. 2011	Wang Renxiang	Institute of Archaeology of the Chinese Academy of Sciences	Shiqian Zhongguo de Yishu Langchao--Miaodigou Wenhua Caitao Yanjiu	Cultural Relics Press
6. 2021	Qian Yaopeng	Northwest University	Yangshao Wenhua Jiandiping Yanjiu	China Social Science Press

Fig. 9. Some of the most significant researchers in the field of Yangshao culture and their publications on this topic

OBIECTE DE PIATRĂ APARTINÂND EPOCII BRONZULUI DESCOPERITE ÎN NORD-ESTUL ROMÂNIEI. MATERIE PRIMĂ ȘI VALOARE SIMBOLICĂ

Vasile DIACONUⁱ, Constantin APARASCHIVEIⁱⁱ,
Daniela Alexandra POPESCUⁱⁱⁱ, Liviu Gheorghe POPESCUⁱⁱⁱ

Cuvinte-cheie: nord-estul României, Epoca Bronzului, topor de piatră, măciucă, analize petrografice, artefacte cu valoare socială, reutilizare

Keywords: Northeastern Romania, Bronze Age, stone axe, macehead, petrographic analyses, artifacts with social value, reuse

Deși s-ar putea crede că odată cu apariția bronzului industria litică își diminuează importanța în economia comunităților celei de a doua epoci a metalelor, realitățile arheologice ne arată că în virtutea unei îndelungate tradiții, o parte importantă a uneltelor și armelor a fost realizată în continuare din diferite tipuri de roci. Deși sunt respectate anumite canoane tehnologice cunoscute încă din eneolitic, în epoca bronzului se observă preferința pentru anumite materii prime de bună calitate și se constată o mult mai mare diversitate tipologică a artefactelor. Tot în această perioadă întâlnim, în strânsă legătură cu noile realități sociale, obiecte de piatră care depășesc sfera utilitarului, fiind mai degrabă piese simbolice sau însemne ale statutului unor persoane sau grupuri umane.

Dincolo de clasificarea pe criterii morfologice, care poate oferi și eventuale indicii funcționale, artefactele din piatră trebuie studiate și din perspectiva materiilor prime din care au fost realizate, pentru că doar în acest fel se pot identifica eventuale zone de aprovizionare, posibile rute comerciale, dar și preferința pentru anumite roci.

Până în prezent există foarte puține studii petrografice asupra unor piese litice atribuite epocii bronzului din spațiul cuprins între Carpați și Prut¹, iar orice nouă

ⁱ Muzeul de Istorie și Etnografie, Complexul Muzeal Național Neamț, TÂRGU NEAMȚ.

ⁱⁱ Muzeul Național al Bucovinei, SUCEAVA.

ⁱⁱⁱ Facultatea de Istorie și Geografie, Departamentul de Geografie, Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava, SUCEAVA.

¹ I. Ignat, *Concluzii istorice rezultate în urma analizei petrografice a unui topor-ciocan naviform descoperit*

contribuție poate ajuta la completarea unui tablou destul de sumar schițat în momentul de față.

Pentru că recent, pe teritoriul unui sit arheologic din județul Botoșani (nord-estul României), au fost descoperite câteva piese litice interesante, ne-am propus să le introducem în circuitul științific, mai ales că beneficiem și de determinarea petrografică a materiilor prime din care au fost confecționate. Faptul că după deteriorarea uneia dintre piese s-a ajuns la reutilizarea unor părți ale acesteia este un detaliu care merită discutat în ansamblul mai larg al practicilor de acest fel din epoca bronzului.

Contextul arheologic

Piesele care fac obiectul discuției noastre au fost descoperite în timpul unei cercetări de suprafață realizată în anul 2022, de către unul dintre autorii acestui articol (C. A.), pe suprafața unui sit arheologic din satul Albești (com. Albești, jud. Botoșani) (Fig. 1). Localitatea amintită se află, din punct de vedere geografic, în Câmpia Moldovei, în bazinul hidrografic al râului Jijia, afluent de dreapta al Prutului.

Cele trei artefacte de piatră provin dintr-un sit aflat în partea de nord-vest a satului Albești, în locul numit *Pe Toloacă*, care se prezintă ca un promontoriu cu înălțime medie aflat pe partea stângă a râului Jijia (Fig. 1/ 3, 4). Conform coordonatelor GPS menționate în Repertoriul Arheologic al Județului Botoșani², situl respectiv este plasat în partea de nord a satului, însă mențiunile din textul lucrării și realitățile din teren contrazic acest fapt, amplasarea corectă fiind în partea de nord-vest a localității, acolo unde râul formează un meandru. De altfel, nu excludem posibilitatea ca promontoriul pe care au fost descoperite vestigiile ce fac subiectul acestui articol să corespundă, din punct de vedere topografic, cu amplasamentul unui alt sit din zona respectivă și anume cel de la Albești-Cotul lui Nagâț³.

Cercetările de suprafață efectuate în acest ultim punct de către unul dintre semnatarii acestor rânduri au permis descoperirea unor materiale arheologice atribuite eneoliticului (cultura Cucuteni), epocii bronzului (cultura Noua), sec. IV p. Chr. (cultura Sântana de Mureș) și Evului Mediu, fapt ce corespunde, în bună măsură, cu realitățile menționate în lucrarea lui O. Șovan pentru situl de la Albești-*Pe Toloacă*⁴.

în județul Botoșani, în *Arheometrie în România*, vol. III, Cluj-Napoca, 2018, p. 155-160; Idem, *Un topor-ciocan naviform de piatră descoperit la Recia Verbia (com. Dimăcheni, jud. Botoșani)*, în *ArhMold*, XXXI, 2019, p. 205-215; N. Buzgar, I. A. Apopei, V. Diaconu, A. Buzatu, *The composition and source of the raw material of two stone axes of Late Bronze Age from Neamț County (Romania) - A Raman study*, în *AȘUI. Seria Geologie*, 59 (1), 2013, p. 5-22; D. Popescu, L. Popescu, B. P. Niculică, *Analize petrografice*, în B. P. Niculică, *Epoca Bronzului în Podișul Sucevei*, Suceava, 2015, p. 302-315; N. Buzgar, *Analize Raman*, în B. P. Niculică, *Epoca Bronzului în Podișul Sucevei*, Suceava, 2015, p. 315-320.

² O. L. Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Botoșani, 2013, p. 21-22, nr. 5.

³ *Ibidem*, p. 22, nr. 6.

⁴ *Ibidem*, p. 21-22, nr. 5.

Descrierea artefactelor

Cele trei artefacte de piatră au fost descoperite la suprafața solului, însă la o distanță de câteva zeci de metri unele de altele. În momentul prelucrării materialului arheologic s-a constatat că două dintre piese proveneau de la același obiect, respectiv de la un topor, iar cea de-a treia piesă este un fragment dintr-o măciucă perforată.

1. Topor

Dintr-un topor cu corpul oval provin două fragmente, respectiv o jumătate și încă o bucată de la muchia piesei. Acest exemplar, de dimensiuni medii, a fost realizat dintr-o rocă de culoare verzuie, dură, având corpul aplatizat, muchia puternic arcuită, iar tăișul slab definit și ușor rotunjit. Perforația principală, amplasată în jumătatea superioară a piesei, este puțin descentrată față de axul longitudinal, fiind aproximativ cilindrică, dar cu extremitățile ușor evazate (Fig. 2/ 1).

Cel mai probabil, după o perioadă de utilizare a toporului, acesta s-a spart în două jumătăți aproximativ egale, pe axul lung. Datorită calității și, probabil, rarității materiei prime, dar având în vedere și valoarea artefactului (mai degrabă armă/ simbol decât uneltă), cele două jumătăți ale toporului au fost atent șlefuite pe zona rupturii. Jumătatea intactă păstrează urmele unui început de perforare, pe o direcție perpendiculară pe perforația inițială, dinspre exterior, spre interior (Fig. 2/ 1b, 2b).

Observațiile macroscopice, dar și cele microscopice, oferă o serie de amănunte foarte utile pentru înțelegerea aspectelor tehnologice post-deteriorare. Mai întâi, înainte de a se începe reperforarea celor două jumătăți de topor, zona în care urma să fie realizat orificiul a fost lovită punctiform cu un alt corp dur, poate tot piatră sau metal, astfel încât s-a obținut o suprafață cu asperități (Fig. 4/ 2-4), care permitea o mai bună aderență a sfredelului. Ca urmare, microzone neregulate se observă pe ambele fețe ale jumătății intacte, cel mai probabil pentru că s-a intenționat o perforare bidirecțională, demers abandonat ulterior. Tot în cazul aceluiași obiect s-a observat că, după începerea perforării, axul orificiului a fost mutat, pentru o mai bună centrare a acestuia.

Dimensiuni: lungime - 9,5 cm; lățime maximă - 4 cm; diametrul perforației principale - 2,4 cm; diametrul perforației incomplete - 1,3 cm; greutate - 152 gr.

Celălalt fragment de topor, care constituie aproximativ 1/4 din artefact, reprezintă partea dinspre muchia piesei. În acest caz, reperforarea s-a făcut complet, tot perpendicular pe axul primei perforații. La fel ca și în situația anterioară, s-au observat urmele unei pregătiri a locului unde urma să se realizeze perforația (Fig. 3/ 1, 2).

Dimensiuni: lungime - 3,6 cm; lățime - 4 cm; diametrul perforației secundare - 1,7 cm, greutate - 72 gr.

De asemenea, în cazul ambelor fragmente de topor, marginile spărturilor longitudinale au fost atent polizate, cel mai probabil din motive estetice.

Pentru că nu provine dintr-un context arheologic clar, dar fiind descoperit în asociere cu unele materiale ceramice de factură Noua, propunem atribuirea acestui topor mediului cultural amintit.

Din punct de vedere morfologic, exemplarul de la Albești, așa cum a putut fi reconstituit grafic, are o formă relativ comună pentru multe medii culturale specifice epocii bronzului. Analogii apropiate găsim la Suceava (jud. Suceava)⁵, Tuluțești (jud. Galați)⁶, Petrușeni (R. Moldova)⁷, „Nordul Dobrogei”⁸.

2. Măciucă

Deși este păstrat în stare fragmentară, exemplarul de la Albești poate fi inclus în categoria pieselor sferice, prevăzute cu perforație centrală. Confectionat dintr-o rocă albicioasă, obiectul are corpul ușor aplatizat, iar perforația este perfect cilindrică. Pe suprafața artefactului sunt vizibile formele specifice structurii petrografice a materiei prime (Fig. 5/ 1, 2).

Dimensiuni: diametrul maxim estimat - aprox. 6 cm; grosime - 3,7 cm; diametrul estimat al perforației - 1,5 – 2 cm; greutate - 82 gr.

Piesa la care am făcut referire mai devreme se încadrează în categoria mai largă a măciucilor perforate, care cunosc mai multe variante tipologice: sferice, sferice și prevăzute cu un manșon la partea inferioară, tronconice, bitronconice și discooidale⁹. Conform acestei clasificări, exemplarul de la Albești se încadrează în varianta celor sferice, frecvent atestate în epoca bronzului¹⁰.

⁵ B. P. Niculică, *op. cit.*, Pl. LXXXVIII/ 7.

⁶ C. Croitoru, V. Diaconu, *Două topoare din piatră aparținând epocii bronzului descoperite la Tuluțești, județul Galați*, în *Istros*, XIX, *In honorem professoris Victor Spinei Septuagenarii*, 2013, p. 45-60, Fig. 1/ 1.

⁷ M. Sirbu, E. Sava, *Obiecte din piatră și silex*, în E. Sava, *Așezări din perioada târzie a epocii bronzului (Noua-Sabatinovka) în spațiul pruto-nistrean*, Chișinău, 2014, Fig. 219/ 2.

⁸ I. Vasiliu, *Topoare de piatră din epoca bronzului aflate în colecțiile Muzeului de Arheologie din Tulcea*, în *Peuce*, XII, 1996, pl. II/ 4.

⁹ E. Kaiser, *Der Hort von Borodino. Kritische Anmerkungen zu einem berühmten bronzezeitlichen Schatzfund aus dem nordwestlichen Schwarzmeergebiet*, UPA, 44, Bonn, 1997, p. 116-128; V. I. Klochko, *Maces of the Neolithic-Bronze Age of the Northern Pontic Region*, în *BPS*, III, 2002, p. 22-30; B. В. Килейников, *Каменные наперстки булав бронзового века лесостепного Подонья*, în A. Т. Синюк, В. Д. Березудский, Ю. Д. Разуваев, Ю. А. Чекменев (red.), *Археологические памятники бассейна Дона: Межвузовский сборник научных трудов*, Воронеж, 2004, p. 131-145; C. Schuster, L. Mecu, P. Mirea, I. Tuțulescu, E. Gavrilă, *The Bronze Age mace-head from Southern Romania – tools, weapons and/ or social distinction signs?*, în *Buridava XII/ 1. Symposia Thracologica X, Volum dedicat profesorului Petre I. Roman la cea de-a 80-a aniversare*, Râmnicu Vâlcea, 2015, p. 186-234.

¹⁰ Pentru zona de sud a României a se vedea C. Schuster, L. Mecu, P. Mirea, I. Tuțulescu, E. Gavrilă, *op. cit.*, iar pentru zona estică V. Diaconu, D. Ciucălău, *A new stone scepter from Northern Romania*, în C. Croitoru, G. D. Hânceanu (ed.), *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Vasile Ursachi Otogenarii*, Editura Istros, Brăila, 2015, p. 225-226.

Cu rezervele de rigoare, impuse de caracterul descoperirii, la care se adaugă prezența celor câteva materiale ceramice specifice culturii Noua, piesa discutată aici poate fi atribuită bronzului târziu. Fără să enumerăm analogiile întâlnite în diversele culturi ale epocii bronzului, vom aminti doar o serie de descoperiri similare, cunoscute în cultura Noua: Ghindești (Republica Moldova)¹¹, Slobozia-Șireuți (Republica Moldova)¹², Stolniceni (Republica Moldova)¹³, Tăutești (jud. Iași)¹⁴, Târpești (jud. Neamț)¹⁵, Floreni (jud. Vaslui)¹⁶, Rai - Gura Hulubățului (jud. Vaslui)¹⁷.

Determinări petrografice¹⁸

Materialul analizat constă din două eșantioane – o probă de rocă sedimentară și una magmatică –, ambele provenite de la cele două piese amintite mai sus.

Probele au fost analizate macroscopic și microscopic. Din punct de vedere macroscopic au fost studiate vizual următoarele caractere: culoare, structură și textură. Studiul microscopic s-a făcut pe două secțiuni subțiri executate prin cele două probe, folosind microscopul cu lumină polarizată OPTIKA N-400POL, iar imaginile fotografice au fost preluate cu camera digitală OPTIKA C-83 și prelucrate cu ajutorul softului OPTIKA PROVIEW.

Proba 1 (fragment mic de topor)

Denumirea petrologică – diorit piroxenic cu textură porfirică.

Descriere macroscopică: proba analizată este un fragment de topor constituit dintr-o rocă hipabisală, cu textură masivă și structură porfirică, de culoare verde, în care sunt prinse fenocristale de minerale mafice negre cu contur xenomorf.

Descrierea microscopică: masa rocii este constituită din cristale predominant aciculare de ortopiroxeni de culoare maronie galbenă, fisurați, alterați în lumină naturală

¹¹ M. Sirbu, *Piese litice descoperite în așezările culturilor Noua-Sabatinovka din spațiul pruto-nistrean*, în *Tyrageția*, s. n., VII/ 1, 2013, Fig. 6/ 9; M. Sirbu, E. Sava, *op. cit.*, Fig. 219/ 9; M. Sirbu, *Completări privind lotul artefactelor din piatră descoperit în incinta primei așezări de tip Noua cercetate pe teritoriul Republicii Moldova*, în *Tyrageția*, s. n., vol. XVI, 2022, Fig. 7/ 1.

¹² M. Sirbu, *Piese litice descoperite în așezările...*, Fig. 6/ 6; M. Sirbu, E. Sava, *op. cit.*, Fig. 219/ 10, 11.

¹³ M. Sirbu, S. Țerna, *Stolniceni II – o nouă așezare cu „cenușare” descoperită în zona de nord a Republicii Moldova*, în *Tyrageția*, s. n. XI, 2017, Fig. 6/ 7.

¹⁴ N. Zaharia, M. Petrescu-Dimbovița, E. Zaharia, *Așezări din Moldova. De la paleolitic până în secolul al XVIII-lea*, Editura Academiei RSR, București, 1970, pl. CXIII/ 19.

¹⁵ S. Marinescu-Bîlcu, *Târpești. From Prehistory to History*, BAR, I. S. 107, 1981, Fig. 215/ 13.

¹⁶ M. Rotaru, *Descoperiri din epoca bronzului în partea de sud a Moldovei*, în M. Rotaru, *Antichitățile Elanului*, vol. 2, Bârlad, 2009, p. 175-176, Fig. 2.

¹⁷ Idem, *Așezarea de la sfârșitul epocii bronzului de la Rai-Gura Hulubăț, com. Murgeni, jud. Vaslui*, în M. Rotaru, *Antichitățile Elanului*, vol. 2, Bârlad, 2009, p. 105-122.

¹⁸ Realizate de către conf. univ. dr. D. A. Popescu și conf. univ. dr. L. G. Popescu de la Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava.

(NII) și culoare alb-cenușie în lumină polarizată (Fig. 3/ 3a, b). În această masă sunt prinse cristale xenomorfe de minerale izotrope melanocrate (de culoare neagră N+, NII), precum și cristale largi, xenomorfe de clinopiroxeni, înconjurate de pelicule de alterare negre, formate din hematit (Fig. 3/ 4a, b). Prezența fenocristalelor de piroxeni și a mineralelor mafice dovedesc structura porfirică. Cristalele mafice izotrope au atât contur xenomorf, acicular cât și hipidiomorf. În general roca prezintă fisuri liniare, negre, pe care s-au dezvoltat minerale de alterație constituite din oxizi de fier. Foarte rar apar cristale largi de cuarț, nealterate, cu extincție ondulatorie.

Proveniența rocii: cel mai apropiat punct de aflorare a unor roci magmatice intermediare asemănătoare cu materialul analizat este în localitatea Breaza, din județul Suceava, aflată la aproximativ 130 km față de situl de la Albești, dar nu poate fi stabilit cu certitudine ca fiind aceasta sursa principală pentru obiectul studiat.

Proba 2 (fragment de măciucă)

Denumirea petrologică – calcar alboncoidic.

Descriere macroscopică: proba analizată este un fragment de măciucă constituită din calcar alb cu structuri oncoide, care, prin dizolvarea cimentului argilo-calcitic, rămân în relief (Fig. 4).

Descriere microscopică: calcar de tip wackstone oncoidal. Roca prezintă un ciment dismicritic, format din două generații: un ciment sparitic constituit din cristale de calcit maclate polisintetic (Fig. 5/ 3a, b) și un ciment micritic în care sunt prinse diferite alocheme. Alochemele sunt reprezentate predominant prin oncoide, pelete și rare bioclaste. Oncoidele micritice, de dimensiuni cuprinse între 1-1,5 cm, prezintă cu ciment de contact constituit din cristale angulare de calcit care se întrepătrund (Fig. 5/ 4a, b). Oncoidele micritice au forme predominant elipsoidale, slab sortate, cu dimensiuni diferite. Unele prezintă un granul de cuarț în jurul căruia s-au depus pelicule micritice (Fig. 5/ 5a, b) (oncoide porostromate). Peletele formate din micrit au forme predominant sferoidale și sunt lipsite de sortare. Bioclastele sunt constituite din rare foraminifere slab conservate, ceea ce nu permite determinarea generică și specifică.

Proveniența rocii: forma rotunjită a materialului analizat macroscopic dovedește proveniența aluvionară, respectiv un galet de calcar rezultat cel mai probabil prin eroziunea râului Jijia din apropiere, mai precis a nivelelor calcaroase din depozitele sedimentare volhiniene din Platforma Moldovenească. Această ipoteză este susținută de prezența oncoidelor constituite din calcit micritic mai dur decât cimentul argilo-micritic, cu duritate mai scăzută, respectiv sub 3 pe scara lui Mohs. Dizolvarea cimentului a permis evidențierea conturului oncoidelor față de masa rocii.

Câteva observații privind reutilizarea unor artefacte de piatră în epoca bronzului

Problematika reutilizării pieselor litice în epoca bronzului nu a fost un subiect abordat în literatura arheologică de la noi, cu excepția unui studiu publicat de Diaconu și Sirbu¹⁹, în care se indicau mai multe exemple de obiecte care inițial au avut o anumită funcționalitate, iar ulterior li s-a schimbat destinația. Această modificare a modului de utilizare a avut la bază *rațiuni practice* (se lua în considerare, probabil, raritatea și duritatea rocii; accesul la sursele de materii prime; morfologia adaptată pentru diverse întrebuințări), sau *simbolice* (comunitățile epocii bronzului refoloseau piese care inițial au avut valoare de armă, simbol social sau obiect de reprezentare tocmai pentru valoarea lor imaterială).

În diferite contexte arheologice au fost întâlnite piese (topoare) care după deteriorare au fost prelucrate sumar și transformate în unelte care puteau fi întrebuințate în acțiuni de lovire/ zdrobire/ batere. Cu toate acestea, nu excludem posibilitatea ca unele topoare de piatră, fragmentare, să fi fost substituate pentru alte obiecte cu valoare simbolică. Merită amintit, în contextul acestei discuții, faptul că toporul de la Albești, prin forma sa inițială (zona activă era puternic rotunjită, deci nu putea fi folosit pentru tăiat, despicat, etc.), avea mai degrabă valențe simbolice, iar după degradare, comunitatea a considerat necesar să refolosească cele două jumătăți ale toporului tot pentru confecționarea unor obiecte cu semnificație simbolică/ socială.

Statutul aparte al unor piese de piatră care au fost reutilizate derivă și din faptul că acestea apar și în contexte funerare, iar ca argument putem menționa descoperirile din mediul Yamnaya din zona de nord-vest a Mării Negre²⁰.

Unii specialiști au presupus că reutilizarea unor topoare fragmentare pentru activități diverse ar fi implicat schimbarea statutului unui astfel de obiect conferindu-i proprietăți simbolice. Se consideră chiar că această transformare era una sacră, iar defuncții în ale căror morminte au fost descoperite astfel de piese ar fi avut un statut aparte în cadrul comunităților²¹.

Pentru că atunci când ne referim la refolosirea unor topoare de piatră avem în vedere și reperforarea, situație documentată și în cazul exemplarului de la Albești, putem presupune că funcția lor secundară nu mai putea fi legată de acțiuni de tăiere/

¹⁹ V. Diaconu, M. Sirbu, *O practică mai puțin întâlnită. Reutilizarea unor topoare de piatră din epoca bronzului*, în *Tyragetia*, s. n., vol. XII, 2018, p. 141-148.

²⁰ С. В. Иванова, В. В. Цимиданов, *Погребения с топорами в ямной культуре Северо-Западного Причерноморья*, în *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, vol. IV, *Запоріжжя*, 1998, p. 150-151, p. 4/ 2-3, 6-7; А. В. Субботин, *Орудия труда, оружия и украшение племен Ямной культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесса, 2003, p. 71-88, таб. 14/ 4; А. В. Субботин, С. Н. Разумов, В. С. Синика, *Семёновские курганы*, Тирасполь, 2017, p. 77, рис. 43/ 6.

²¹ С. В. Иванова, В. В. Цимиданов, *op. cit.*, p. 146-147.

despicare/ cioplire, deoarece parametrii morfo-dimensionali nu ar mai fi asigurat eficiența necesară.

Concluzii

Numărul redus al determinărilor petrografice de înaltă precizie pentru artefacte de piatră specifice epocii bronzului face ca discuțiile despre sursele de aprovizionare, strategiile de procurare și difuzarea materiilor prime între diferitele regiuni geografice să fie destul de limitate.

În condițiile în care în epoca bronzului o pondere însemnată a uneltelor/ armelor era constituită din artefacte litice, demersurile pentru studiul integrat al acestor artefacte sunt absolut necesare.

Chiar dacă în cazul de față nu am prezentat un lot foarte numeros de piese, considerăm că prin datele expuse am adus o serie de completări importante pentru ceea ce înseamnă modul de exploatare a unor resurse, în speță utilajul litic deja prelucrat, de către comunitățile preistorice ale epocii bronzului.

Prezența unui artefact din rocă magmatică, respectiv toporul, într-un sit aflat la peste 100 km față de presupusa sursă de aprovizionare cu materie primă, ne confirmă, în primul rând, existența unor rute comerciale prin intermediul cărora se vehiculau materii prime de calitate sau chiar piese finite. Valoarea rocii sau semnificația inițială a obiectului au făcut ca după deteriorarea acestuia resturile sale să treacă printr-un proces de „reamenajare”, cel mai probabil pentru recuperarea utilității primare.

Prezentarea celor două artefacte, cu evidentă valoare socială, oferă noi argumente pentru o analiză cât mai temeinică a inventarului litic al epocii bronzului și confirmă faptul că multe dintre obiectele de piatră nu numai că respectă anumite canoane tipologice, ci transmit și evidente specificități comportamentale.

*STONE OBJECTS BELONGING TO THE BRONZE AGE DISCOVERED IN
NORTHEASTERN ROMANIA. RAW MATERIALS AND SYMBOLIC VALUE*

(Abstract)

In 2022, on the surface of an archaeological site that also has traces of habitation specific to the end of the Bronze Age, located in the locality of Albești (Botoșani county), three stone artifacts were discovered, representing two fragments of an axe and a fragment of a perforated macehead.

The two axe fragments are interesting because, after the original artifact was split, an attempt was made to reuse each half, which is why they were re-perforated. The petrographic analysis of the material indicated that the axe was made from a intrusive igneous rock, namely diorite, whose source of provenance is in the Eastern Carpathians. The nearest area with such rocks is about 100 km from where the artifact was discovered. The macehead fragment comes from a spherical specimen, made from a local rock, namely limestone.

Starting from the two axe fragments, the authors of the study briefly discuss the practice of reusing some stone artifacts in the Bronze Age.

The raw materials, the morphological details and the intention of reuse are aspects that confirm the fact that the two artifacts, namely the axe and the macehead, were artifacts with symbolic valences.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. The location of the site from Albești-Pe Toloacă, Botoșani county.
- Fig. 2. Axe fragment discovered in the Albești-Pe Toloacă site.
- Fig. 3. Axe fragment (1, 2) and macrophotographs with the raw material; 3, rock mass consisting of cracked orthopyroxenes and alteration rims consisting of iron oxides (hematite) (a, in natural light, NII; b, in polarized light N+); 4, isotropic, xenomorphic, inequigranular crystals trapped in the mass of acicular, equigranular clinopyroxene crystals (green, purple blue) (a, image in natural light with parallel nicols, NII; b, image in polarized light, with crossed nicols, N+). The size of the marker is 0.5 mm.
- Fig. 4. Graphic reconstruction of the axe (1); microscopic details with traces of reuse (2-5).
- Fig. 5. Fragment of a perforated macehead discovered in the settlement of Albești - Pe Toloacă (1, 2); microscopic details with the raw material; 3, sparitic microgranular cement formed by hypidiomorphic calcite crystals, polysynthetically twinned (a, image in natural light with parallel nicols, NII; b, image in polarized light, with crossed nicols, N+); 4, micritic oncoids with contact cement consisting of interlocking angular crystals (a, image in natural light with parallel nicols, NII; b, image in polarized light, with crossed nicols, N+); 5, porostromate oncoid with quartz grain, inequigranular ovoid pellets, foraminiferal bioclasts in micritic cement (a, image in natural light with parallel nicols, NII; b, image in polarized light, with crossed nicols, N+). The size of the marker is 0.5 mm.

Fig. 1. Amplasamentul sitului de la Albești - Pe Toloacă

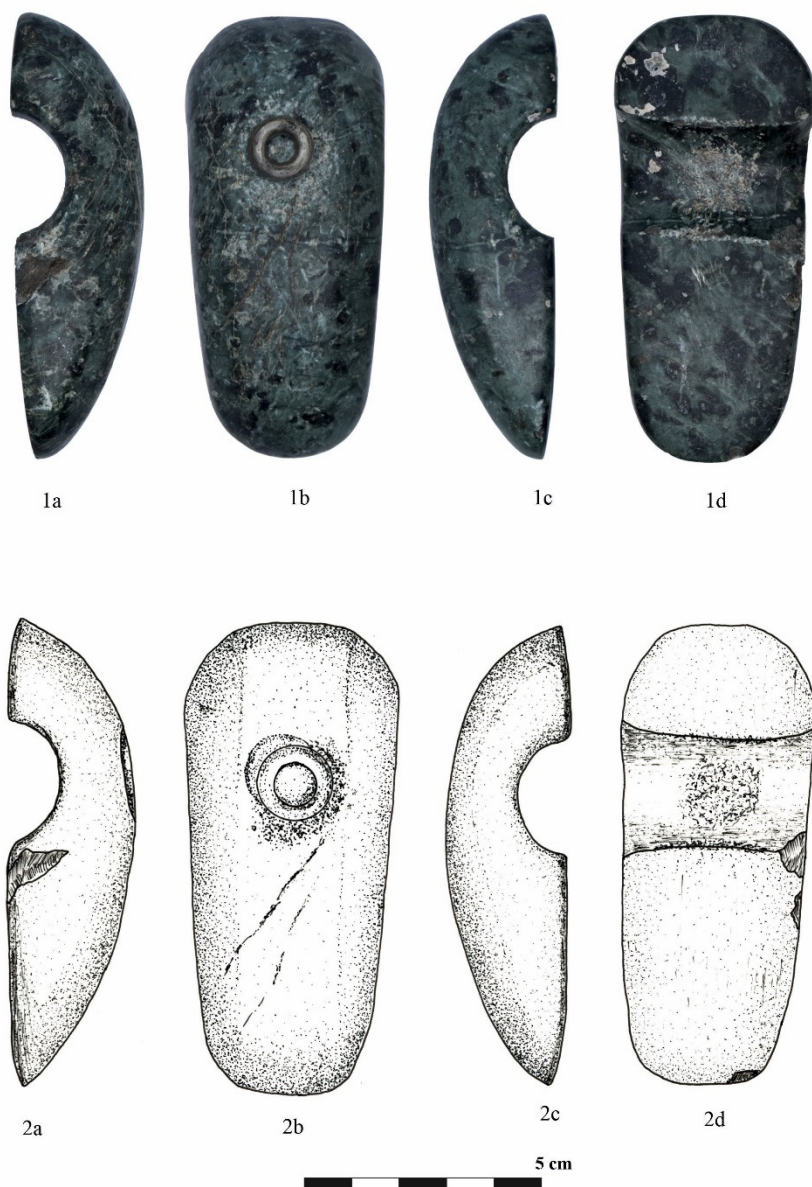

Fig. 2. Fragment de topor descoperit pe situl de la Albești-Pe Toloacă

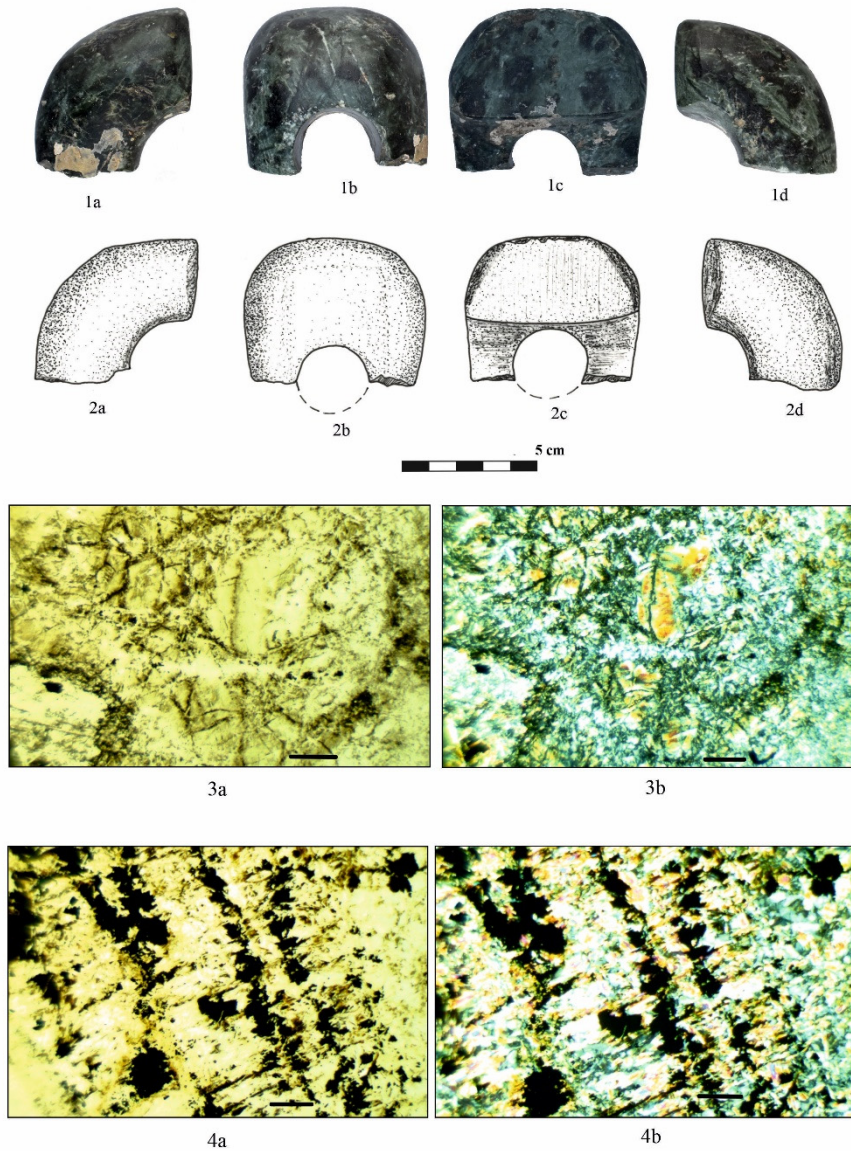

Fig. 3. Fragment de topor (1, 2) și macrofotografii cu materia primă; 3, masa rocii formată din ortopiroxeni fisurați și borduri de alterare formate din oxizi de fier (hematit) (a, în lumină naturală, NII; b, în lumină polarizată N+); 4, cristale izotrope, xenomorfe, inechigranulare prinse în masa de cristale aciculare, echigranulare de clinopiroxeni (de culoare verde, albastru purpuriu) (a, imagine în lumină naturală cu nicoli paraleli, NII; b, imagine în lumină polarizată, cu nicolii în cruce, N+). Dimensiunea reperului este de 0,5 mm

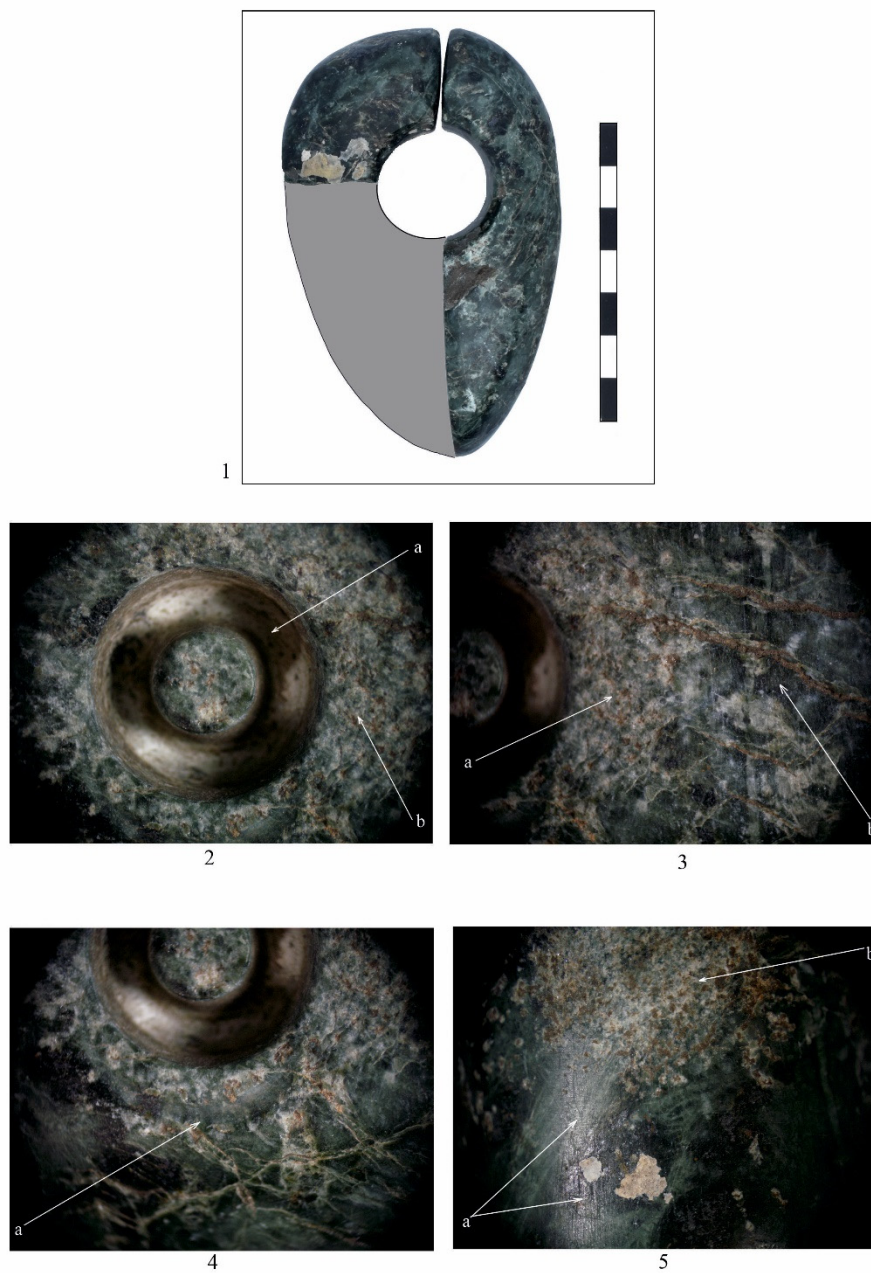

Fig. 4. Reconstituirea grafică a toporului (1);
 detalii microscopice cu stigmatе de reutilizare (2-5)

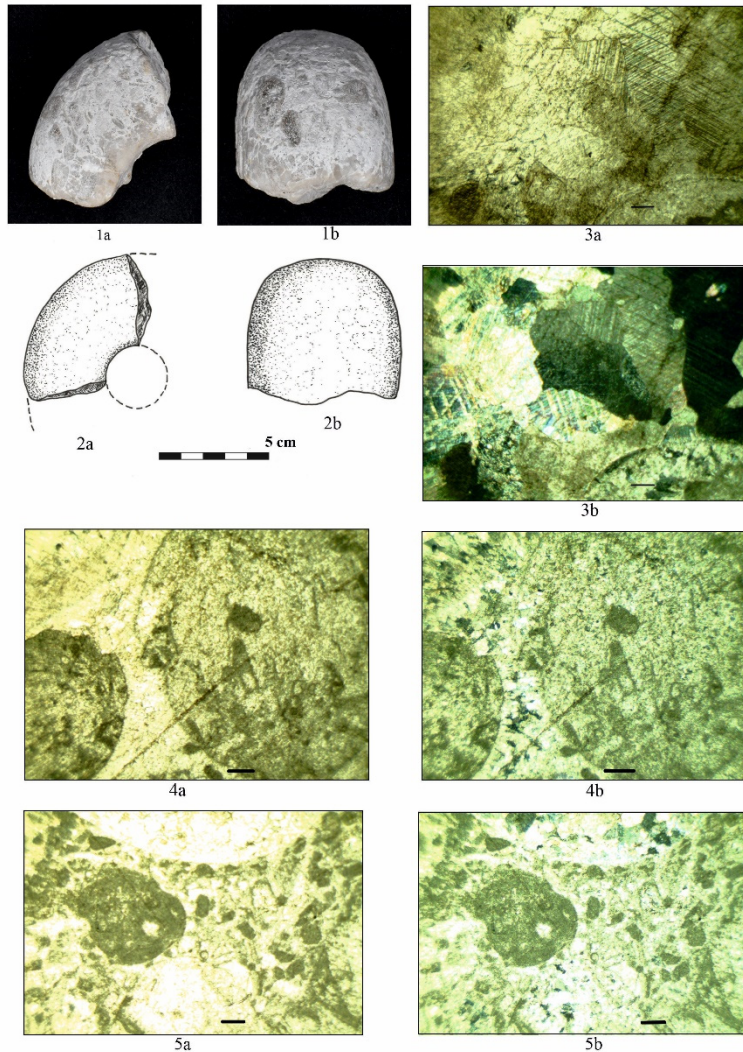

Fig. 5. Fragment de măciucă perforată descoperit în situl de la Albești - *Pe Toloacă* (1, 2); detalii microscopice cu materia primă: 3, ciment microgranular sparitic format din cristale hipidiomorfe de calcit, maclate polisintetic (a, imagine în lumină naturală cu nicoli paraleli, NII; b, imagine în lumină polarizată, cu nicolii în cruce, N+); 4, oncoide micritice cu ciment de contact constituite din cristale angulare care se întrepătrund (a, imagine în lumină naturală cu nicoli paraleli, NII; b, imagine în lumină polarizată, cu nicolii în cruce); 5, oncoid porostromat cu granul de cuarț, pelete ovoidale inechigranulare, bioclaste de foraminifere în ciment micritic (a, imagine în lumină naturală cu nicoli paraleli, NII; b, imagine în lumină polarizată, cu nicolii în cruce, N+). Dimensiunea reperului este de 0,5 mm

PERSPECTIVE ALE ISTORIOGRAFIEI ANTICE DESPRE BARBARI

Vlad TRANDAFIRESCUⁱ

Cuvinte cheie: barbar, alteritate, percepție, stereotipuri, elenism, lumea greco-romană

Keywords: Barbarian, otherness, perception, stereotypes, hellenism, greco-roman world

Pe parcursul istoriei, și în lumea antică, denigrarea, demonizarea „celuilalt”, construcția mecanismelor care aduc în prim-plan contrastele și diferențele culturale, varietatea ideilor preconceptuate, toate acestea au ridicat bariere în comunicare și înțelegere, intensificând gradul de reticență și chiar de ostilitate. Imaginile negative, interpretarea greșită și stereotipurile au permis anticilor să construiască conceptul de „celălalt”. De altfel, prin utilizarea unor modele sau clișee care să justifice marginalizarea, subordonarea sau chiar excluderea unei culturi, a unui popor din memoria colectivă, s-a ajuns la stabilirea unei identități, a unei distincții clare și a superiorității.

În conexiune cu acest subiect ne vom referi la două concepte generale și anume noțiunile de „celălalt” și de „barbar”, ce au apărut în interiorul civilizației elenice și s-au extins către spațiul roman.

Viziunea cetăților grecești asupra răsăritenilor se creionează odată cu primele conflicte între acestea și imperiul persan¹. Astfel, grecii, realizând că vorbeau o altă limbă decât vecinii lor, au folosit numele de „βαρβαρος” („barbar”) pentru a-i denumi, cu sensul de „vorbitor al unei limbi străine”². Se crede că acest termen, „βαρβαρος”, este la origine onomatopeic, „bar-bar” cu sensul de bălbăială, reflectând vorbirea popoarelor străine grecilor³. În rândul egiptenilor se pare că exista același comportament. După Herodot, aceștia „îi numeau barbari pe toți aceia care vorbeau o limbă diferită”. În cele

ⁱ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul Etnografic al Moldovei, IAȘI.

¹ V. Struve, D. P. Kallistov, *Grecia Antică*, Editura Științifică, București, 1958, p. 327-331.

² P. Taylor, *Munitions of the Mind. A history of propaganda from the ancient world to the present era*, Manchester University Press, Manchester, 2003, p. 25.

³ M. Boletsi, *Barbarism and its discontents*, Stanford University Press, Stanford, 2013, p. 63.

din urmă, denumirea a căpătat o conotație negativă, extinzându-se asupra întregului stil de viață al străinilor, ajungând în final să însemne „analfabet” sau „necivilizat” în general. Într-o concepție generală, elenul se deosebea de un barbar în patru moduri: limbaj rafinat, educație, religie și respectarea legii. Educația greacă a ajuns să fie identificată cu aristocrația. În capitolul V din *A companion to greek and roman historiography*, Wiseman⁴ înfățișează în detaliu apariția și evoluția literaturii și implicit a istoriografiei în lumea greacă care a fost, mai apoi, luată drept model de către latini și etrusci.

Lucrările din secolul al IV-lea î. Hr. abundă în exemple ale diferențierii dintre greci și barbari. Euripide considera că elenii ar trebui să îi conducă pe barbari, deoarece primii erau meniți pentru libertate, iar ultimii pentru sclavie. Aristotel a ajuns la concluzia că „natura unui barbar și aceea a unui sclav este una și aceeași”⁵. Diferențele etnice s-au diminuat sub influența stoicilor, care separau natura de convenție, și considerau că toți oamenii erau egali în fața zeilor și astfel, prin natura lor, nu pot fi inegali unul față de celălalt. În timp, „elen” a devenit, după Isocrate, o trăsătură a intelectului și nu a naționalității⁶.

Cuceririle lui Alexandru cel Mare au consolidat influența greacă în Orient, prin extinderea culturii grecești în Asia și prin transformarea permanentă a educației și societății din această regiune⁷. Isocrate a declarat în discursul său *Panegyricus* că „până acum Atena a lăsat restul omenirii în urmă în gânduri și exprimare, așa încât elevii săi au ajuns profesorii lumii, iar ea a făcut numele de Hellas distinctiv nu de naționalitate, ci de intelect, iar titlul de elen o emblemă a educației, nu a originii comune”. Civilizația elenistică reprezintă în această perioadă evoluția civilizației grecești clasice, care acum este deschisă întregii lumi. Darbo-Peschonski⁸ susține că nașterea rațiunii istorice și a criticii apare odată cu civilizația greacă, oferindu-l drept exemplu pe Hecateus din Milet, care ironizează multitudinea de povești și legende ale lumii grecești. Analog, „elen” a evoluat de la o denumire reprezentând etnia greacă, la una de factură culturală, reprezentând pe oricine își ducea viața în conformitate cu standardele grecești⁹.

*

În lumea romană, „barbarul” a avut un rol proeminent în contextul Republicii și mai apoi în formarea Imperiului propriu-zis. Imperiul Roman a menținut un puternic

⁴ T. P. Wiseman, *The Prehistory of Roman Historiography*, în J. Marincola (ed.), *A companion to Greek and Roman historiography*, Blackwell Publishing, Malden, 2007, p. 67-76.

⁵ Aristotel, *Politica*, Editura Paideia, București, 2020, I, 1252-b.

⁶ Isocrate, *Ad demonicum et Panegyricus*, translated by Sir John Edwin Sandys, Rivingtons, London, 1872.

⁷ M. Bakaoukas, *Tribalism and racism among the ancient greeks*, în *Anistoriton Journal*, vol. 9, 2005, section E0501.

⁸ C. Darbo-Peschonski, *The Origin Of Greek Historiography*, în J. Marincola (ed.), *op. cit.*, p. 28-29.

⁹ M. Eliade, *Aspecte ale mitului*, Editura Univers, București, 1978, p. 116-118.

sentiment de centru față de periferie. Roma însăși funcționa ca un panou de control, impunând legi, politici, norme educaționale și structuri militare provinciilor. În acest context, a fi barbar nu era (întotdeauna) o stare iremediabilă, ci una care putea fi „vindecată” printr-un proces de civilizare care implica educația romană. Această idee poate fi comparată cu misiunea de civilizare a colonialismului european. Cu toate acestea, spre deosebire de misionarii europeni care au încercat sistematic să convertească popoarele colonizate, în Imperiul Roman nu era sarcina romanului să educe și să conducă (colectiv) barbarii ignoranți către civilizație. Procesul educațional către *Romanitas*¹⁰ avea loc mai mult la nivel individual, decât la nivel colectiv. Era, în primul rând, responsabilitatea barbarului, care ar fi trebuit să dorească conștient să se ridice deasupra stării sale și a societății care l-a produs. În Roma, promovarea de la barbarism la *Romanitas* era mai mult o opțiune pentru barbar decât o misiune sistematică pentru roman.

Cu toate acestea, nu fiecare barbar era un potențial cetățean roman. Existau barbari cucerți în interiorul granițelor romane: acestea erau grupurile care ar fi putut împărtăși potențial beneficiile *Romanitas*. Dar exista și un barbar exterior, care se caracteriza prin sălbăticie, turbulență, agresiune și lipsă de organizare, „așteptând să fie cucerit”. Acest *barbaricum* extern, cum a fost definit la modul teoretic, a contribuit la auto-percepția Imperiului Roman ca fiind ordinea care a respins haosul din lumea civilizată.

Virtuțile morale erau esențiale în definirea „romanului” în relație cu „barbarul”. Una dintre principalele calități care defineau romanul civilizat era raționalitatea, care putea fi dobândită prin educație (studierea literaturii clasice produce virtute), poziție etică (controlul pasiunilor) și trăirea conform legii (*civilitas*)¹¹. Imaginea barbarului a fost construită ca antipod al virtuții romane: barbarii erau sclavi ai pasiunilor și dorințelor sexuale; beau prea mult; nu erau în stare să formeze politici consistente sau sensibile și să respecte legile scrise; le lipsea capacitatea de a atinge adevărata libertate (*libertas*)¹².

Concentrându-ne asupra istoriografiei din perioada republicană și imediat următoare, cea imperială, în modul de formare a imaginii „barbarului” surprindem,

¹⁰ Publius Vergilius Maro, a abordat conceptul de *romanitas* în epopeea sa *Eneida*. Virgilius a descris călătoria lui Eneas, un erou troian, și a conectat destinul său cu întemeierea Romei. Poemul explorează teme precum datoria, pietatea și stabilirea unui viitor glorios, contribuind la construirea identității culturale romane în conexiune cu originile mitice ale Romei.

¹¹ Marcus Tullius Cicero, aduce în prim plan în lucrarea sa *De Re Publica*, virtuțile și obligațiile morale care contribuie la conceptul de *civilitas*.

¹² Noțiunea de „libertas” în societatea romană a fost complexă, cu multiple straturi de semnificații, și a avut un impact durabil asupra gândirii politice și sociale în lumea romană. Dacă în timpul Republicii, libertatea era adesea asociată cu independența politică a cetățenilor, în epoca imperială, accentul s-a mutat către drepturile individuale și relația cetățenilor cu autoritatea imperială.

totodată, și modul de expunere și de difuzare al diferitelor abordări istoriografice. Încă din Antichitate, scrierea istorică a cunoscut două orientări. Una științifică, de căutare și de expunere a adevărului, și alta artistică, de exagerare și de hiperbolizare a faptelor, determinată de cele mai multe ori de scopuri propagandistice¹³. Aceste două tendințe s-au împletit de-a lungul vremii în operele diferiților scriitori.

Un șir neîntrerupt de conflicte, răsturnări și războaie civile domină istoria romană în veacul I î. Hr. Contradicțiile sociale și lupta pentru putere provoacă o dezlănțuire de pasiuni și ambiții, o cheltuire de inițiativă și energie care vor duce în plan spiritual la individualism, devenit trăsătură caracteristică a epocii. Gradul de imersiune, experiențele lor directe în viața politică, reflecțiile făcute pe marginea vieții publice, toate acestea se oglindesc în proza istorică a vremii.

Astfel își fac simțită prezența scrierile lui Cezar menite să-i justifice acțiunile¹⁴. Stilul scrierii lui Cezar se caracterizează prin forța comandantului militar și a artistului tendențios. Elementul rațional, specific omului de acțiune și istoricului, apare și în claritatea și corectitudinea exprimării. Este un adept al principiului analogiei în limbă, recomandând folosirea cuvintelor cunoscute vorbirii. Claritatea se realizează prin simplitatea în exprimare.

Pentru a aprecia valoarea istorică a operei lui Cezar trebuie să ținem seamă de prezentarea tendențioasă și apologetică. De cucerirea Galiei erau interesate și vârfurile avute ale societății romane, Cezar având împuterniciri legale, motiv pentru care gradul de obiectivitate este mai mare. Cât despre războiul civil și conflictul cu Pompei, maniera de expunere are un caracter subiectiv.

Raportându-ne la campania sa din Galia pentru a surprinde imaginea „barbarului”, putem observa cum în propriile expuneri aruncă vina în totalitate pe adversari, defăimându-i și, în același timp, exagerându-și caracterul pașnic și clemența. Proporțiile și sensul real al evenimentelor pot fi delimitate dacă ținem seamă de metodele de deformare a adevărului¹⁵. Astfel, campaniile și cuceririle își găsesc justificări într-o așa zisă nevoie disperată de a apăra granițele de tendințele expansioniste și agresive ale dușmanilor din Galia și Germania, vina unor căpetenii sau triburi fiind extinsă la întreaga colectivitate. De asemenea, Cezar folosește ca mijloc de deformare exagerarea în proporțiile sau chiar calitatea anumitor fapte: amplexarea lucrărilor de fortificație făcute de romani, pierderile imense ale dușmanilor, minimalizarea rolului locotenenților săi, denigrarea dușmanilor, hotărârile sale luate în momente cheie etc.

¹³ Mitul și istoria erau văzute separat, prima fiind o ficțiune irațională a imaginarului colectiv, iar cea de-a doua o analiză obiectivă a trecutului. De remarcat sunt momentele prin care mitul ajunge în unele cazuri să înlocuiască istoria, oferind colectivului legitimitatea acțiunilor din trecut.

¹⁴ Gaius Julius Caesar, *The Gallic war and other writings*, translated by M. Hadas, Random House, Toronto, 1957.

¹⁵ P. Taylor, *op. cit.*, p. 42.

Ce rămâne valabil din punct de vedere istoric este autenticitatea faptelor, chiar dacă dimensiunile și înlănțuirea lor este falsificată. Din scrierile sale, se poate deduce o anumită convingere a superiorității culturale și militare a romanilor. Popoarele galice sunt adesea caracterizate ca fiind inadecvate sau primitive în comparație cu civilizația romană. Ca o idee generală ce stăruie în fundal, el își motivează acțiunile îndreptate asupra galilor pentru a asigura siguranța și extinderea Romei.

Arta scriitorului se vede și într-o anumită tendință de individualizare. Pe fondul acțiunilor de masă, Cezar detașează șirul întâmplărilor, portretele instantanee de eroi anonimi sau ofițeri de diferite grade, gesturi spontane de eroism și sacrificiu în momente de cumpănă care i se par vrednice de amintit.

Claritatea în exprimare, bazată pe corectitudinea limbajului și unitatea tonului, dă cititorului o impresie de echilibru. În aceasta constă și frumusețea clasică a stilului lui Cezar¹⁶.

Asasinarea lui Cezar (44 î. Hr.) a amânat pentru scurtă vreme instaurarea dictaturii militare. După un nou șir de războaie civile, nepotul adoptiv al lui Cezar, Octavian, iese învingător, instaurând o nouă formă de guvernământ, Principatul. Pentru consolidarea puterii monarhice a fost nevoie de o intensă muncă de propagandă, foarte prețios fiind astfel sprijinul literaturii. Unul dintre argumentele propagandei era acela de a înfățișa prezentul drept o încununare a celor mai bune virtuți. Desigur că o operă istorică monumentală și-a găsit rostul în tot acest context.

Opera istorică a lui Titus Livius a umplut întreaga sa existență de peste 40 de ani de creație. Cuprindea în total 142 de cărți, înfățișând așa cum o arată și titlul, *Ab Urbe Condita*, evenimentele de la întemeierea Romei. Din toate acestea s-au păstrat doar 35 de cărți conținând istoria romană de la origini până în anul 293 î. Hr. Din partea pierdută, ne-au rămas unele urme, fragmente sau prelucrări didactice¹⁷.

Lui Titus Livius i-a lipsit experiența directă a vieții publice, de aceea cunoștințele politice, militare, geografice sau etnografice nu au precizia tehnică cerută istoricului. Opera sa e produsul „cărților”, al izvoarelor indirecte din belșug folosite¹⁸. Astfel, valoarea istorică depinde în mare măsură de calitatea surselor urmate în înfățișarea diferitelor perioade și evenimente.

Atitudinea scriitorului se caracterizează prin două principii față de izvoarele folosite: 1. scepticismul afirmat față de fragilitatea tradiției (se plânge uneori de lipsa informațiilor, pune la îndoială autenticitatea mărturiilor deformate de vechime sau falsificate în arhivele particulare, proclamă dificultatea comparației) și 2. necesitatea de

¹⁶ R. Albala, M. Nechita, *Proză istorică latină*, Editura pentru literatură universală, București, 1962, p. 3-8.

¹⁷ Titus Livius, *Ab Urbe Condita*, traducere de P. Popescu Găleşanu, Editura Minerva, București, 1976, p. XII.

¹⁸ *Ibidem*, p. XIV.

a se sprijini pe o anumită sursă (evită reconstituirea sau presupunerile care nu-și găsesc vreun fundament).

În ansamblul atât de vast al operei sale, realizarea artistică nu este unitară. Distingem astfel forma de expunere: una analitică, pur enunțiativă, lipsită de imagine, lipsa participării autorului. Doar simple enumerări de fapte precum efectivul și distribuirea trupelor, lista prăzilor de război, itinerarii, jocuri, alegerile anuale ale magistraților și alte evenimente mărunte pe care autorul doar le amintește. De pe acest fond de cronică se desprind pasaje și momente străbătute de un suflu eroic, o expresie a entuziasmului patriotic al scriitorului. Ideea centrală a operei sale aduce Roma la rangul de putere universală – *caput orbis terrarum*.

Titus Livius a trăit într-o perioadă în care Republica Romană a ajuns la apogeu și a avut de-a face cu diverse popoare și culturi în timpul expansiunii sale. În general, perspectiva romană asupra barbarilor era adesea centrată pe ideea superiorității și civilizației romane. Romanii considerau că modul lor de viață, guvernare și cultura erau superioare și că aceste valori ar trebui să fie propagate către populațiile considerate mai primitive sau mai puțin civilizate.

Odată cu venirea la tron a dinastiei Antoninilor se pune capăt conflictului cu Senatul printr-o politică liberală. În cercurile aristocrației se produce o detensionare provocată de iluzia independenței și o înviore a sentimentului „patriotic”. În afară de acestea, politica de extindere și întărire a granițelor, campaniile împotriva dacilor și Armeniei și măsurile economice de redresare au dus la consolidarea imperiului¹⁹.

Într-un astfel de climat își fac apariția și lucrările lui Publius Cornelius Tacitus. Născut într-un municipiu italic, dintr-o familie de cavaleri înstăriți, se căsătorește cu fata lui Iulius Agricola, un membru al ordinului senatorial. Străbate șirul magistraturilor curule sub Flavieni, dar cariera sa se oprește odată cu moartea socrului său. Devine însă omul de încredere al noilor împărați, ajungând consul sub Nerva și proconsul al provinciei Asia sub Traian. Gândirea istoricului a fost influențată și de prietenia sa cu Plinius cel Tânăr, ideologul „împăratului ideal” (*optimus princeps*).

Prima sa operă istorică, scrisă în anii 97-98, se intitulează *Despre viața și moravurile lui Iulius Agricola*, considerată de Grimal drept o *laudatio funebris*²⁰. Este, de asemenea, o biografie de tipul celor scrise în epocă pentru victimele persecuției imperiale, împletind elogiile funebre cu biografia istorică²¹.

În *Germania*, scrisă cam în aceeași perioadă, Tacitus își mută atenția de la biografie spre monografia geografică și etnografică, vorbind despre originea, așezarea,

¹⁹ J. Bennett, *Trajan. Optimus princeps*, Indiana University Press, Bloomington, 1997.

²⁰ P. Grimal, *Literatura Latină*, Editura Teora, București, 1997, p. 369- 370.

²¹ Publius Cornelius Tacitus, *Biografia lui Agricola. Începuturi ale istoriei Marii Britanii* (ediție îngrijită de E. Cizek), Editura Paideia, București, 2003.

moravurile și popoarele germanilor. Problema provinciilor abordată în *Agricola* este adâncită aici. Autorul pune în balanță moravurile sănătoase ale germanilor cu delăsarea și corupția care se resimțeau la Roma. Atrage atenția asupra pericolului care plana asupra imperiului. Tacitus se folosește de imaginea „barbarului” și realizează o schiță cu un impact imens prin detaliile expuse cu privire la obiceiurile, cutumele, modul de viață auster, dar mai presus de toate a spiritului și a moralității de care dă dovadă acesta. În orice caz, superioritatea romană este vizibilă pretutindeni, germanicii fiind situați pe o treaptă mai jos²².

În ceea ce privește valoarea istorică, pretenția lui Tacitus de a fi nepărtinitor trebuie înțeleasă așa cum a conceput-o el, adică în mod relativ. Ideologia sa a fost mult influențată de cercurile ostile tiraniei, fapt observat prin imaginea, de multe ori deformată a diverșilor împărați, pe care o lasă posterității. Totuși, valoarea artistică a scrierilor sale o depășește cu mult pe cea istorică. Astfel, autorul nu urmărește cu strictețe desfășurarea cronologică a evenimentelor, ci le grupează în jurul unei acțiuni centrale subliniind necesitatea ordinii și a concentrării artistice. Tacitus devine un pictor al acestui fond întunecat din care întâmplări și chipuri răsar²³.

Stilul lui Tacitus s-a format printr-o desprindere treptată de sub influența ciceroniană, de-a lungul creației sale. Evenimentele zugrăvite în mod dramatic, smulse în urma procesului de investigație causal, poartă pecetea acestui stil. Exprimarea îi este agitată și abruptă, depărtată de calmul stilului clasic. În formarea stilului său l-a avut drept model pe Sallustius, precum și retorica vremii care i-au furnizat procedeele artistice. Pe toate acestea însă, le depășește prin împletirea lor și subordonarea față de conținutul exprimat. Ne putem da seama astfel de idealul scriitorului, gravitatea, stilul serios, toate determinate de contactul direct, brutal, al istoricului și cititorului cu substanța tragică și dură a faptelor.

În ceea ce privește înfățișarea lumii de dinafara statului, a popoarelor „barbare” care trăiau la periferia imperiului, Tacitus are capacitatea de a le înfățișa într-o lumină diferită de cea a predecesorilor săi. Astfel, campania din Britania nu este doar o incursiune urmată de o anexare teritorială. Prin modul său de expunere găsește justificări pentru fiecare tabără în tot acest conflict. Tacitus apreciază noblețea idealului uniunilor de triburi de a-și salva independența, dar dă întâietate legiunilor romane conduse de *Agricola*, care au avut drept obiectiv, ocuparea acestora pentru a asigura ordinea și pacea dorită peste tot în imperiu.

²² Tacitus, *Agricola*, *Germany*, translated by A. R. Birley, Oxford University Press, Oxford, 1999.

²³ Tacitus, *Historiae*, Harvard University Press, 1962. De văzut descrierea amplă a lui Tacitus asupra evreilor, pe care îi situează într-o poziție inferioară culturii și civilizației romane, aruncând o lumină total nefavorabilă asupra cutumelor și obiceiurilor lor, plasându-i sub egipteni în ceea ce privește aspectele religioase (*Hist.*, 5.2).

Pentru Tacitus, Imperiul Roman era constituit din două entități – Orient și Occident.

Occidentul gravita în jurul Romei și participa la construcția civilizației romane. Orientul, în schimb, prezenta un mozaic de culturi și civilizații, precum cea greacă, iudaică, persană sau egipteană, venind în antiteză cu mentalul colectiv latin. Romanii erau ostili Orientului și socoteau că expansiunea în această regiune a avut consecințe grave, deoarece Orientul era prin definiție pervertitor. Urmând tradiția romană, Tacitus a fost un adversar categoric al Orientului. Ori de câte ori are prilejul își manifestă disprețul față de această zonă sau față de popoare. Drept exemplu, neamul egiptenilor era considerat imprezvizibil, superstițios și leneș, iar ostilitatea istoricului față de superstiții răzbate în repetate rânduri. Tacitus își arată reticența față de miracole, ba chiar caută explicații de ordin raționalist atunci când aparent s-a produs o minune ca, de exemplu, vindecarea a două persoane cu handicap de către Vespasian. În viziunea istoricului, în Orient miracolele se aflau la ordinea zilei (regăsim tonul critic și ironic).

Un bun exemplu sunt justificările pe care Tacitus le aduce atunci când vine vorba de expansiunea Romei în Iudeea. Aflăm din descrierile sale cum ținutul Iudeei e fertil și auto-suficient, sugerând o prezență divină, în schimb îi scade importanța și chiar o elimină, realizând comparații, catalogând fenomenele naturale ca fiind vătămătoare și sugerând disprețul divinității față de iudei. Descriind incapacitatea acestora de a recâștiga favorurile zeilor, Tacitus oferă, astfel, justificarea ca un astfel de ținut, ocolit de zei, să fie cucerit și integrat fără vreo teamă de răzbunare din partea providenței. Mai mult, refuzând să stabilească granițe clare, Tacitus consideră ținutul doar un pion în politica celorlalte regate sau imperii, vulnerabil în fața marilor puteri. Refuzul său de a trata Iudeea ca un stat de sine stătător, cât și punerea sub semnul întrebării a prezenței unei zeități protectoare, vin și conturează o serie de stereotipuri precum nomadismul acestora, al unui popor necivilizat lipsit de protecția zeilor²⁴.

În ce privește libertatea, romanii nu acceptau servitutea și reacționau împotriva ei. În ochii lui Tacitus, Orientul se caracterizează prin superstiții, inconstanță, lipsa apetitului războinic, trândăvie, servitute, sistem politic despotice. Doar împărații romani „răi” sunt cei care se lasă captivați de mirajul lumii orientale. Poate de aceea, el ține să sublinieze „metamorfoza” lui Vespasian căci acesta, după o scurtă perioadă în care a cochetat cu mentalitatea orientală, revine la tradițiile consfințite de Cetatea Eternă.

O atenție deosebită trebuie să-i acordăm și lui Juvenal deoarece reușește să facă o serie de comparații pe diverse grupuri etnice.

²⁴ Descrierile lui Josephus înfățișează opusul, granițele și relieful descris ca reprezentând o expresie a divinității, factori importanți în susținerea ideii că iudeii își au origini străvechi, așezați și temători în fața lui Dumnezeu.

În ce privește îngrijorarea sa față de „iudaizarea valorilor romane”, aceasta se îmbină cu atitudinea xenofobă față de străini în general, în special față de egipteni și greci. Dedică o întreagă satiră religiei egiptene și obiceiurilor barbare. Printre aceste obiceiuri, Juvenal remarcă felul în care aceștia se închină animalelor considerându-le sacre. Tot la egipteni este interzis să consumi carnea animalelor ce dau lână, în schimb îl șochează felul în care aceștia nu au nici o problemă în ce privește consumarea cărnii de om. În ochii săi, Egiptul înseamnă barbarie, ce trebuie condamnată și ridiculizată, cu atât mai mult cu cât nu aparține lumii romane. Chiar el se întreabă în scrierile sale ce calamitate, ce foamete, i-a împins la săvârșirea unor practici atât de josnice, comparându-i cu alte popoare barbare, precum sciți, cimbri sau bretoni (*inbelle et imutiles vulgus*)²⁵.

În ceea ce îi privește pe greci și evrei, situația se schimbă. Juvenal dă dovadă de o atitudine complexă față de greci. Privește în mod favorabil personalitățile din trecut ale lumii grecești. Nu se lansează în atacuri directe, iar apelativului „grec” nu-i conferătribute negative. Atitudinea sa devine ostilă în contextul competiției economice, considerând că lumea greacă se amestecă, din ce în ce mai mult, în societatea romană, riscând să o transforme, modificându-i obiceiurile și valorile.

Cât despre evrei, în cazul acestora aplică un tratament diferit. Dacă pe greci îi condamnă că devin din ce în ce mai implicați economic și politic în societatea romană, evreii sunt plasați la polul opus, căci refuză să se integreze. Îi acuză inclusiv de prozelitism și tocmai această combinație de izolare a comunității iudaice cât și acțiunile lor de convertire îl alarmează²⁶. Din punctul său de vedere consideră atitudinea lor drept un atac de proporții, direcționat spre principiile de bază ale societății romane – deoarece cei ce trec la iudaism sunt obligați să renunțe la „legile Romei” (*romanas contemnere leges*), pentru a urma legea iudaică (*Judaicum ius*). El apreciază că o practică de acest fel este intolerabilă în inima lumii romane, deoarece pune în pericol modul de funcționare al societății, considerând că evreii nu trebuie susținuți în practicile lor²⁷.

Interesul față de lumea „barbară” aflată dincolo de granițele imperiului este alimentat de Petronius, ale cărui opinii ne ajută la conturarea unei imagini asupra situației din prima jumătate a secolului al II-lea. Astfel, în lucrarea sa *Satyricon*²⁸, tabloul cuceririlor și al exploatării provinciilor de către Roma sunt înfățișate astfel: „Lumea

²⁵ P. Schäfer, *Judeophobia: attitudes towards the Jews in the ancient world*, Harvard University Press, London, 1998, p. 184.

²⁶ H. Conzelman, *Gentiles, Jews, Christians: polemics and apologetics in the Greco-Roman era*, Fortress Press, Minneapolis, 1992, p. 106-108.

²⁷ P. Schäfer, *op. cit.*, p. 185.

²⁸ Petronius Arbiter, *The Satyricon of Petronius*, translated by William Arrowsmith, University of Michigan Press, Ann Arbor, 1959, p. 137.

întreagă era în mâinile romanilor victorioși. Ei stăpâneau marea și pământul și îndoitul câmp de stele și tot nu erau sături. Corăbiile lor grele de încărcătură, spintecau valurile”.

Ne putem da seama că imaginea „barbarului” se află în strânsă legătură cu situația imperiului. Momentele de decădere generate de crizele interne sunt însoțite de imaginea unui dușman necunoscut, care dispune de forța necesară de a destabiliza și de a pune în pericol siguranța statului. În opoziție, momentele de apogeu anulează orice fel de pericol, amenințarea dispare din mentalul colectiv, se estompează. Astfel, „barbarul” capătă noi atribute și este hiperbolizat doar în momentele cruciale.

La o analiză atentă, observăm că gradul de identificare părăsește sfera realului, tocmai pentru a contura și a întări acele elemente definitorii ale unui popor. Se poate observa cum istoriografia dintre secolele I î. Hr și sec II d. Hr. suferă schimbări nu numai în expunere, ci și în ideologii. Percepția asupra popoarelor aflate în proximitate, care nu împărtășeau același grad de dezvoltare, se reinventa, astfel, în funcție de nevoile statului.

PERSPECTIVES OF ANCIENT HISTORIOGRAPHY ON BARBARIANS

(Abstract)

The image of the barbarian in the Greco-Roman world was complex and often pejorative. Greeks and Romans used the term "barbarian" to describe those who did not share their cultural and linguistic characteristics. The Greeks initially referred to non-Greek speakers as "barbaroi", emphasizing linguistic differences. Over time, the concept evolved to include cultural and social distinctions.

Barbarians were often depicted as uncivilized, lacking in refinement, and living on the fringes of the known world. These stereotypes served to reinforce the cultural superiority of the Greeks and later the Romans. However, it is crucial to note that the perception of barbarians was not uniform, and there were instances of admiration or recognition of certain positive qualities among non-Greek or non-Roman peoples.

Trade, conquests, and cultural exchanges gradually challenged and modified these stereotypes, leading to a more nuanced understanding of different societies. Nonetheless, the image of the barbarian persisted as a cultural construct, shaping the self-perception of the Greeks and Romans as advanced and civilized in contrast to the perceived "otherness" of those outside their cultural sphere.

CAZANUL DE EPOCĂ SARMATICĂ DE LA AVRĂMENI (JUD. BOTOȘANI). OBSERVAȚII PE MARGINEA RĂSPÂNDIRII, DATĂRII ȘI UTILIZĂRII ACESTUI TIP DE CAZAN ÎN STEPA PONTICĂⁱ

Vitalie BÂRCĂⁱⁱ

Cuvinte cheie: *sarmați, cazane din bronz, spațiul nord-pontic, Don, Volga, Regiunea Kuban, tezaure/ depozite rituale, cronologie, Avrămeni*

Keywords: *the Sarmatians, bronze cauldrons, the North-Pontic area, the Don, the Volga, the Kuban region, ritual hoards/ deposits, chronology, Avrămeni*

Vasele metalice din mediul nomazilor din stepele euroasiatice, fie ele din bronz sau argint, prezintă, la fel ca și cele din mediul altor identități culturale, un interes deosebit și constituie o categorie de artefacte cu valențe multiple. Acestea oferă adeseori o încadrare cronologică mai exactă complexelor în care au fost găsite, precum și unor categorii de artefacte cu care au fost descoperite împreună. Printre antichitățile scitice și sauromato-sarmatice din stepele euroasiatice se numără și cazanele din bronz. Majoritatea acestora au corpul semisferic și sunt prevăzute cu două toarte arcuite, amplasate vertical, și un picior de formă tronconică. Aceste vase din mediul nomad au fost supuse, la fel ca și alte categorii de artefacte, modei și gustului. Ca urmare a unor inovații în ceea ce privește procedeele tehnologice de realizare, acestea au suferit de-a lungul timpului numeroase schimbări ale aspectului. Trăsăturile și modul de realizare și turnare a acestora constituie elemente esențiale pentru încadrarea tipologică și cronologică a acestor vase. Atunci când sunt descoperite în morminte, tezaure, depozite sau alte complexe închise, aceste vase pot chiar oferi elemente de datare și pentru alte categorii de materiale. Descoperirea cazanelor în cadrul unor complexe închise, împreună cu artefacte cu o încadrare cronologică exactă, facilitează uneori obținerea

ⁱ Versiunea în limba engleză a acestui studiu a fost publicată în JAHA, 7, 2020, 3, p. 92-123. DOI: 10.14795/j.v7i3.560.

ⁱⁱ Academia Română, Filiala Cluj-Napoca – Institutul de Arheologie și Istoria Artei, CLUJ-NAPOCA.

unor noi informații care permit lămurirea unor aspecte importante legate de datarea, atribuirea și utilizarea lor.

Rămânerea în uz a unor cazane pentru o perioadă mai îndelungată de timp după încetarea producției, și coexistența cu alte tipuri mai evolute și realizate în tehnici inovative, reprezintă un indiciu al valorii acestora pentru cei ce le dețineau. Urmele de reparații pe unele dintre cazane indică și ele valoarea lor pentru proprietarii acestora. Prezența acestor vase în cadrul mormintelor sau a unor „tezaure/ depozite rituale” indică, alături de alte categorii de artefacte, poziția socială a indivizilor în grupul din care au făcut parte, precum și faptul că nu oricine își permitea să achiziționeze și să dețină astfel de vase.

În cazul cazanelor din bronz este de menționat faptul că acestea sunt printre artefactele importante ale culturii materiale a sauromaților și sarmaților și reprezintă o sursă importantă pentru istoria și cultura lor din stepele euroasiatice din sec. V a. Chr. – III p. Chr.¹. Orice nouă descoperire a unor astfel de vase în morminte, „tezaure/ depozite rituale” sau amenajări funerare contribuie la clarificarea unor aspecte ale ritului funerar și ale depunerilor rituale în care aceste artefacte au fost utilizate. De asemenea, trebuie menționat că noile descoperiri pot furniza informații importante cu privire la tipurile și categoriile de morminte sau complexe în care au fost depuse, precum și la variantele de ritual funerar și acte rituale cu utilizare de cazane².

Astăzi este tot mai evident că aceste vase din bronz au avut o utilizare largă în mediul nomad din stepele euroasiatice, ele având o utilizare multifuncțională, fapt confirmat de către descoperirile arheologice.

În mediul sauromato-sarmatic cazanele au fost folosite, la fel ca și în lumea scitică, pentru fierberea cărnii animalelor sacrificate³, prepararea unor mâncăruri, precum și prepararea și turnarea unor băuturi. Acestea au fost folosite, așa cum indică o serie de descoperiri, și în cazul unor ceremonii rituale, dar și ca afumători⁴. Prezența lor în morminte, complexe rituale sau amenajări funerare confirmă rolul multifuncțional al acestor vase⁵.

Obiectul acestui studiu îl reprezintă cazanul din bronz de la Avrămeni (jud. Botoșani), scos dintr-un tumul tăiat în anul 1942, ca urmare a rectificării

¹ Vezi în acest sens S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly drevnikh plemen Nizhnego Povolzh'ya i Yuzhnogo Priural'ya (V v. do n.e. - III v. n. e.)*, Izdatel'stvo LKI, Moskva, 2008, p. 55-64.

² Pentru cazanele din bronz în ritualul funerar al sauromaților și sarmaților vezi S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 50-54; S. V. Demidenko, R. A. Mimokhod, P. S. Uspenskij, *Novye nahodki sarmatskikh kotlov na Nizhnem Donu*, în *KSLA*, 254, 2019, p. 91-103.

³ N. A. Bokovenko, *Tipologija bronzovykh kotlov sarmatskogo vremeni v Vostochnoj Evrope*, în *SA*, 4, 1977, p. 234; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 58-59.

⁴ Idem, *op. cit.*, p. 59.

⁵ Pentru originea, proveniența, producerea și alte aspecte legate de cazanele de epocă sarmatică vezi S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 55-64, cu toată bibliografia.

drumului⁶ care lega comuna Săveni, așezată pe valea Bașeului, de comuna Avrămeni⁷. Tumulul⁸, distrus de aceste lucrări, se afla pe partea dreaptă a ductului șoselei Săveni-Avrămeni⁹, fiind situat la est de sat, în apropierea Movilei Avrămeni Est¹⁰ și la 1 km sud-sud-est de Movila Făgădău¹¹. La scurt timp, vasul a intrat în posesia lui E. Căzărescu, care a donat în anul 1950¹² cazanul, împreună cu întreaga colecție arheologică adunată din bazinul Târgu Ocna pe care o deținea, Muzeului de Antichități din Iași, devenit, în anul 1954, Muzeu de Istorie a Moldovei. La ora actuală cazanul se află în colecția acestei instituții muzeale din Iași.

Cazanul are forma corpului apropiată de cea a unui „clopot”, cu buza îngroșată și plată prin turtirea ei orizontală, și ușor răsfrântă spre exterior, iar piciorul de formă tronconică (Fig. 1-3). Din păcate, o porțiune din partea superioară a peretelui cu buză a fost ruptă din vechime (Fig. 3). Vasul este prevăzut cu două toarte de formă semicirculară, cu secțiunea ovală, amplasate vertical și decorate cu câte un buton vertical cu capul îngroșat (Fig. 4-5). Cele două toarte pornesc de pe buza vasului și au fost turnate împreună cu corpul vasului. În anumite porțiuni ale corpului, pereții sunt de grosime inegală¹³. Pe suprafața pereților corpului se remarcă un petec circular de dimensiuni mai mari cu marginea neregulată și alte câteva puncte, cu un aspect similar niturilor, vizibile pe ambele fețe ale peretelui (Fig. 8). Piciorul de formă tronconică, turnat separat de corpul și toartele cazanului, are baza lărgită și este gol în interior. Partea superioară a piciorului cu un contur neregulat este juxtapusă peste fundul cazanului (Fig. 7). Cele două părți au fost prinse între ele prin intermediul orificiilor din fundul corpului vasului și din partea superioară a piciorului, printr-un dop din bronz realizat prin turnare, fixând astfel piciorul cu peretele fundului vasului (vezi Fig. 16/2). În partea interioară capul acestui dop este concav și are o formă circulară cu un contur neregulat (Fig. 6).

Dimensiunile cazanului sunt: înălțime totală – 37 cm; înălțimea până la buză – 32,5 cm; înălțimea toartelor de la buza vasului până la creștetul butonului – 4,5 cm;

⁶ A. Nițu, *Despre unele urme scitice în Moldova*, în *MCA*, 1, 1953, p. 9, Fig. 4; Al. Păunescu, P. Șadurschi, *Repertoriul arheologic al României, județul Botoșani*, II. *Comuna Avrămeni*, în *Hieraras*, 7-8, 1989, p. 305, Fig. 14/17; O. L. Șovan, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, Ediția a II-a, Muzeul Județean Botoșani, Botoșani, 2016, p. 44-45.

⁷ A. Nițu, *op. cit.*, p. 9.

⁸ Toponim Movila La Pădurice. Long.: 26° 57' 56", Lat.: 48° 0' 38" (O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 44-45).

⁹ O. L. Șovan, *op. cit.*, p. 44.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ A. Nițu, *op. cit.*, p. 9.

¹² La acea dată director al Muzeului de Antichități din Iași era Dumitru Tudor. El a fost delegat la conducerea muzeului de Rectorul Universității din Iași (V. Mîrza, *Muzeul de Antichități din Iași – istoria locului și a arhivei*, în *HUI*, 9, 2018, p. 75).

¹³ În partea superioară a corpului grosimea pereților este ușor mai subțire decât în partea inferioară.

lărgimea toartelor la bază – 5,8 cm și 6,8 cm; diametrul maxim – 26,5 cm, înălțimea piciorului – 8 cm; diametrul bazei piciorului – 10 cm; grosimea peretelui în porțiunea ruptă – 0,3 cm¹⁴.

Prezența în mantaua unui tumul a unui cazan nu indică, așa cum s-ar crede, că acesta provine cu certitudine din inventarul unui mormânt, mai ales că sunt cunoscute numeroase situații când în mantaua unor tumuli au fost depuse anumite categorii de artefacte care nu au legătură cu mormintele din cadrul acestora, acestea fiind depuneri rituale (tezaure/ depozite). În acest sens, trebuie menționat că, în timpul excavării acelei părți din tumulul de la Avrămeni de unde a fost scos cazanul, nu au fost găsite urme sau resturi de la vreun mormânt și nici alte obiecte care să indice că ar proveni dintr-un mormânt, fapt ce sugerează că vasul este, probabil, o depunere rituală/ votivă.

A. Nițu afirma, pe baza piciorului înalt, toartelor simple și a lipsei decorului pe corp că vasul de la Avrămeni se apropie de seria cazanelor scitice, dar și că acesta se deosebește de cazanele hunilor și avarilor cu suprafața și toartele încărcat decorate¹⁵. Același autor remarca că vasul de la Avrămeni este totuși diferit de cele scitice și că este mai apropiat de cele sarmatice din primele secole p. Chr. De asemenea, A. Nițu considera că vasul de la Avrămeni face parte, alături de exemplarul de la Piatra Șoimului (Calu), din aceeași serie de cazane, una intermediară între cele scitice și cele huno-avarice, care coincide cu civilizația și expansiunea sarmaților de la Don și Dunărea Inferioară și Mijlocie din sec. I-IV p. Chr.¹⁶, acceptând, așadar, o datare a vasului de la Avrămeni în acest interval cronologic. Acest punct de vedere a fost preluat și exprimat, ceva mai recent de la momentul primei sale publicări, și de alți cercetători, care consideră vasul ca fiind scito-sarmatic¹⁷.

Această încadrare a cazanului de la Avrămeni a fost influențată și de datarea de către R. Vulpe a cazanului de la Piatra Șoimului (Calu) în sec. III p. Chr. sau chiar mai târziu¹⁸, încadrare acceptată și de A. Nițu¹⁹. Gh. Bichir, care data vasul de la Piatra Șoimului (Calu) în sec. I a. Chr.²⁰, s-a limitat în a afirma că vasul de la Avrămeni este ceva mai târziu decât cazanul de la Piatra Șoimului (Calu)²¹. Recent, în urma analizei

¹⁴ Măsurătorile precum și fotografiile ce ilustrează vasul au fost efectuate de către dr. Ioan Iațcu, muzeograf la Muzeului de Istorie a Moldovei din Iași, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru promptitudinea și sprijinul acordat.

¹⁵ A. Nițu, *op. cit.*, p. 11.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ Al. Păunescu, P. Șadurschi, *op. cit.*, p. 305, 313.

¹⁸ R. Vulpe, *Les fouilles de Calu*, în *Dacia*, 7-8 (1937-1940), 1941, p. 62.

¹⁹ A. Nițu, *op. cit.*, p. 11.

²⁰ Gh. Bichir, *Relațiile dintre sarmați și geto-daci până la sfârșitul secolului I e. n.*, în *SCIVA*, 27, 1976, 2, p. 207; Idem, *Date noi cu privire la pătrunderea sarmaților în teritoriul geto-dacic (I)*, în *SCIVA*, 44, 1993, 2, p. 139 cu toată bibliografia.

²¹ Idem, *Relațiile dintre sarmați și geto-daci...*, p. 207.

vasului de la Piatra Șoimului (Calu)²², s-a arătat că după trăsăturile și caracteristicile sale cazanul aparține tipului Demidenko VI.1. A²³, precum și că acesta, alături de celelate cazane caracteristice perioadei sarmatice mijlocii din nordul și nord-vestul Mării Negre (teritoriul actual al Ucrainei și R. Moldova)²⁴, a ajuns în spațiul est carpatic cândva în a doua jumătate a sec. I p. Chr., dar nu mai târziu de evenimentele de la începutul sec. II p. Chr.²⁵.

După trăsăturile și caracteristicile sale, cazanul de la Avrămeni aparține tipului II din clasificarea tipologică a lui S. I. Demidenko, în cadrul căruia au fost identificate două variante, II.1.A și II.1.B, exemplarul de la Avrămeni aparținând tipului II.1.B. Vasele acestui tip se caracterizează prin corpul în forma unui „clopot”, buza îngroșată și plată și ușor răsfrântă spre exterior, piciorul de formă tronconică, iar corpul lipsit de ornamente²⁶. Cu o singură excepție, toate cazanele acestui tip au corpul și piciorul realizate separat²⁷. De asemenea, este de menționat și faptul că începând cu sec. V a. Chr. pentru mediul sauromatic se poate vorbi de existența a două metode de turnare a cazanelor: **1** - corpul, toartele și piciorul erau turnate concomitent; **2** - corpul

²² V. Bârcă, *The bronze cauldron of Piatra Șoimului (Calu) (Neamț County, Romania). Notes on the distribution, dating and use of such type cauldrons in the Sarmatian environment*, în *JAHA*, 7, 2020, 1, p. 79-105. DOI:10.14795/j.v7i1.521.

²³ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17-18, 89-95, 113, 114-115, Fig. 8, Tip VI.1.A, Fig. 49/2, 50-51, 52/1, 85-95. Ca urmare a analizei tuturor complexelor în care au fost descoperite cazane atribuite tipului VI s-a constatat că acestea apar în zona Volgăi și Donului de Jos în sec. II A. Chr., iar exemplarele care se datează în sec. II – sfârșitul sec. I A. Chr. nu sunt numeroase. Numărul acestor cazane crește semnificativ în complexele din intervalul cronologic cuprins între finele sec. I A. Chr. și prima jumătate a sec. I p. Chr., dar cel mai frecvent ele se întâlnesc în mormintele sarmatice din a doua jumătate a sec. I – prima jumătate a sec. II p. Chr. (S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17-20, 25, 35). Așadar aceste cazane sunt caracteristice cu precădere perioadei sarmatice mijlocii. În ceea ce privește cazanul de tipul VI.1.A trebuie menționat că cele mai timpurii exemplare provin dintr-o serie de complexe din a doua jumătate a sec. II - finele sec. I A. Chr. (S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17, 89-90, cat. nr. 28-33, 161, 163). Vasele ce provin din morminte de la sfârșitul sec. I A. Chr. – prima jumătate a sec. I p. Chr. nu sunt nici ele numeroase, cea mai mare parte a cazanelor de tipul VI.1.A fiind din morminte ce se datează în a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II p. Chr. (S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17-18). Recent s-a remarcat că exemplarele din sec. II-I A. Chr., precum și cele din prima jumătate a sec. I p. Chr., au preponderent corpul emisferic, printre acestea nefiind întâlnite exemplare ce au forma corpului mai ovoidală cu umerii evidențiați, iar cazanele din ultimul interval cronologic au corpul mai ovoidal, iar umerii evidențiați (V. Bârcă, *op. cit.*, p. 82).

²⁴ Vezi în acest sens V. Bârcă, *op. cit.*, p. 82-85.

²⁵ Idem, *op. cit.*, p. 85-86.

²⁶ Cf. S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, 87, 113, cat. nr. 17-18, 151, Fig. 6, tip II.1.B, Fig. 82. Mulțumesc și pe această cale domnului dr. Sergej Demidenko pentru amabilitatea de a ne confirma încadrarea tipologică a acestui cazan.

²⁷ Pentru modul de turnare, realizare și prindere a celor două părți a cazanelor sauromato-sarmatice vezi S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 33-42.

era turnat împreună cu toartele de care ulterior era adosat piciorul, și el turnat, prins prin intermediul unuia sau a două nituri²⁸. Cele două metode de turnare au coexistat și în sec. III-I a. Chr.²⁹.

Cazane aparținând tipului II.1.B, similare exemplarului de la Avrămeni, provin din T 2 M 9 de la Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema³⁰ (Fig. 10/2) și „tezaurul/ depozitul ritual” dintr-un tumul distrus de la Novodzherelievskaya³¹ (Fig. 9/2), ambele descoperiri fiind situate în regiunea Kuban (Rusia) (Fig. 18/7-8). Acestea li se adugă exemplarul descoperit întâmplător în anul 1927 pe coasta Zolotaya kosa³² (Fig. 10/1), peninsula Miussk, Marea Azov (Rusia) (Fig. 18/5) și cel din T 37 din necropola Lebedevka VI³³, situată în teritoriile din stânga Volgăi de Jos (Kazahstan). Vasul de la Lebedevka VI are corpul tronconic, piciorul scund, iar diametrul ceva mai mic față de celelalte exemplare, deosebindu-se semnificativ de cele ce aparțin tipului II.1.B, inclusiv prin faptul că toate părțile componente ale acestuia au fost turnate în același timp (prima metodă de turnare)³⁴.

Pe baza inventarului funerar, în care se regăsește și o fibulă discoidală din aur, T 2 M 9 de la Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema a fost datat în a doua jumătate a sec. II a. Chr.³⁵. „Tezaurul/ depozitul ritual” de la Novodzherelievskaya, sincron cu bogatul mormânt din același tumul, distrus în anul 1974 și foarte posibil legat ritual de

²⁸ Idem, *op. cit.*, p. 33.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ I. I. Marchenko, *Siraki Kubani (Po materialam kurgannykh pogrebenij Nizhnej Kubani)*, Kubanskij gosudarstvennyj universitet, Krasnodar, 1996, p. 35, nota 1, p. 87-88, 111, Fig. 101/5; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, 113, cat. nr. 151, Fig. 82/nr. 151, 149/5.

³¹ N. F. Shevchenko, *Novye dannye o sarmatskom pogrebalnom komplekse iz. st. Novodzherelievskaya*, în *MIASK*, 5, 2005, p. 126, 130, 131, Fig. 3/2.

³² V. M. Kosyanenko, V. S. Flerov, *Bronzovye litye kotly Nizhnego Podon'ya (k voprosu o tipologii i khronologii)*, în *SA*, 1, 1978, p. 194, Fig. 2/2; K. F. Smirnov, *Sarmaty i utverzhdenie ikh politicheskogo gospodstva v Skifii*, Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1984, p. 24, Fig. 5/1; A. I. Melyukova (ed.), *Stepi evropejskoj chastii SSSR v skifo-sarmatskoe vremya*, Arkheologiya SSSR, Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1989, Pl. 68/2; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, 87, cat. nr. 17, Fig. 82/nr. 17.

³³ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, 87, cat. nr. 18.

³⁴ Aspectul și trăsăturile lui ne îndeamnă să afirmăm că vasul ar trebui încadrat unui tip aparte.

³⁵ Vezi pentru inventarul acestui mormânt și datarea acestuia I. I. Marchenko, *op. cit.*, p. 29, 35, nota 1, 87-88, 111, 159, Fig. 101.

acesta³⁶, a fost datat în primul sfert al sec. I a. Chr.³⁷. Dacă ținem cont de încadrarea cronologică a numeroaselor artefacte din cadrul celor două complexe distruse și acceptăm faptul că acestea au fost îngropate în același moment, sau la un interval de timp foarte scurt unul față de celălalt, atunci o datare a lor cândva în prima jumătate a sec. I a. Chr. pare a fi mai plauzibilă.

Vasul de la Avrămeni este identic, inclusiv în ceea ce privește dimensiunile și proporțiile, cu cele de pe costa Zolotaya kosa, „tezaurul/ depozitul ritual” de la Novodzherelievskaya și T 2 M 9 de la Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema. Toate aceste vase păstrează pe corp urme de reparații, fapt ce indică o utilizarea lor o perioadă mai îndelungată. De asemenea, este de menționat și faptul că toate cele patru cazane au corpul turnat împreună cu toartele, piciorul fiind produs separat. În cazul vaselelor de la Novodzherelievskaya și Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema s-a remarcat și faptul că acestea au urme care indică că au fost deteriorate intenționat, situație posibilă și în cazul vasului de la Avrămeni, dacă ținem cont de faptul că vasul are o porțiune din corp ruptă încă din vechime. Semnificația culturală a cazanelor la sarmați și deteriorarea lor intenționată a fost adeseori menționată de către cercetători³⁸. În ceea ce privește cazanul de la Novodzherelievskaya trebuie menționat că acesta are corpul decorat în zona mediană cu brâu în relief ce imită șnurul (Fig. 9/2), care avea un rol funcțional³⁹. Elementul decorativ permite atribuirea acestui vas unei variante noi din cadrul tipului Demidenko II. În legătură cu brăul în relief ce imită șnurul trebuie menționat că acesta, alături de toartele verticale arcuite, decorate cu câte trei butoni verticali cu capul îngroșat, precum și adânciturile sau proeminențele circulare de sub buza și în zona toartelor⁴⁰, își face apariția în mediul sarmatic timpuriu din regiunea de la sud de Munții Urali în sec. IV a. Chr.⁴¹.

³⁶ Pentru analiza descoperirilor din tumulul de la Novodzherelievskaya și identificarea existenței celor două complexe vezi N. F. Shevchenko, *op. cit.*, iar pentru analiza și încadrarea cronologică a artefactelor vezi I. I. Marchenko, *op. cit.*, p. 22, 23, 34-36, 40, 41, 44-46, 78-79, 88-89, 110, 111, 130; I. I. Marčenko, N. Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Denkmälern des Kubangebietes*, 265-400, Pl. 1-222, în A. Simonenko, I. I. Marčenko, Natal'ja Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien, 25, Philipp von Zabern, Mainz, 2008, p. 340-341, cat. nr. 18, Pl. 31-33.

³⁷ N. F. Shevchenko, *op. cit.*, p. 131.

³⁸ S. I. Kaposhina, *Itogi rabot Kobjakovskoj ekspedicii*, în KSI, 103, 1965, p. 50; E. K. Maksimov, *Sarmatskie bronzovye kotly i ikh izgotovlenie*, în SA, 1, 1966, p. 51-54; A. S. Skripkin, *Sluchajnye nakhodki sarmatskikh kotlov na territorii Volgogradskoj oblasti*, în SA, 4, 1970, p. 209; N. A. Bokovenko, *op. cit.*, p. 234-235; V. E. Maksimenko, *Savromaty i sarmaty na Nizhnem Donu*, Rostovskij universitet, Rostov-na-Donu, 1983, p. 209; I. I. Marchenko, *op. cit.*, p. 111.

³⁹ Vezi în acest sens S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 35.

⁴⁰ Adânciturile sau proeminențele circulare de sub buza și în zona toartelor sunt o dovadă a începerii utilizării în timpul procesului de turnare a „dopurilor” din lut (S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 36-37, 62).

⁴¹ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 34-36, 62.

Cert este că vasul de la Avrămeni, localitate situată la circa 10 km vest de cursul superior al Prutului (Fig. 17/1), este singurul cazan de acest tip (Demidenko II.1.B) din spațiul situat între Don și Carpați. Restul exemplarelor aparținând tipului II.1.B., similare celui de la Avrămeni, provin din teritoriile din stânga Donului de Jos și regiunea Kuban (Fig. 18). În teritoriile din dreapta Donului un cazan de tipul Demidenko II, care însă aparține variantei A, provine dintr-o descoperire întâmplătoare din sud-estul regiunii Donetsk (Ucraina) (Fig. 17/21). Acesta se deosebește de exemplarele variantei B prin prezența ornamentului vălurit pe corp⁴². Cea mai estică descoperire atribuită tipului II este exemplarul din mormântul tumular din necropola de la Lebedevka VI (vestul Kazahstanului), dar care, așa cum am menționat mai sus, se deosebește substanțial atât de exemplarul de la Avrămeni, cât și de celelalte similare acestuia.

Forma corpului, toarele verticale arcuite decorate cu câte un buton, ca și modul de realizare și de prindere a piciorului ne indică faptul că vasul de la Avrămeni este un artefact ce îmbină elemente caracteristice cazanelor sauromatice utilizate în zona Volgăi și Donului de Jos, dar și din regiunea Kuban, și că se datează în sec. II-I a. Chr.⁴³. Cazanul de la Avrămeni, cea mai vestică descoperire a unor astfel de cazane, reprezintă, în opinia noastră, încă o dovadă în plus a rămânerii în uz a acestora până în intervalul cronologic menționat.

În teritoriul de la vest de Prut, pe lângă vasul de la Avrămeni, un alt cazan din bronz de epocă sarmatică provine de la Piatra Șoimului (Calu), menționat în rândurile de mai sus.

În studiul dedicat acestui din urmă vas, unde ne-am oprit atenția și asupra cazanelor de epocă sarmatică de pe teritoriul Ucrainei și Republicii Moldova, s-a concluzionat faptul că în teritoriile date numărul cazanelor din bronz nu este mare, precum și că acestea aparțin unor tipuri caracteristice cu precădere perioadei sarmatice mijlocii, cea mai mare parte a lor provenind din complexe datate în intervalul cronologic cuprins între a doua jumătate a sec. I p. Chr. și prima jumătate a sec. II p. Chr.⁴⁴. Dintre cazanele din teritoriile sus menționate se disting cele de la Bubueci⁴⁵ (R. Moldova)

⁴² V. M. Kosyanenko, V. S. Flerov, *op. cit.*, p. 194, Fig. 2/1; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, 87, cat. nr. 16, Fig. 81/nr. 16. Se consideră că acest vas prezintă o legătură cu cele aparținând tipului Demidenko I.1.V, care au pe corp același tip de decor (S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16).

⁴³ Pentru modul de realizare, tradițiile și inovațiile în realizarea cazanelor sauromato-sarmatice, vezi S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 33-35, 61-62.

⁴⁴ V. Bărcă, *op. cit.*, p. 82-85, Fig. 6-14.

⁴⁵ Cf. E. A. Shumanskij, în *ZOOID*, XXVIII, 1910, Fig. p. 8; E. S. Nefedova, *Bubuechskij kompleks (istoriya nakhodki i izucheniya, zadachi interpretatsii)*, în B. A. Raev (ed.), *Antichnaya tsivilizatsiya i varvaskij mir. Materialy III-go arkheologicheskogo seminara*, II, Novocherkassk, 1993, p. 17-18, Fig. 1/1-2; V. Bărcă, *Einige Betrachtungen Betreffend das Fundkomplex von Bubueci (Fundumstände, Forschungsgeschichte, Datierung und*

(Fig. 11) și Velikoploskoe⁴⁶ (Ucraina) (Fig. 14-15). Ambele vase provin din cadrul unor „tezaure/ depozite rituale” ce fac parte dintr-un grup mai mare de astfel de complexe (circa 55) din teritoriile cuprinse între Volga – regiunea premontană din Caucazul de Nord, în est și Dunărea de Jos – Prut, la vest⁴⁷.

În compoziția acestora se regăsesc, de regulă, piese de harnașament (zăbale, psalii, aplici frontale cu cârlig, falere, aplici circulare cu decor în relief, aplici în formă de semilună sau de forma literei U, verigi etc.), piese de armament (vârfuri de săgeți cu trei aripioare prevăzute cu manșon sau peduncul, vârfuri de lănci, spade, cârlige de tolbă) și echipament militar (coifuri, fragmente de armuri), vase de bronz (cazane, situle) și argint (cupe), mai rar cataramă, mărgelile policrome masive ce erau destinate decorării căpăstrului, oglinzi etc.⁴⁸. La o privire asupra componenței acestor complexe se remarcă

ethnische Zuschreibung), în *Thraco-Dacica*, 22, 2002, 1-2, p. 215-216, Fig. 1/5; Idem, *Istorie și civilizație. Sarmatii în spațiul est-carpatic (sec. I A. Chr. – începutul sec. II p. Chr.)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2006, p. 164-165, 297, Fig. 37/5, 188/3. Am utilizat ca loc de descoperire Bubueci fiindcă așa este cunoscută în rândul specialiștilor locația acestei descoperiri.

⁴⁶ G. A. Dzis-Rajko, E. F. Sunichuk, *Kompleks predmetov skifskogo vremeni iz s. Velikoploskoe*, în I. T. Chernyakov (ed.), *Rannij zheleznyj vek Severo-Zapodnogo Prichernomor'ya*, Naukova dumka, Kiev, 1984, p. 157-158, Fig. 2/13; V. Bărcă, *Istorie și civilizație...*, p. 371, Fig. 137/8; V. Bărcă, *Nomazi ai stepelor. Sarmatii timpurii în spațiul nord-pontic (sec. II-I A. Chr.)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2006, p. 220, Fig. 45/8; A. V. Simonenko, *Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes*, p. 1-94, Pl. 1-168, în A. Simonenko, I. I. Marčenko, Natal'ja Ju. Limberis, *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien, 25, Philipp von Zabern, Mainz, 2008, p. 56, Pl. 9/2; V. Mordvinceva, E. Redina, *Der Depotfund von Velikoploskoe, in Die Krim. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen – Skythen – Goten*. Begleitbuch zur Ausstellung. LVR-LandesMuseum Bonn: 4. Juli 2013 – 19. Januar 2014, LVR-LandesMuseum Bonn, 2013, p. 389, Fig. 2A.

⁴⁷ Arealul de răspândire al acestor „tezaure/ depozite rituale” este unul foarte mare ca întindere și nu coincide cu granițele niciuneia dintre culturile arheologice din ultimile secole A. Chr. din spațiul cuprins între Volga – regiunea pre-montană din Caucazul de Nord, în est și Dunărea de Jos – Prut, la vest. Mai mult decât atât, trebuie menționat că unele dintre acestea provin din zone de contact, iar altele au fost descoperite în teritorii locuite de populații ce țin de diferite culturi arheologice/ grupuri etnoculturale care au coabitat o perioadă de timp în același areal geografic.

⁴⁸ Vezi A. V. Simonenko, *“Klady” Snaryazheniya vsadnika II-I vv. do n. e. Opyt klassifikacii i etniceskoj interpretatsii*, în I. I. Marchenko (ed.), *Vtoraya Kubanskaya arkhologicheskaya konferentsiya*. Tezisy dokladov, Krasnodar, 1993, p. 89-90; Idem, *Pogrebenie u s. Chistenkoe i “stranye” komplekсы poslednikh vekov do n. e.*, în *NAV*, 4, 2001, p. 92-106; Idem, *Tiraspol'skie kurgany, “strannye” komplekсы i siraki na Dnestre*, în I. I. Marchenko (ed.), *Chetvertaya Kubanskaya arkhologicheskaya konferentsiya*. Tezisy dokladov, Izdatel'stvo Kubanskogo gosudarstvennogo universiteta, Krasnodar, 2005, p. 255-259; Idem, *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomor'ya*, Izdatel'stvo Nestor-Istoriya, Sankt-Peterburg, 2015; Idem, *Ritual'nyj depozit II-I vv. do n. e. iz Brăvicen'*, în *RevArh*, serie nouă, XVI, 2020, 1, p. 108-120; Idem, *K khronologii “kladov” konskogo snaryazheniya rannesarmatskogo vremeni*, în *Stratum plus*, 4, 2021, p. 25-48; E. F. Redina, A. V. Simonenko, *“Klad” kontsa II-I v. do n. e. iz Veseloy Doliny v krugu analogichnykh drevnostej Vostochnoj Evropy*, în *MLAK*, 2, Krasnodar, 2002, p. 78-96; V. Bărcă, *Câteva observații cu privire la tezaurele și depozitele sarmatice timpurii (sec. II-I A. Chr.) din spațiul dintre Don și Prut*, în M. Crînguș, S. Regep-Vlascici, A. Ștefănescu (eds.), *Studia Historica et Arhaeologica. In Honorem Magistrae Doina Benea*, BHAUT, 6, Timișoara, 2004, p. 35-63; Yu. P. Zajtsev,

faptul că principalele artefacte din cadrul tuturor acestora sunt piesele de harnașament⁴⁹. Artefactele sunt de regulă depuse compact, adeseori fiind puse în interiorul vaselor din bronz (cazane, situle) sau a coifurilor. În câteva cazuri, la o distanță semnificativă de câteva dintre aceste „tezaure/ depozite rituale” au fost descoperite fragmente de amfore și vase ceramice⁵⁰, însă, în unele cazuri, legătura dintre acestea ridică numeroase semne de întrebare.

În ceea ce privește datarea acestora, fără a intra în detalii și a menționa opiniile existente, trebuie spus că la ora actuală este împărtășită opinia conform căreia limitele cronologice ale acestui fenomen se situează în perioada sec. III-I a. Chr.⁵¹. Yu. P. Zajtsev

Votivnye klady Severo-Zapodnogo Prichernomor'ya III-I vv. do n. e. Khronologiya i kul'turnaya prenadlezhnosti, în I. V. Nemchenko (ed.), *Drevnee Prichernomor'e*, 8, Izdatel'stvo Fridman AS, Odessa, 2008, p. 146-152; Idem, *Predmety konskoj upryazhi III-I vv. do n. e. v Severnom Prichernomor'e i na Severnom Kavkaze (sravnitel'nyj analiz)*, în I. I. Marchenko (ed.), *Pyataya Kubanskaya arkheologicheskaya konferentsiya. Materialy konferentsii, Isdatel'stvo gosudarstvennogo uchrezhdeniya zdravokhraneniya "Meditsynskij informatsionno-analiticheskij tsentr"*, Krasnodar, 2009, p. 134-139; Idem, *Severnoe Prichernomor'e v III-II vv. do n. e.: ritual'nye klady i arkheologicheskie kul'tury (postanovka problemy)*, în N. P. Tel'nov (ed.), *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ya III-II vv. do n. e.*, Pridnestrovskij gosudarstvennyj universitet imeni T. G. Shevchenko, Tiraspol', 2012, p. 67-72; V. P. Glebov, *O variantakh obryada zakhoroneniya "ritual'nykh kladov" III-I vv. do n. e.*, în *Stratum plus*, 3, 2016, p. 145-161; B. A. Raev, *Konskie nalobniki iz novolabinskogo pogrebeniya 71 i kurganov u s. Glinoe kak indikator kontaktov Podnestrov'ya i Prikuban'ya*, în *ADIU*, 3 (36), 2020, p. 510-523.

⁴⁹ Yu. P. Zajtsev, *Votivnye klady...*, p. 147-148; Idem, *Severnoe Prichernomor'e...*, p. 69. Componenta acestora a permis împărțirea lor în două grupe principale. Prima grupă este caracterizată, în diverse combinații, prin prezența doar a elementelor ce țin de echipamentul pentru cai, iar în cadrul celei de-a doua acestea sunt combinate cu piese de armament (vârfuri de săgeți, vârfuri de lănci, sulite), echipament militar (coifuri, armuri), vase metalice (cupe din argint, cazane din bronz, situle) (Idem, *Severnoe Prichernomor'e...*, p. 69).

⁵⁰ Idem, *Antichnaya keramika v ritual'nykh (votivnykh) kladakh Severnogo Prichernomor'ya*, în N. P. Tel'nov (ed.), *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ya III-II vv. do n. e.*, Pridnestrovskij gosudarstvennyj universitet imeni T. G. Shevchenko, Tiraspol', 2012, p. 55-66; V. P. Glebov, *op. cit.*, p. 146, 152-157; A. V. Dedyul'kin, *Shlemy atticheskogo tipa s kozyr'kom i votivnye klady III-I vv. do n. e.*, în *Stratum Plus*, 3, 2016, Fig. 1.

⁵¹ Vezi M. B. Shchukin, *Na rubezhe er. Opyt istoriko-arkheologicheskoy rekonstruktsii politicheskikh sobytii III v. do n. e. – I v. n. e. v Vostochnoj i Tsentral'noj Evrope*, Isdatel'stvo Farn, Sankt-Peterburg, 1994, p. 97-98; A. N. Dzigovskij, *Ocherki istorii sarmatov Karpato-Dnestrovskikh zemel'*, Isdatel'stvo Germes, Odessa, 2003, p. 57 sqq.; Yu. P. Zajtsev, *Votivnye klady...*, p. 149-150; Idem, *Predmety konskoj upryazhi...*, p. 134; Idem, *Severnoe Prichernomor'e...*, p. 67-71; I. I. Marchenko, N. Yu. Limberis, *Plsatichatnye konskie nalobniki iz Prikuban'ya*, în *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 3 (39), 2009, p. 72-73; V. I. Mordvintseva, *Kompleks predmetov iz Bulakhovki i "ritual'nye klady" Severnogo Prichernomor'ya III-I vv. do n. e.*, în *Problemy istorii, filologii, kul'tury*, 2 (40), 2013, p. 144-156; A. V. Dedyul'kin, *op. cit.*, p. 185, 186; S. V. Polin, *Skifskij Zolotobalkovskij kurgannyj mogil'nik V-IV vv. do n. e. na Khersonshchine*, Isdatel'stvo Oleg Filyuk, Kiev, 2014, p. 641; S. V. Polin, *Sarmatskoe zavoevanie Severnogo Prichernomor'ya (sovremenoe sostoyanie problemy)*, în V. S. Sinika, R. A. Rabinovich (eds.), *Drevnosti. Issledovaniya. Problemy. Sbornik statej v chest' 70-letiya N. P. Tel'nova*, Biblioteka Stratum, Kishinev - Tiraspol', 2018, p. 275; S. V. Polin, E. G. Karnaukh, *Gordashevskij "klad"*, în N. P. Tel'nov (ed.), *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ya III-II vv. do n. e.*, Pridnestrovskij gosudarstvennyj universitet imeni T. G. Shevchenko Tiraspol', 2012, p. 143; A. V. Simonenko, *O sarmatskom zavoevanii Skifii*, în *NAV*, 17, 2018,

conchide că majoritatea acestora sunt din sec. III - prima jumătate a sec. II a. Chr.⁵² și că cele din a doua jumătate a sec. II - sec. I a. Chr. nu sunt foarte numeroase⁵³.

Ca urmare a analizei artefactelor dintr-o bună parte a „tezaurelor/ depozitelor rituale” și ținând cont de datarea și răspândirea mai multor categorii de artefacte din cadrul acestora, am constatat că o parte dintre cele atribuite grupei sec. III - prima jumătate a sec. II a. Chr. nu se datează mai timpuriu de sec. II a. Chr. Mai mult decât atât, unele dintre cele încadrate acestei grupe cronologice au componente care indică o datare a lor cândva în intervalul cronologic cuprins între a doua jumătate a sec. II - prima jumătate a sec. I a. Chr.⁵⁴, dar analiza și argumentarea detaliată constituie subiectul unei alte lucrări.

Cazanul de la Bubueci⁵⁵ (Fig. 11) are și el corpul în formă de „clopot”, precum exemplarele de la Avrămeni (Fig. 1-3), Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema (Fig. 10/2), Novodzherelievskaya (Fig. 9/2) și cel de pe coasta Zolotaya kosa (Fig. 10/1), doar că cele două toarte de formă semicirculară, cu secțiunea ovală, amplasate vertical, sunt decorate cu câte trei butoni verticali cu capul îngroșat. Corpul, care mai păstra în câteva locuri urme de reparații, a fost turnat împreună cu toartele, iar piciorul de formă tronconică, păstrat fragmentar, a fost turnat separat. Partea superioară

1, p. 27-35; Idem, *Ritual'nyj depozit...*, p. 116-117; Idem, *K khronologii „kladov”...*, p. 39-44; N. P. Tel'nov, I. A. Chetverikov, V. S. Sinika, *Skifskij mogil'nik III-II vv. do. n. e. u. s. Glinoe na levoberezh'e Nizhnego Dnestra (predvaritel'nye itogi issledovaniya)*, în N. P. Tel'nov (ed.), *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ya III-II vv. do n. e.*, Pridnestrovskij gosudarstvennyj universitet imeni T. G. Shevchenko, Tiraspol', 2012, p. 12-13; V. P. Glebov, *op. cit.*, p. 156, 158; V. P. Glebov, I. A. Gordin, A. V. Dedyul'kin, *Novye hakhodki "ritual'nykh kladov" v Nizhmem Podon'e*, în O. Radyush, A. Blyuene, M. Lyubichev (eds.), *Germania-Sarmatia III*, Institut Arkheologii, Moskva, 2020, p. 373-375; M. V. Vlaskin, V. P. Glebov, V. N. Kuz'min, *Ritual'nyj klad iz kurgana 1 mogil'nika Restumov II v Rostovskoj oblasti*, în *NAV*, 17, 2018, 2, p. 63.

⁵² Yu. P. Zajtsev, *Votivnye klady...*, p. 150; Idem, *Severnoe Prichernomor'e...*, p. 69, Fig. 1/I.

⁵³ Idem, *Severnoe Prichernomor'e...*, p. 69. Pe harta cu punctele unde au fost descoperite „tezaurele/ depozitele rituale”, întocmită de Yu. P. Zajtsev, majoritatea acestora (40) figurează ca fiind din sec. III-II A. Chr. iar celelate (11) apar ca fiind din sec. II-I A. Chr. (Idem, *Severnoe Prichernomor'e...*, Fig. 1).

⁵⁴ Printre complexele ce țin de acest fenomen și nu sunt, în opinia noastră, mai vechi de sec. II A. Chr. se numără cele de la Trușești, Bădragii Noi, Brăviceni, Bubueci, Tvardița, Velikoploskoe, Gordashevka, Malinovka, Nogajchinsk, Novovasil'evka, Kvashino, Klimenkov, Starobel'sk, Korenovsk, Krasnyj IV, Restumov II, Kachalinskaya, Novodzherelievskaya, Khankal'sk etc., precum și cele cu coifuri Montefortino (Antipovka, Belen'koe, Mar'evka, Novoprokhorovka, Privol'e, Rogovskaya, Sergievskaya, Tokmak-Mogila, Veseloya Dolina, Veselyj). O bună parte a acestora din urmă poate fi pusă în legătură cu razboaiele mithridatice din prima jumătate a sec. I A. Chr.

⁵⁵ Cazanul de la Bubueci a fost descoperit în mantaua unui tumul și avea depus în interiorul său un coif attic din bronz cu calotă semisferică și creastă, două aplice frontale din bronz, două obrăzare de cal din foaie de bronz, două falere și patru aplice/ falere ce au reprezentat în partea centrală câte o mască umană în relief. Cf. E. S. Nefedova, *op. cit.*, p. 15-20; V. I. Mordvintseva, *Dekorativnyie plastiny iz Bubuecha*, în *RA*, 2 2001, p. 108-114; V. Bărcă, *Einige Betrachtungen...*, p. 215-230; Idem, *Câteva observații...*, Fig. 14; Idem, *Istorie și civilizație...*, p. 297-298, Fig. 37 cu toată bibliografia.

a piciorului, cu un contur neregulat, este juxtapusă peste fundul cazanului (Fig. 11/3). Din lipsa unor desene sau fotografii mai clare este greu de spus cu exactitate dacă piciorul a fost prins de corpul vasului prin intermediul unui sau a două nituri. După toate trăsăturile sale, vasul de la Bubueci este aproape identic cu cel din mormântul sarmatic (T 5 M 10) de la Kalininskaya⁵⁶ (ținutul Krasnodar, Rusia) (Fig. 12/1, 18/9), datat în sec. I a. Chr.⁵⁷ și atribuit tipului Demidenko I.3.A⁵⁸. Acestui tip îi este atribuit și vasul din T 2 M 3 de la Azov⁵⁹ (stânga gurilor Donului, regiunea Rostov, Rusia) (Fig. 12/2, 18/6), datat pe baza amforelor în ultima treime a sec. IV - începutul sec. III a. Chr.⁶⁰. Trebuie menționat, însă, că vasul de la Azov are dimensiunile ceva mai mici, iar pereții corpului nu sunt ușor răsfrânți ca la exemplarele de la Bubueci (Fig. 11) sau Kalininskaya (Fig. 12/1). Similar vasului din T 5 M 10 de la Kalininskaya, precum și celui de la Bubueci, este cazanul nr. 2 din „tezaurul/ depozitul ritual” de la Debal'tsevo⁶¹ (stânga râului Severskiy Donets, regiunea Donetsk, Ucraina) (Fig. 12/3, 17/20, 18/4), lucru care a fost omis de către autorii ce au publicat acest complex, pe care l-au atribuit sciților și l-au datat la mijlocul sec. III a. Chr.⁶². Un alt aspect „inexplicabil” este că pentru cazanul nr. 2 de la Debal'tsevo nu a fost indicat ca analogie exemplarul din T 5 M 10 de la Kalininskaya, ci doar cel din T 2 M 3 de la Azov⁶³, deși ambele aparțin tipului Demidenko I.3.A⁶⁴. Vasul de la Azov are, însă, dimensiunile ceva mai mici, forma buzei diferită, iar pereții corpului nu sunt ușor răsfrânți ca la exemplarele de la Debal'tsevo, Bubueci sau Kalininskaya. Așadar, indicarea ca analogie pentru cazanul nr. 2 de la Debal'tsevo a exemplarelor de la Bubueci și Kalininskaya era mult mai corectă. Cert este că, la ora actuală, vasul de la Bubueci (interfluviul Prut-Nistru) este cea mai vestică descoperire a unui cazan de acest tip, cea mai apropiată analogie a acestuia, inclusiv din

⁵⁶ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 87, cat. nr. 14, Fig. 81/nr. 14; 152.

⁵⁷ I. I. Marchenko, *Vpusknye sarmatskie pogrebenija Pravoberezh'ya Kubani (Kalininskaya kurgannaya grupa)*, în N. I. Kirej (ed.), *Arkheologo-etnograficheskie issledovaniya Severnogo Kavkaza*, Kubanskiy gosudarstvennyj universitet, Krasnodar, 1984, p. 50-52.

⁵⁸ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, Fig. 6.

⁵⁹ Vezi pentru acest cazan V. E. Maksimenko, *Savromaty i sarmaty...*, p. 89, Fig. 27/10; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, 87, cat. nr. 15, Fig. 18/nr. 15.

⁶⁰ S. Yu. Monakhov, *Grecheskie amfory v Prichernomor'e: Tipologiya amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoy tare*, Kimmerida - Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta, Moskva-Saratov, 2003, p. 106-107, Pl. 74/1; vezi și E. G. Karnaukh, V. S. Sinika, M. I. Serdyuk, *Skifskij klad iz Debal'tsevo*, în *Stratum plus*, 3, 2016, p. 229.

⁶¹ *Iidem*, *op. cit.*, p. 227-228, Fig. 4. Potrivit autorilor, toate părțile componente ale cazanului de la Debal'tsevo au fost turnate în același timp.

⁶² *Iidem*, *op. cit.*, p. 227, 234.

⁶³ Indicarea ca analogie doar a vasului din T 2 M 3 de la Azov lasă impresia că acest lucru a fost făcut deliberat pentru a justifica încadrarea cronologică a „tezaurului/ depozitului ritual” de la Debal'tsevo.

⁶⁴ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 16, 87, cat. nr. 15, Fig. 18/nr. 15.

punct de vedere geografic, fiind cazanul nr. 2 de la Debal'tsevo (interfluviul Nipru-Don) (Fig. 18).

Nu în ultimul rând, trebuie menționat că forma corpului acestor cazane, toarele verticale arcuite decorate cu câte trei butoni, forma buzei și felul în care este realizată aceasta, precum și modul cum pornesc din buza cazanului toarele și maniera lor de realizare, indică faptul că acestea sunt artefacte ce îmbină elemente caracteristice cazanelor sauromatice și sarmatice timpurii⁶⁵.

Autorii ce au publicat „tezaurul/ depozitul ritual” de la Debal'tsevo, au afirmat că vasul de la Bubueci este foarte apropiat de cazanul nr. 1 (Fig. 13/1) din cadrul acestei descoperiri⁶⁶ și nu cazanul nr. 2 (Fig. 12/3). Cazanul nr. 1 de la Debal'tsevo⁶⁷ aparține, însă, fără nci un dubiu, tipului Demidenko VI.1.A⁶⁸, la fel ca și exemplarul de la Bulakhovka⁶⁹ (stânga Niprului), descoperit în mantaua unui tumul unde au mai fost descoperite, depuse împreună, trei cupe din argint (*mastoi*)⁷⁰, cinci falere din argint

⁶⁵ Pentru mai multe detalii legate de modul de realizare, ori de tradițiile și inovațiile în realizarea cazanelor sauromato-sarmatice, vezi S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 33-42, 60-64.

⁶⁶ E. G. Karnaukh, V. S. Sinika, M. I. Serdyuk, *op. cit.*, p. 226-227.

⁶⁷ Vezi pentru acesta lidem, *op. cit.*, p. 221 sqq., Fig. 2; 3/1.

⁶⁸ Vezi pentru cazanele acestui tip S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17-18, 89-95, 113, 114-115, Fig. 8, Tip VI.1.A, Fig. 49/2, 50-51, 52/1, 85-95.

⁶⁹ Cf. V. I. Kostenko, *Kompleks s falamami iz sarmatskogo pogrebeniya u s. Bulakhovka*, în I. F. Kovaleva (ed.), *Kurgannye drevnosti stepnogo Podneprov'ya III – I tys. do. n. e.*, Dnepropetrovsk, 1978, p. 78-85, Pl. 1-2; K. F. Smirnov, *Sarmaty i utverzhdienie...*, p. 108, Fig. 51/1; A. V. Simonenko, *The Problem of the Sarmanatian Penetration in the North Pontic Area According to Archaeological Data*, în *Il Mar Nero*, 1, 1994, p. 109, Fig. 7/1; Idem, *Römische Importe...*, p. 55, cat. nr. 2; Idem, *Rannesarmatskie pamyatniki Ore'-Samarskogo mezhdurech'ya*, în *NAV*, 18/1, 2019, p. 85, Fig. 6/5; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17, 89, cat. nr. 28, Fig. 85, 156; V. Bârcă, *Nomazi ai stepelor...*, p. 102-103, 196, Fig. 9/2; Idem, „Sarmatian” bronze cauldrons in the Sarmatian environment between Don river and the Carpathians, în: I. Piso, V. Rusu-Bolindeț, R. Varga, S. Mustăț, E. Beu-Dachin, L. Ruscu (eds.), *Scripta Classica. Radu Ardevan Sexagenario Dedicata*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011, p. 43, 44, Pl. I/1; V. Bârcă, O. Symonenko, *Călăreții stepelor. Sarmatii în spațiul nord-pontic*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2009, p. 79-80, Fig. 21/1; V. Mordvinceva, *Der Depotfund von Bulachovka*, în *Die KriM. Goldene Insel im Schwarzen Meer. Griechen – Skythen – Goten. Begleitbuch zur Ausstellung*. LVR-LandesMuseum Bonn: 4. Juli 2013 – 19. Januar 2014, LVR-LandesMuseum, Bonn, 2013, p. 402, Fig. 3/a; V. I. Mordvintseva, *Kompleks predmetov iz Bulakhovki i "ritual'nye klady" Severnogo Prichernomor'ya III-I vv. do n. e.*, în *Problemy istorii, filologii, kul'tury*, 2 (40), 2013, Fig. 1/1.

⁷⁰ Pentru arealul de răspândire și datare a acestor cupe vezi V. Bârcă, *Vase metalice de import din mediul sarmatic timpuriu (sec. II-I.A. Chr.) din spațiul dintre Don și Prut*, în S. Nemeti, F. Fodorean, E. Nemeti, S. Cociș, I. Nemeti, M. Pislaru (eds.), *Dacia Felix. Studia Michaeli Bărbulescu oblate*, Tribuna, Cluj-Napoca, 2007, p. 89-91 cu toată bibliografia și principalele opinii exprimate.

aurit⁷¹, aplici vestimentare din aur precum și aplici și verigi de harnașament⁷². În ceea ce privește exemplarul de la Bulakhovka⁷³ trebuie menționat că legătura dinte cazanul din bronz și restul pieselor din cadrul „tezaurului/ depozitului ritual” este pusă sub semnul întrebării⁷⁴, deși, dacă ținem cont de categoriile de piese și datarea lor, este posibil ca și cazanul să fi fost depus cu ocazia aceleiași acțiuni rituale⁷⁵.

Vasele de tipul Demidenko VI și-au făcut apariția nu mai repede de sec. II a. Chr., fapt confirmat și de către descoperirile mai recente din „tezaurule/ depozitele rituale” de la Kachalinskaya⁷⁶ (stânga Donului), unde avem un exemplar de tip Demidenko VI.1.A, sau de la Restumov II⁷⁷ (dreapta Donului) care are în componența sa un cazan de tip Demidenko VI.2.A. În cadrul tipului VI exemplarele aparținând variantei 1, subvarinata A sunt cele mai numeroase (circa 32 de exemplare). Acestea se caracterizează prin prezența celor două toarte arcuite, decorate cu câte trei butoni, a tortițelor de sub buză, precum și a ornamentului în relief ce imită șnurul de pe corpul

⁷¹ Pentru datarea falerelor din grupa stilistică din care fac parte și exemplarele de la Bulakhovka vezi V. Mordvinceva, *Sarmatische Phaleren*, Archäologie in Eurasien, Band 11, Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf., 2001, p. 37, 64-65; V. I. Mordvintseva, *Stilisticheskie grupy falarov III-I vv. do n. e. iz muzeev Rossii i Ukrainy*, în *Yvelirnoe iskusstvo i material'naya kul'tura*, Sankt-Peterburg, 2001, p. 164.

⁷² V. I. Kostenko, *op. cit.*, p. 78-85, Pl. 1-2; K. F. Smirnov, *op. cit.*, p. 108-110, Fig. 51-52; A. V. Simonenko, *The Problem of the Sarmanatian Penetration...*, p. 109, Fig. 7; V. Mordvinceva, *Sarmatische...*, p. 36, 64, 78, Pl. 31; Eadem, *Der Depotfund...*, p. 402-407; V. I. Mordvintseva, *Kompleks predmetov...*, p. 144-156, Fig. 1-6; V. Bărcă, *Nomazi ai stepelor...*, p. 196-197, Fig. 8-9; A. V. Simonenko, *Rannesarmatskie pamyatniki...*, p. 85, Fig. 6-7.

⁷³ Cf. V. I. Kostenko, *op. cit.*, p. 78-85, Pl. 1-2; K. F. Smirnov, *op. cit.*, p. 108, Fig. 51/1; A. V. Simonenko, *The Problem of the Sarmanatian Penetration...*, p. 109, Fig. 7/1; Idem, *Römische Importe...*, p. 55, cat. nr. 2; Idem, *Rannesarmatskie pamyatniki...*, p. 85, Fig. 6/5; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17, 89, cat. nr. 28, Fig. 85, 156; V. Bărcă, *Nomazi ai stepelor...*, p. 102-103, 196, Fig. 9/2; Idem, „Sarmatian” bronze cauldrons..., p. 43, 44, Pl. I/1; V. Bărcă, O. Symonenko, *op. cit.*, p. 79-80, Fig. 21/1; V. Mordvinceva, *Der Depotfund...*, p. 402, Fig. 3/a; V. I. Mordvintseva, *Kompleks predmetov...*, Fig. 1/1.

⁷⁴ Cf. V. Mordvinceva, *Der Depotfund...*, p. 402; V. I. Mordvintseva, *Kompleks predmetov...*, p. 144; V. P. Glebov, *O variantakh obryada zakhroneniya...*, p. 150.

⁷⁵ În ceea ce privește datarea descoperirilor de la Bulakhovka trebuie menționat că opiniile sunt ușor diferite, acesta fiind datat la sfârșitul sec. II – începutul sec. I A. Chr. (V. I. Kostenko, *op. cit.*, p. 78-85; S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17), sfârșitul sec. II – sec. I A. Chr. (K. F. Smirnov, *op. cit.*, p. 108-110; A. V. Simonenko, *The Problem of the Sarmanatian Penetration...*, p. 109), în sec. I A. Chr. (V. I. Mordvintseva, *Kompleks predmetov...*, p. 148; V. Mordvinceva, *Der Depotfund...*, p. 402-407), în prima jumătate a acestuia (V. Bărcă, *Câteva observații cu privire la tezaurule...*; Idem, *Vase metalice de import...*, p. 91; Idem, *Nomazi ai stepelor...*, p. 197; Idem, *Câteva considerații privind vasele metalice de import din mediul sarmatic nord-pontic*, în O. Țentea, I. C. Opreș (eds.), *Near and Beyond the Roman Frontier*. Proceedings of a colloquium held in Târgoviște, 16-17 october 2008, *Cercetări Arheologice*, 16, Editura Conphys, București, 2009, p. 92; V. Bărcă, O. Symonenko, *op. cit.*, p. 79) sau cândva pe parcursul sec. I A. Chr. (V. Bărcă, *The bronze cauldron...*, p. 82).

⁷⁶ I. V. Sergatskov, „Klad” II v. do n. e. iz okrestnostej stanitsy Kachalinskoj, în *RA*, 4, 2009, p. 149, Fig. 1/2.

⁷⁷ M. V. Vlaskin, V. P. Glebov, V. N. Kuz'min, *Ritual'nyj klad...*, p. 59-60, Fig. 2/1.

acestora⁷⁸. Cazane de tipul VI apar în zona Volgăi și Donului de Jos în sec. II a. Chr., iar exemplarele care se datează în sec. II - sfârșitul sec. I a. Chr. nu sunt numeroase⁷⁹. Numărul acestor cazane crește semnificativ în complexele din intervalul cronologic cuprins între sfârșitul sec. I a. Chr. și prima jumătate a sec. I p. Chr., dar cel mai frecvent ele se întâlnesc în mediul sarmatic din a doua jumătate a sec. I - prima jumătate a sec. II p. Chr.⁸⁰. Așadar aceste cazane sunt caracteristice cu precădere perioadei sarmatice mijlocii. În ceea ce privește cazanle de tipul VI.1.A trebuie menționat că cele mai timpurii exemplare provin dintr-o serie de complexe din intervalul cronologic cuprins între a doua jumătate a sec. II a. Chr. și finele sec. I a. Chr.⁸¹. Vasele ce provin din morminte de la sfârșitul sec. I a. Chr. - prima jumătate a sec. I p. Chr. nu sunt nici ele numeroase, cea mai mare parte a cazanelor de tipul VI.1.A fiind din complexe ce se datează în a doua jumătate a sec. I - începutul sec. II p. Chr.⁸². Interesant de remarcat este faptul că exemplarele din acest ultim interval cronologic au corpul mai ovoidal, iar umerii evidențiați.

Cele enunțate sunt confirmate și de faptul că vasele tipului VI au elemente noi în tehnica de realizare, care și-au făcut apariția în prima jumătate a sec. II a. Chr., și care nu sunt caracteristice perioadei anterioare⁸³. De altfel, cazanele de tipul VI, cu toate elementele ce le caracterizează, au existat doar în perioada sarmatică și au fost utilizate cu precădere în teritoriile locuite de sarmați, precum și în zonele de contact în care au coabitat cu alte identități culturale⁸⁴. Numărul mare de complexe cu cazane de tipul VI, descoperite adeseori în asocierie cu artefacte bine databile, ne indică faptul că la momentul de față nu există dovezi ale datării nici unui complex cu astfel de vase în sec. III a. Chr.⁸⁵, chiar dacă au existat și mai există încercări disperate în a încadra cronologic unele complexe cu astfel de cazane în acest din urmă secol⁸⁶.

⁷⁸ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 17.

⁷⁹ Idem, *op. cit.*, p. 17-20, 25, 35. Exemplarele din sec. II-I.A. Chr., precum și cele din prima jumătate a sec. I p. Chr. au preponderent corpul semisferic cu pereți ușor arcuiți doar la unele exemplare, printre acestea nefiind întâlnite exemplare ce au forma corpului mai ovoidală cu umerii evidențiați.

⁸⁰ S. V. Demidenko, *op. cit.*, p. 18, 25-26, 35.

⁸¹ Vezi pentru aceste descoperiri S. V. Demidenko, *Ob odnom iz aspektov „problemy III v. do n. e.” v sarmatskoj arkhologii*, în RA, 2, 2007, p. 48-54; Idem, *Bronzovye kotly...*, p. 17, 89-90, cat. nr. 28-33, 161, 163; Idem, *Rannesarmaskoe pogrebenie iz mogil'nika Verkhnij Eruslan – nikakikh "oksyumoronov"*, în NAV, 11, 2010, p. 365-373.

⁸² S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, p. 17, 18.

⁸³ Cf. Idem, *Ob odnom iz aspektov...*, p. 53; Idem, *Bronzovye kotly...*, p. 33 sqq.

⁸⁴ Un exemplu în acest sens este cazanul de tip VI.1.A de la Piatra Șoimului (Calu), județul Neamț, România (V. Bărcă, *The bronze cauldron...*).

⁸⁵ Vezi în acest sens S. V. Demidenko, *Ob odnom iz aspektov...*, p. 48-54; Idem, *Bronzovye kotly...*; Idem, *Rannesarmaskoe pogrebenie...*, p. 365-373.

⁸⁶ V. M. Klepikov, *Pogrebenie iz mogil'nika Verkhnij Eruslan – arkhologicheskij oksyumoron?*, în NAV, 9, 2008, p. 288-295; E. G. Karnaukh, V. S. Sinika, M. I. Serdyuk, *op. cit.*, p. 221-227.

Ținând cont de toate aspectele și descoperirile, considerăm că vasul de tipul VI.1.A de la Debal'tsevo (Fig. 13/1) reprezintă o dovadă certă că depunerea acestui „tezaur/ depozit ritual” nu a fost efectuată la mijlocul sec. III a. Chr., așa cum s-a susținut de curând⁸⁷, iar atribuirea cazanului nr. 1 culturii scitice este nejustificată.

Deși analiza și datarea complexului de la Debal'tsevo se situează mult în afara subiectului acestei lucrări, trebuie să menționăm că definiția pentru datarea acestui „tezaur/ depozit ritual” este fibula din aur (Fig. 13/2), din păcate atribută și încadrată din punct de vedere cronologic greșit⁸⁸. Toate argumentele și analogiile utilizate pentru datarea ei mai timpurie lasă impresia că acest lucru a fost făcut deliberat, tocmai pentru a data „tezaurul/ depozitul ritual” în intervalul cronologic dorit, lucru care se remarcă și în cazul cazanelor din cadrul acestei descoperiri.

Fără a intra în alte discuții, ținem doar să menționăm că fibula are trăsături ce se regăsesc în cazul unor forme specifice tipurilor aparținând fazei La Tène D1, și anume corpul alungit considerabil și forma dreptunghiulară a acestuia, piciorul întors pe dedesubt, și resortul bilateral cu un număr mare de spire care nu este caracteristic pentru fibulele de schemă La Tène C.

Fibula de la Debal'tsevo a fost realizată dintr-o singură bucată de metal, ce are resortul bilateral format dintr-un număr de 12 spire și coardă exterioară. Arcul are forma unei plăcuțe de formă ovală alungită și este decorată cu cinci proeminențe conice realizate din sârmă răsucită și cilindri realizați din sârmă spiralată interpusse între proeminențele conice, dar și aplicații conice realizate în tehnica granulației, dispuse atât la capetele cilindrilor din sârmă spiralată, cât și la capetele resortului. De asemenea, cu granule sunt decorate și vârfulurile elementelor conice. Marginea arcului este decorată cu un fir subțire din aur cu nervuri. Pe picior și pe capătul arcului dinspre resort aceasta este decorată cu câte un decor în forma cifrei „8” realizat din sârmă subțire și lipit prin sudare. Piciorul întors pe dedesubt este sudat de arc și formează, astfel, o portagrafă de formă dreptunghiulară neregulată. În ceea ce privește elementele de decor vrem doar să menționăm că arta realizării în tehnica filigranului și granulației este caracteristică toreticii orientale și greco-etrusce, granulația fiind întrebuințată mai frecvent la podoabele de aur decât la cele din argint. Deși aceste tehnici au fost bine cunoscute civilizației elenistice, ele nu au fost specifice lumii romane și celtice. Ținând cont de faptul că fibula este decorată în tehnica granulației și filigranului, utilizată de meșterii din orașele grecești nord-pontice, credem că aceasta este un produs realizat de un meșter din unul din centrele antice din nordul Mării Negre. Numărul mare de artefacte

⁸⁷ *Iidem, op. cit.*, p. 234. Încercarea de a data cazanele de tipul Demidenko VI.1.A începând cu sec. III a. Chr. a fost făcută de autorii ce au publicat „tezaurul/ depozitul ritual” de la Debal'tsevo pentru a justifica încadrarea cronologică a acestuia, precum și atribuirea lui culturii scitice.

⁸⁸ *Iidem, op. cit.*, p. 230-232, Fig. 6. Vezi și V. Sinika, *Latenskaya fibula iz Tokmazei*, în *Vestnik VorGU. Seriya: IstoriiA. PolitologiiA. SotsiologiiA*, 2, 2017, p. 113, Fig. nr. 8.

decorate în tehnica granulației și filigranului în spațiul nord-pontic din sec. II a. Chr. – II p. Chr.⁸⁹ reprezintă, în opinia noastră, o confirmare în acest sens.

A. K. Ambroz afirmă că fibula de la Debal'tsevo aparține epocii La Tène. Tot el a încadrat piesa seriei „lebyzh'inskaya” (seria VI) grupeii de fibule cu piciorul întors pe dedesubt și înfășurat pe arc (grupa 15), care au arcul ovoidal și pe care le data în sec. I a. Chr.⁹⁰. Această atribuire a fost susținută, cu unele precizări, de către V. V. Kropotov, care indică apariția acestor fibule în a doua jumătate - ultimul sfert al sec. I a. Chr.⁹¹. În ceea ce privește motivele de pe această fibulă, acestea au fost căutate în mediul mai multor culturi și regiuni, rezultatul fiind o paletă din prima epocă a fierului și până în evul mediu timpuriu⁹². Deși constructiv fibula de la Debal'tsevo este apropiată de cea din seria „lebyzh'inskaya”, aceasta are piciorul întors pe dedesubt lipit de arc și nu înfășurat, iar resortul este format dintr-un număr mare de spire, ceea ce regăsim doar la câteva fibule din seria „lebyzh'inskaya”⁹³, marea lor majoritate având resortul format din 4 spire.

O confirmare a faptului că fibula aparține fazei La Tène D1 este susținută de recenta descoperire a unei astfel de fibule din aur în T 2 M 1 din necropola tumulară de la Dyad'kovskij 45⁹⁴ (ținutul Krasnodar, Rusia) (Fig. 13/3). Aceasta este decorată și pe arcul de formă ovală alungită cu trei proeminențe conice realizate din sârmă răsucită și cu cilindri realizați din sârmă spiralată, și are elemente realizate în tehnica granulației pe picior, coardă și vârful proeminențelor conice. Bogatul inventar din cadrul acestui

⁸⁹ Vezi pentru toate descoperirile V. Mordvintseva, M. Trejster, *Proizvedeniya torevitiki i yuvelirnogo iskusstva v Severnom Prichernomor'e 2 v. do n. e. – 2 v. n. e.*, I–III, Izdatel'stvo Tarpan, Simferopol'-Bonn, 2007, I, 256-271.

⁹⁰ A. K. Ambroz, *Fibuly yuga evropejskoj chasti SSSR II v. do n. e. –IV v. n. e.* Arkheologiya SSSR. SAI, Vyp. D1-30, Izdatel'stvo Nauka, Moskva, 1966, p. 55-56.

⁹¹ V. V. Kropotov, *Fibuly sarmatskoj epokhi*, Izdatel'stvo ADEF-Ukraina, Kiev, 2010, p. 159-161, Fig. 47/1.

⁹² Vezi în acest sens K. M. Skalon, *Zolotaya fibula iz Debal'tsevo*, în ASGE, 13, 1971, p. 56-60.

⁹³ Vezi V. V. Kropotov, *op. cit.*, p. 159-162, varianta 1.

⁹⁴ V. P. Glebov, I. A. Gordin, *Bogatoe sarmatskoe pogrebenie iz mogil'nika Dyad'kovskij 45 v Krasnodarskom krae*, în V. Yu. Zuev, V. A. Khrshanovskij (eds.), *Elita Bospora i bosporskaya elitarnaya kul'tura*, Materialy mezhdunarodnogo Kruglogo stola 22-25 noyabrya 2016 g., Izdatel'stvo Palatstvo, Sankt-Peterburg, 2016, p. 284, 288-289, Fig. 1/11; V. P. Glebov, *Redkaya luchkovaya fibula iz sarmatskogo pogrebeniya v Krasnodarskom krae*, în *Iz istorii kul'tury narodov Severnogo Kavkaza*, 9, 2017, p. 52-56, Fig. 1/1. Fibula de la Dyad'kovskij 45 a fost realizată dintr-o singură bucată de metal, ce are resortul bilateral format dintr-un număr de 9 spire și coardă exterioară. Arcul este de formă ovală alungită, iar piciorul întors pe dedesubt e sudat de acesta, formând astfel o portagrafă de formă dreptunghiulară neregulată. Fibula este decorată pe arc cu trei proeminențe conice realizate din sârmă răsucită și cilindri realizați din sârmă spiralată, dar și cu elemente realizate în tehnica granulației pe picior, coardă și vârful proeminențelor conice.

mormânt sarmatic⁹⁵ indică o datare a acestuia în sec. I a. Chr.⁹⁶, infirmând astfel datarea la mijlocul sec. III a. Chr. propusă pentru „tezaurul/ depozitul ritual” de la Debal'tsevo. Ținând cont de cele reiterate, considerăm că descoperirea de la Debal'tsevo trebuie datată cândva în sec. I a. Chr.⁹⁷, iar atribuirea scitică este una nefundamentată, mai ales că pentru teritoriile dintre Don și Nipru din sec. II-I a. Chr. izvoarele scrise antice, precum și cele arheologice, nu furnizează informații care să ateste locuirea unor grupuri semnificative de sciți în teritoriul dat.

În urma analizei descoperirilor de cazane din zona Volgăi de Jos s-a constatat faptul că în sec. II-I a. Chr. în această regiune au continuat să fie utilizate exemplarele caracteristice perioadei anterioare, dar și că pe toată durata sec. V-I a. Chr. procesul de dezvoltare a tipurilor de cazane sauromatice realizate în cele două moduri a fost unul continuu⁹⁸. Interesant de remarcat este și faptul că în sec. II a. Chr. aceste tipuri de cazane își fac apariția și în regiunea Kuban, ceea ce indică mișcarea spre sud a unei părți din populația din stepele Volgăi Inferioare, cel mai probabil, sub presiunea unui nou val de sarmați din est⁹⁹.

Așadar, în cazul cazanelor de la Avrămeni și Bubueci, precum și al celor similare acestora (coasta Zolotaya kosa, Novodzherelievskaya, Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema, Debal'tsevo, Kalininskaya) este evident faptul că ele fie sunt o perpetuare a vechilor tradiții de turnare, fie au fost produse cu ceva timp mai devreme, dar au continuat să fie utilizate o bună perioadă de timp după încetarea producerii acestora¹⁰⁰. Urmele de reparații de pe acestea și îndepărtarea de teritoriile de origine unde au fost realizate și folosite, precum și descoperirea lor împreună cu artefacte de sec. II-I a. Chr. confirmă rămânerea lor în uz o perioadă mai îndelungată de timp.

Datarea cazanelor de la Avrămeni și Bubueci trebuie plasată, dacă luăm în calcul toate aspectele enunțate, în sec. II-I a. Chr., probabil doar cândva pe parcursul

⁹⁵ Printre piesele din inventarul acestui mormânt se numără alături de fibulă, un *skyphos* din sticlă, un cazan din bronz (tip Demidenko VI.2.B), o cană din bronz (tip Idria), o farfurie din bronz, două căni modelate la roată, un *unguentarium* ceramic, o oglindă din bronz, două inele de picior din aur cu capetele libere și petrecute unul pe lângă altul, aplice vestimentare din aur de mai multe tipuri, un pandantiv din aur de care sunt prinse mai multe lăntișoare ce au la capete atașate mici pandantive lunulare la care se adaugă mai multe mărgelice etc.

⁹⁶ V. P. Glebov, I. A. Gordin, *op. cit.*, p. 282-292; V. P. Glebov, *Redkaya luchkovaya fibula...*, p. 53-55.

⁹⁷ Cf. Idem, *op. cit.*, p. 54.

⁹⁸ S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, p. 33, 62.

⁹⁹ Idem, *op. cit.*, p. 62. Noile grupuri de sarmați veniți din est au adus cu ei și tradiția de realizare a cazanelor ce au corpul semisferic cu pereții ce se îngustează spre gură, toarte verticale arcuite decorate cu trei butoni, torțițe de mici dimensiuni, dispuse simetric, precum și corpul decorat în zona mediană cu brâu în relief ce imită șnurul (tipul VI) (*Ibidem*).

¹⁰⁰ Rămânerea în uz al unor artefacte o perioadă mai îndelungată de timp este ceva frecvent întâlnit în mediile diferitele identități culturale din antichitate, mai ales în cazul vaselor metalice sau al obiectelor din metale prețioase.

sec. II a. Chr.¹⁰¹. În ce interval cronologic din perioada menționată a fost depus în mantaua tumulului cazanul de la Avrămeni este greu de spus. Pe de altă parte, depunerea acestui vas, după cum ne indică complexele în care au fost descoperite cazane similare exemplarului de la Avrămeni, a putut fi efectuată atât cândva pe parcursul sec. II a. Chr., cât și pe parcursul intervalului cronologic cuprins între sfârșitul sec. II – primele decenii ale sec. I a. Chr. În ceea ce privește cazanul de la Bubueci considerăm că „tezaurul/ depozitul ritual” din cadrul căruia face parte nu se datează mai timpuriu de sec. II a. Chr. Dacă ținem cont de originea, analogiile și datarea artefactelor, atunci o încadrare a acestuia cândva în intervalul cronologic cuprins între mijlocul sec. II a. Chr. și începutul sec. I a. Chr. pare foarte probabilă, dar asupra unei analize mai detaliate a acestei descoperiri vom reveni cu altă ocazie.

În ceea ce privește cazanul de la Velikoploskoe¹⁰², păstrat în stare fragmentară, trebuie menționat că acesta este de dimensiuni mai mari decât cele de la Avrămeni și Bubueci. Corpul acestuia avea o formă semisferică spre ovoidal alungită cu umerii evidențiați și pereții ce se îngustează spre gură¹⁰³ (Fig. 14/1). Buza ușor îngroșată și evazată are lățimea de 1,2 cm (Fig. 14/2), iar în câteva locuri de pe corp păstra urme de reparații sub forma unor petice cu marginea neregulată. Vasul a fost prevăzut cu două toarte arcuite, amplasate vertical, din care însă s-au păstrat doar mici porțiuni de la baza lor (Fig. 14/1-2, 4), care permit a spune că acestea au fost turnate împreună cu restul corpului, dar nu permit a spune cu certitudine dacă au fost decorate cu câte trei butoni, sau doar cu câte unul. Mai jos de baza toartelor, pe corp, este menționată prezența unor proeminențe nu foarte mari¹⁰⁴. Picioarul de formă tronconică (Fig. 14/3), turnat separat

¹⁰¹ Acest punct de vedere a fost exprimat ca urmare a unor discuții pe seama acestor vase și de către dr. Sergej Demidenko, căruia îi mulțumim și pe această cale pentru sugestiile și opiniile care au contribuit la clarificarea unor aspecte.

¹⁰² Pentru descoperirea de la Velikoploskoe vezi G. A. Dzis-Rajko, E. F. Sunichuk, *Kompleks predmetov...*, p. 148-161; A. V. Simonenko, *O pozdneskijskikh nalobnikakh*, în A. I. Terenozhkin (ed.), *Drevnosti stepnoj Skifii*, Izdatel'stvo Naukova dumka, Kiev, 1982, p. 237, 242, Fig. 1/9-10; Idem, *Römische Importe...*, p. 56, cat. nr. 9, Pl. 9-11; Idem, *Rimskij import u sarmatov Severnogo Prichernomor'ya*, Izdatel'stvo Nestor-Istoriya, Sankt-Peterburg, 2011, p. 227, cat. nr. 118; S. V. Polin, *Ot Skifii k Sarmatii*, Tipografia FNPU, Kiev, 1992, p. 53-55, Fig. 10; V. Grosu, *Sarmatii în spațiul geto-dacic răsăritean*, în *ArhMold*, 18, 1995, p. 167, Fig. 23, 24; V. Bărcă, *Das Eindringen der Sarmaten an der unteren und mittleren Donau und ihre Beziehungen zu den Geto-Daker (1. Jh. v. Chr. – 1. Jh. n. Chr.)*, în A. Rustoiu, A. Ursuțiu (eds.), *Interregionale und kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2. Jahrtausend v. Chr. – 1. Jahrtausend n. Chr.)*, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2002, p. 104-105, Fig. 3-4; Idem, *Câteva observații cu privire la tezaurile...*, p. 35 sqq., Fig. 11-12; Idem, *Istorie și civilizație...*, p. 370-372, Fig. 137-138; Idem, *Nomazi ai stepelor...*, p. 219-221, Fig. 45-46; V. Mordvinceva, E. Redina, *Der Depotfund von Velikoploskoe...*, p. 388-393.

¹⁰³ Procedeu tehnologic de realizare a cazanelor cu corpul semisferic cu pereții ce se îngustează spre buză își face apariția în sec. II A. Chr. (S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, p. 35).

¹⁰⁴ G. A. Dzis-Rajko, E. F. Sunichuk, *Kompleks predmetov...*, p. 157.

de corpul și toartele cazanului, are baza lărgită¹⁰⁵. Partea superioară a piciorului cu un contur neregulat este juxtapusă peste fundul cazanului (Fig. 14/3). Cele două părți par a fi fost prinse între ele prin intermediul orificiilor din fundul corpului vasului și din partea superioară a piciorului printr-un dop din bronz realizat prin turnare, fixând astfel piciorul cu peretele fundului vasului. În partea interioară capul acestui dop este concav și pare a avea o formă cu un contur neregulat (Fig. 14/3). Dimensiunile cazanului sunt: înălțimea – 41 cm, diametrul gurii – 33 cm, diametrul maxim – 37,6 cm, înălțimea piciorului – 11 cm, diametrul maxim al piciorului – 11 cm, iar grosimea pereților – 0,3 cm¹⁰⁶.

Forma corpului cazanului de la Velikoploskoe este asemănătoare cu cea a cazanelor de tipul Demidenko VI¹⁰⁷, care își fac apariția în sec. II a. Chr.¹⁰⁸. Corespund cazanelor tipului VI, inclusiv dimensiunile acestuia. Din păcate alte elemente caracteristice vaselor acestui tip lipsesc. Procedul de prindere a piciorului de corp este ceva mai rudimentar. Forma buzei și felul cum este realizată aceasta, precum și modul în care pornesc din buza cazanului toartele, sunt caracteristice cazanelor sauromatice și sarmatice timpurii (tipurile Demidenko I-III, V)¹⁰⁹. Tehnica și modalitatea de realizare a acestui vas este așadar tipică pentru cazanele sauromato-sarmatice timpurii.

În condițiile actuale, precum și pe baza fragmentelor păstrate, este evident că vasul de la Velikoploskoe are trăsături caracteristice tipurilor de cazane utilizate în ultimile secole a. Chr.¹¹⁰, fiind foarte dificil de a-l atribui cu certitudine unui anume tip. Acesta pare a ocupa un loc intermediar între cazanele din sec. V-III a. Chr., preponderent sauromatice, și cele din perioada sarmatică timpurie și mijlocie din

¹⁰⁵ Mulțumesc și pe această cale domnului dr. habil. Igor' Bruyako și doamnei dr. Evgeniya Redina de la Muzeul de Arheologie din Odessa pentru bunăvoința de a ne facilita accesul la studierea acestui cazan și punerea la dispoziția noastră a pozelor cu fragmentele păstrate. Suntem de asemenea recunoscători domului dr. Sergej Demidenko pentru amabilitatea de a-și exprima opinia privind unele aspectele tehnice ale realizării acestui vas.

¹⁰⁶ G. A. Dzis-Rajko, E. F. Sunichuk, *op. cit.*, p. 158.

¹⁰⁷ Acestea sunt prevăzute în marea lor majoritate cu două toarte de mici dimensiuni, dispuse simetric, sub forma unor urechișe care leagă buza de corpul cazanului, dar sunt și decorate ceva mai sus de zona mediană a corpului cu un brâu în relief ce imită șnurul. În cazul acestui tip se regăsesc și exemplare care fie nu au tortițe de mici dimensiuni, fie nu sunt decorate cu brâu ce imită șnurul în relief (vezi S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, p. 17-20), dar și exemplare care au toartele verticale decorate cu câte un buton (tip Demidenko VI.S.B), datate în sec. II-I A. Chr. (Idem, *op. cit.*, p. 19, 113-114, cat. nr. 154-155, Fig. 102/nr. 155; 103/nr. 154).

¹⁰⁸ Idem, *op. cit.*, p. 17-20, 35.

¹⁰⁹ Vezi pentru aceste vase Idem, *op. cit.*, p. 15-17.

¹¹⁰ Inițial, pe baza desenului publicat, am atribuit cazanul unui tip caracteristic sec. I a. Chr. – I p. Chr. (V. Bărcă, *Istorie și civilizație...*, p. 165-166), atribuire care a influențat și datarea întregului complex în prima jumătate a sec. I A. Chr. Această încadrare propusă pentru acest „tezaur/ depozit ritual” acum circa 15 ani (Idem, *op. cit.*, p. 61-64, 161-162, 165-166, 370-372) este, probabil, mai puțin plauzibilă.

intervalul cronologic cuprins între sec. II a. Chr. și mijlocul sec. II p. Chr. Elementele arhaice, precum forma buzei, modul cum pornesc din buza cazanului toartele, sistemul de prindere a piciorului în combinație cu forma semisferică a corpului cu pereții ce se îngustează spre gură permit, în opinia noastră, o datare a acestuia *grosso modo* în sec. II-I a. Chr., probabil doar cândva pe parcursul sec. II a. Chr. Această datare nu este contrazisă, în opinia noastră, nici de restul artefactelor din cadrul acestei descoperiri, dar asupra analizei și datării acestora, precum și a celorlalte „tezaure/ depozite rituale” din teritoriile cuprinse între Volga – regiunea pre-montană din Caucazul de Nord în est și Dunărea de Jos – Prut la vest ne vom opri atenția într-un alt studiu.

Până atunci trebuie remarcată rigiditatea limitelor cronologice stabilite de anumiți autori pentru o serie de „tezaure/ depozite rituale”, deși artefactele de valoare din cadrul unora dintre acestea au fost utilizate o perioadă mai îndelungată de timp după încetarea producției lor, fixându-se astfel o diferență cronologică între data la care au fost produse și cea de folosire a acestora. Cele enunțate sunt confirmate de numeroasele descoperiri făcute în diverse medii culturale, inclusiv din mediile identităților culturale din spațiul nord-pontic, unde artefacte mai vechi au fost descoperite împreună cu piese mult mai târzii. Posibilitatea prelungirii datării unor piese, mai ales din cadrul unor „tezaure/ depozite rituale”, ar rezulta și din luarea în considerație a perioadelor – uneori posibile, altele probabilabile – de îngropare a acestora și prin analogie cu alte descoperiri din zone geografice diferite.

În legătură cu cazanele din bronz din cadrul „tezaurelor/ depozitelor rituale” din arealul cuprins între Volga – regiunea pre-montană din Caucazul de Nord în est și Dunărea de Jos – Prut la vest ținem să mai menționăm că acestea se caracterizează, în totalitatea lor, prin procedeul de realizare specific cazanelor sauromato-sarmate, niciunul dintre acestea nefiind de factură scitică.

Prezența acestor cazane în teritoriile din jumătatea vestică a Mării Negre indică faptul că ele au ajuns în acest spațiu, cel mai probabil, ca urmare a venirii/ pătrunderii în aceste teritorii a unor grupuri din mediul identităților culturale din stepele din stânga Donului de Jos și regiunea Kuban.

O confirmare în acest sens sunt și alte artefacte din cadrul „tezaurelor/ depozitelor rituale” din jumătatea vestică a arealului de răspândire a acestora, ce-și au originea sau își găsesc analogii doar în arealul estic al acestui fenomen, în mod special în teritoriile din bazinul râului Kuban și al Donului de Jos.

Elemente și artefacte din nord-vestul Caucazului¹¹¹ și regiunea Donului de Jos le regăsim până în teritoriile de la Dunărea de Jos și Prut, atât în componența unor

¹¹¹ Prezența unor grupuri din nord-vestul Caucazului, precum și a numeroase elemente și trăsături din această regiune, este frecventă în sec. II-I A. Chr. pentru zona Donului de Jos (Cf. V. P. Glebov, *O pogrebeniyakh predkavkazkogo oblika II-I vv. do n. e. v Nizhnem Podon'ya*, în *"Anfimovskie chteniya" po arkheologii Zapodnogo*

„tezaure/ depozite rituale” (ex. Găvani¹¹²), cât și în cadrul unor înmormântări de cai (ex. Zimnicea¹¹³).

Utilizarea pe un spațiu întins a unor categorii de artefacte caracteristice unor identități culturale dintr-o anumită zonă geografică reprezintă o dovadă a mobilității colective și individuale, dar indică și existența unor relații între grupuri culturale diferite, precum și coabitarea unora în anumite regiuni o anumită perioadă de timp. Prezența pe un spațiu întins a unor categorii de artefacte similare indică posibilitatea ca, la un moment dat, unele dintre acestea să fi devenit supraregionale, fiind utilizate de indivizi ce provin din grupuri culturale diferite. Luând în considerație toate aspectele, nu este exclus ca unele dintre descoperirile ce au în componența lor artefacte din diferite medii culturale¹¹⁴ să fi aparținut unor reprezentanți ai unor grupări eterogene ce au dominat din punct de vedere militar spațiul nord-pontic în anumite intervale cronologice din ultimile secole a. Chr. În cadrul acestora un rol semnificativ, foarte probabil, l-au jucat reprezentanții identităților culturale din teritoriile din nord-vestul Caucazului și bazinul Donului de Jos.

Cert este că, în stadiul actual, atribuirea fără echivoc a „tezaurilor/ depozitelor rituale” din spațiul nord-pontic sciților târzii¹¹⁵ nu poate fi acceptată sub nici o formă,

Kavkaza, VII. Sotsial'no-ekonomicheskoe razvitiie naseleniya Zapodnogo Kavkaza v drevnosti i srednevekov'e. Materialy mezhdunarodnoj arheologicheskoy konferentsii (g. Krasnodar, 31 maya – 2 iyunya 2017 g.), I. P. Smorodin, Krasnodar, 2017, p. 53-62.

¹¹² Vezi pentru această descoperire V. Sirbu, N. Harțuche, *Remarques sur le tumulus aristocratique de Găvani, dép. de Brăila, în Tombes tumulaires de l'Âge du Fer dans Sud-Est de l'Europe, Actes de l'IIe Colloque International d'Archéologie Funéraire, organisé à Tulcea, Brăila, Călărași et Slobozia, 18-24 septembre 1995*, 1, Tulcea, 2000, p. 139-153. Yu. P. Zajtsev, *Kompleks iz Găvani (k probleme khronologii III v. do. n. e)*, în M. Yu. Vakhtina, V. Yu. Zuev, S. V. Kashaev, O. Yu. Sokolova, V. A. Khrshanovskij (eds.), *Bosporskij fenomen: sakral'nyj smysl regiona, pamyatnikov, nakhodok*, 2, Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha Sankt-Peterburg, 2007, p. 258-268.

¹¹³ A. D. Alexandrescu, *Tombes de chevaux et pieces du harnais dans la nécropole gète de Zimnicea*, în *Dacia N. S.*, 27, 1983, 1-2, Fig. 7-8.

¹¹⁴ O astfel de situație avem și în mormântul de la Chisten'koe (Crimeea), în care se regăsesc artefacte caracteristice mediilor sarmatic, scitic târziu, meot, precum și identităților culturale din spațiul central și nord european din epoca La Tène (Yu. P. Zajtsev, S. G. Koltukhov, *Pogrebenie voina ellinisticheskogo vremeni v Predgornom Krymu*, în *Arkheologiya Kryma* II, 2/97, Simferopol', 1997, p. 49-59; Idem, *Pogrebenie voina ellinisticheskogo vremeni u. s. Chisten'koe v Predgornom Krymu*, în *Bosporskije issledovaniya*, 7, 2004, p. 242-259. Mormântul a fost datat pe baza bogatului inventar funerar în al treilea sfert – a doua jumătate a sec. II A. Chr. (Idem, *Pogrebenie voina...*, p. 55; Idem, *Pogrebenie voina ellinisticheskogo vremeni u. s. Chisten'koe...*; Yu. P. Zajtsev, *Skilur i ego tsarstvo (Novye otkrytiya, novye problemy)*, în *VDI*, 2, 1999, p. 144.

¹¹⁵ Pentru opiniile mai recente privind apartenența scitică a acestui fenomen vezi Yu. P. Zajtsev, V. I. Mordvintseva, „Nogajchinskij” *kurgan v stepnom Krymu*, în *VDI*, 2, 2003, p. 97-98; Yu. P. Zajtsev, *Krestovidnye udila Severo Prichernomor'ya*, în I. I. Marchenko (ed.), *Chetvertaya Kubanskaya arheologicheskaya konferentsiya. Tezisy dokladov*, Izdatel'stvo Kubanskogo gosudarstvennogo universiteta, Krasnodar, 2005, p. 94; Idem, *Kompleks iz Găvani...*, p. 266-267; Idem, *Votivnye klady...*, p. 148-150; I. V. Bruyako, *Ot Skifii k*

mai ales că în sec. III-I a. Chr. sciții nu locuiau într-o bună parte din teritoriile unde au fost descoperite astfel de complexe. Acestea nu pot fi atribuite în totalitate nici sarmaților (siraci, aorși)¹¹⁶ și nici meoților¹¹⁷. Arealul de răspândire foarte mare ca întindere al „tezaurelor/ depozitelor rituale” nu coincide cu granițele niciuneia dintre culturile arheologice din ultimile secole a. Chr. Mai mult decât atât, trebuie menționat că unele dintre aceste complexe au fost descoperite în zonele de contact dintre diferite grupuri etnoculturale, dar și în teritoriile unor identități culturale diferite, cu care cei care le-au lăsat au coabitat o perioadă scurtă de timp.

Însă pentru „tezaurele/ depozitele rituale” din teritoriile din jumătatea estică a arealului de răspândire a acestora, așa cum s-a mai menționat de curând¹¹⁸, este mai fundamentată atribuirea unei părți semnificative a acestora sarmaților (aorși, siraci)¹¹⁹.

Sarmatii: desyati let spustya, în *Stratum plus*, 3 (2005-2009), 2009, p. 340. Pentru opinia categorică privind apartenența scitică a acestora vezi N. P. Tel'nov, I. A. Chetverikov, V. S. Sinika, *Skifskij mogil'nik III-II vv do n. e. u s. Glinoe na levoberezh'e Nizhnego Dnestra (predvaritel'nye itogi issledovaniya)*, în N. P. Tel'nov (ed.), *Drevnosti Severnogo Prichernomor'ya III-II vv. do n. e.*, Pridnestrovskij gosudarstvennyj universitet imeni T. G. Shevchenko, Tiraspol', 2012, 12-13; N. P. Tel'nov, I. A. Chetverikov, V. S. Sinika, *Skifskij mogil'nik III-II vv do n. e. u s. Glinoe*, *Stratum Plus Tiraspol'*, 2016, p. 998; N. P. Tel'nov, V. S. Sinika, *Konskoe snaryazhenie iz skifskogo mogil'nika u s. Glinoe na levoberezh'e Nizhnego Dnestra*, în L. Sirbu, N. Telnov, L. Ciobanu, Gh. Sirbu, M. Kașuba (eds.), *Culturi, Procese și Contexte în Arheologie. Volum omagial Oleg Levițki la 60 de ani*, Centrul de Arheologie al Institutului Patrimoniului Cultural, Chișinău, 2016, p. 303.

¹¹⁶ Descoperirile arheologice din ultimele decenii au furnizat suficiente argumente în favoarea apartenenței sarmatice a mai multor „tezaure/ depozite rituale” cu o datare în sec. II-I A. Chr.

¹¹⁷ Cel mai timpuriu „tezaur/ depozit ritual” care avea în componența sa categorii de piese similare aceloră din cadrul unora dintre cele din arealul cuprins între Volga – regiunea pre-montană din Caucazul de Nord în est și Dunărea de Jos – Prut la vest provine din regiunea Kuban (I. I. Marchenko, N. Yu. Limberis, *Plsatichatnye konskie nalobniki iz Prikuban'ya*, în *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, 3 (39), 2009, p. 69-74) unde, de altfel, au fost descoperite (M 71 din necropola așezării Novolabinskoe IV) piese (aplice frontale) care până nu demult erau considerate ca fiind specifice doar grupei de „tezaure/ depozite rituale” din nord-vestul Mării Negre (M. V. Vlaskin, V. P. Glebov, V. N. Kuz'min, *Ritual'nyj klad...*, p. 63; V. P. Glebov, I. A. Gordin, A. V. Dedyul'kin, *Novye hakhodki...*, p. 375; M. V. Vlaskin, A. V. Simonenko, *Ritual'nyj deposit sarmatskogo vremeni iz kurgana na Nizhnem Donu*, în *Vestnik VolGU. Seriya 4, Istoriya Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya*, 25, 2020, 4, p. 157, nota 4). B. A. Raev, *Konskie nalobniki iz novolabinskogo pogrebeniya 71 i kurganov u s. Glinoe kak indikator kontaktov Podnestrov'ya i Prikuban'ya*, în *ADIU*, 3 (36), 2020, p. 510-523.

¹¹⁸ Cf. A. S. Skripkin, *Sarmaty*, Izdatel'stvo Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta, Volgograd, 2017, p. 120-121; M. V. Vlaskin, V. P. Glebov, V. N. Kuz'min, *Ritual'nyj klad...*, p. 63; V. P. Glebov, I. A. Gordin, A. V. Dedyul'kin, *op. cit.*, p. 374; V. Bărcă, *The bronze cauldron...*, p. 83.

¹¹⁹ În opinia noastră, această afirmație este sprijinită și de inventarele mai multor „tezaure/ depozite rituale” din arealul estic, care aveau în componența lor artefacte caracteristice lumii sarmatice din sec. II-I a. Chr. (cazane din bronz, vârfuri de săgeți cu trei aripiore și peduncul, inclusiv cu peduncul lung de formă pătrată, romboidală sau circulară în secțiune, aplice circulare din argint sau bronz argintat cu urechiușă de prindere pe partea interioară, pandantive de centură în formă de linguriță, spade cu mânerul terminat în semilună, falere și aplice circulare din argint decorate cu motive geometrice și florale etc.), fiind prezente și într-o serie de morminte din același interval cronologic. Acest lucru rezultă și din faptul că o parte dintre

De altfel, descoperirile arheologice din ultimile decenii au furnizat suficiente argumente în favoarea apartenenței sarmatice a celor mai multe dintre „tezaurele/ depozite rituale” cu o datare în sec. II-I a. Chr.¹²⁰. Cu toate acestea, nu putem exclude că unele dintre acestea să fi fost lăsate de indivizi din mediul altor identități culturale (ex. meoți sau grupuri răzlețe de sciți târzii).

Pentru arealul vestic, este mai dificil de a atribui aceste descoperiri cu certitudine unui anume grup cultural. În cazul unora, există elemente care indică posibilitatea de a fi puse pe seama sciților târzii sau sarmaților, cu precizarea că într-o bună parte a acestora regăsim elemente din mediul identităților culturale din nord-vestul Caucazului, din spațiul central și nord european din epoca La Tène, precum și din cel grecesc. În cazul altora, există indicii că deținătorii acestor cazane sunt reprezentanți ai lumii siraco-meote din nord-vestul Caucazului. Ceea ce trebuie remarcat însă, este faptul că o parte semnificativă a „tezaurelor/ depozitelor rituale” ce se datează la sfârșitul sec. II – sec. I a. Chr. au fost lăsate, cel mai probabil, de reprezentanții unor grupări sarmatice.

Dacă lucrurile au stat așa, atunci depunerea „tezaurelor/ depozitelor rituale” cu piese de harnașament, armament, echipament militar, vase metalice etc. din acest areal trebuie privită ca un fenomen supracultural, dar cu o anumită particularitate regională, inerent, într-o măsură mai mare sau mai mică, identităților culturale barbare din spațiul nord-pontic din ultimile secole a. Chr. De asemenea, trebuie menționat că inventarul cu caracter războinic din cadrul unei bune părți a acestor „tezaure/ depozite rituale” indică perioade cu stare conflictuală, perturbări și instabilitate în regiune, datorate unor factori externi, dar și interni.

Elemente sarmatice, scitice târzii, meote, precum și cele din mediile culturale din spațiul central și nord european din epoca La Tène din cadrul acestor „tezaure/ depozite rituale” ne indică/ sugerează faptul că ele au aparținut unor războinici cu origine etnică eterogenă, fapt confirmat atât de realitățile arheologice, cât și de relatările surselor scrise antice. Pe baza amestecului de elemente eterogene se mai poate conchide că o bună parte a acestora aparțin unor reprezentanți ai elitei războinice ce provin din grupuri diferite, dar cu trăsături identitare mai degrabă supraregionale decât etnice.

Ținând cont că locul principal în cadrul acestor complexe îl ocupă piesele de harnașament, dar și prezența în multe dintre ele a pieselor de armament și echipament militar, considerăm că acestea trebuie atribuite unor călăreți războinici ușor înarmați.

„tezaurele/ depozite rituale” din arealul estic au fost îngropate în mantaua unor tumuli în care au fost descoperite și cercetate morminte sarmatice sincrone sau foarte apropiate ca timp de cele dintâi (V. P. Glebov, *O variantakh obryada zakharoneniya...*, p. 152-153).

¹²⁰ Pentru descoperirile mai recente Vezi I. V. Sergatskov, „*Klad*” II v. do n. e. iz okrestnostej...; M. V. Vlaskin, V. P. Glebov, V. N. Kuz'min, *Ritual'nyj klad...*; M. V. Vlaskin, A. V. Simonenko, *op. cit.*; V. P. Glebov, I. A. Gordin, A. V. Dedyul'kin, *op. cit.*

*THE SARMATIAN PERIOD CAULDRON OF AVRĂMENI (BOTOȘANI COUNTY).
NOTES ON THE DIFFUSION, DATING AND USE OF THIS TYPE OF CAULDRON IN THE
PONTIC STEPPE*

(Abstract)

The object of this article is to analyse of the bronze cauldron removed from a barrow destroyed in 1942 subsequent to adjustment works performed on the road connecting Săveni commune to Avrămeni commune. The vessel shape is similar to that of a "bell" cast together with its handles and separately added biconical foot, the two parts being joined via a cast bronze peg. The vessel body still preserves several repair traces.

According to its features and specificities, the Avrămeni cauldron belongs to type II.1.B in S. V. Demidenko's typology, being the single vessel of this type in the space between the Don and the Carpathians. The other similar exemplars originate from within the 2nd - 1st century BC complexes, situated on territories located to the left of the Lower Don and the Kuban region.

The author considers that the body shape, curving vertical handles each decorated with a knob as well as the manufacturing and the foot attachment manners indicate that the Avrămeni cauldron is an artefact mixing elements specific to Sauromatae cauldrons used in the Volga area and the Lower Don but also in the Kuban region, and that they date back to the 2nd - 1st century BC. The Avrămeni cauldron is the most Western discovery of vessels of the type and is evidence of their use until the mentioned chronological interval.

The author also notes that the Avrămeni vessel is, beside other finds, either an example of ancient continued casting traditions or the result of earlier production processes, yet still in use for a long period of time after their production cease.

Last but not least, the author concludes that its deposition might have occurred both over the course of the 2nd century BC and the chronological interval between late 2nd century - first decades of the 1st century BC.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).
- Fig. 2. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).
- Fig. 3. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).
- Fig. 4. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).
- Fig. 5. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).
- Fig. 6. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).
- Fig. 7. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).
- Fig. 8. The Avrămeni cauldron (photo Ioan Iațcu).

- Fig. 9. The Avrămeni (1) and Novodzherelievskaya (2) cauldrons (1 – after A. Nițu, *Despre unele urme...*, Fig. 4; 2 – after N. F. Shevchenko, *Novye dannye...*, Fig. 3/2).
- Fig. 10. The cauldrons on the Zolotaya kosa coast, Miussk peninsula (1) and T 2 G 9 at Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema (2) (after S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, Fig. 82/nr. 17, 82/nr. 151; 149/5).
- Fig. 11. The Bubueci cauldron (1-2 – after E. S. Nefedova, *Bubuechskij kompleks...*, Fig. 1/1-2; 3 – after E. A. Shumanskij, în *ZOOID*, Fig. p. 8).
- Fig. 12. The cauldrons of Kalininskaya, T 5 G 10 (1), Azov, T 2 G 3 (2) and Debal'tsevo (3) (1-2 – after S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly ...*, Fig. 81/nr. 14-15; 152; 3 – after Karnaukh, Sinika, Serdyuk, *Skifskij klad...*, Fig. 4).
- Fig. 13. Pieces from the Debal'tsevo complex (1-2, 4-8) and brooch in T 2 G 1 from the Dyad'kovskij 45 barrow cemetery (3) (1-2, 4-8 – after E. G. Karnaukh, V. S. Sinika, M. I. Serdyuk, *Skifskij klad...*, Fig. 2, 5-6; 3 – after V. P. Glebov, *Redkaya luchkovaya fibula...*, Fig. 1/1).
- Fig. 14. The Velikoploskoe cauldron (1 – after A. V. Simonenko, *Römische Importe...*, Pl. 9/2; 2-4 – photo A. V. Simonenko).
- Fig. 15. The Velikoploskoe cauldron (photo Evgeniya Redina).
- Fig. 16. Variation of foot attachment to the body of Sauromatae-Sarmatian cauldrons (after S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, Fig. 47).
- Fig. 17. Map of Sarmatian date cauldron finds from Romania, Republic of Moldova and Ukraine. 1. Avrămeni; 2. Piatra Șoimului (Calu); 3. Bubueci; 4. Mocra; 5. Slobozia; 6. Velikoploskoe; 7. Troyany; 8. Yaroshevka; 9. Davydov Brod; 10. Zaprud'e; 11. Tsvetna; 12. Boguslav; 13. Bulakhovka; 14. Verbki; 15. Terny; 16. Pavlovka; 17. Selimovka; 18. Kal'mius; 19. Chuguno-Krepinka; 20. Debal'tsevo; 21. south-east Donetsk region.
- Fig. 18. Map of cauldron finds of Demidenko I.3.A type (1), II.1.B (2) and of uncertain type (3) from the north-west and north of the Black Sea. 1. Avrămeni; 2. Bubueci; 3. Velikoploskoe; 4. Debal'tsevo; 5. Zolotaya kosa; 6. Azov; 7. Novodzherelievskaya; 8. Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema; 9. Kalininskaya.
- Fig. 19. Map of Demidenko I-V type cauldron finds (after S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, Fig. 12), with additions.

Fig. 1. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu)

Fig. 2. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu)

Fig. 3. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu)

1

2

3

Fig. 4. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu)

1

2

Fig. 5. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu)

1

2

Fig. 6. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu)

1

2

Fig. 7. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu).

1

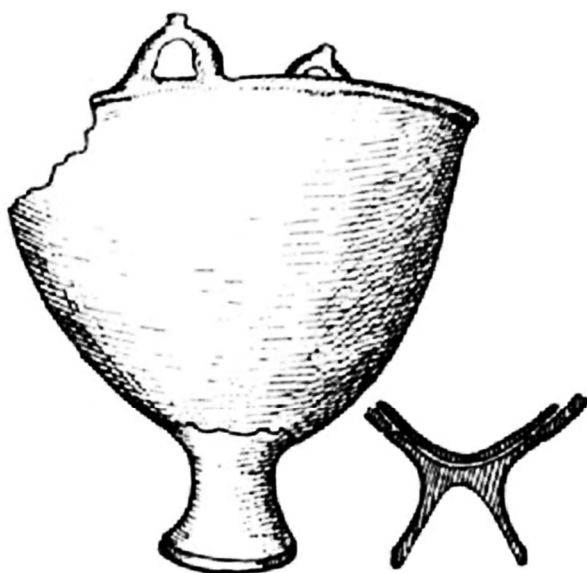

2

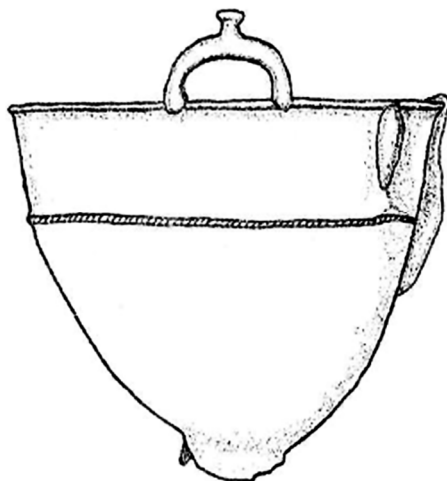

3

Fig. 8. Cazanul de la Avrămeni (foto Ioan Iațcu).

1

2

0 3 cm

Fig. 9. Cazanele de la Avrămeni (1) și Novodzherelievskaya (2) (1 - după A. Nițiu, *Despre unele urme...*, Fig. 4; 2 - după N. F. Shevchenko, *Novye dannye...*, Fig. 3/2)

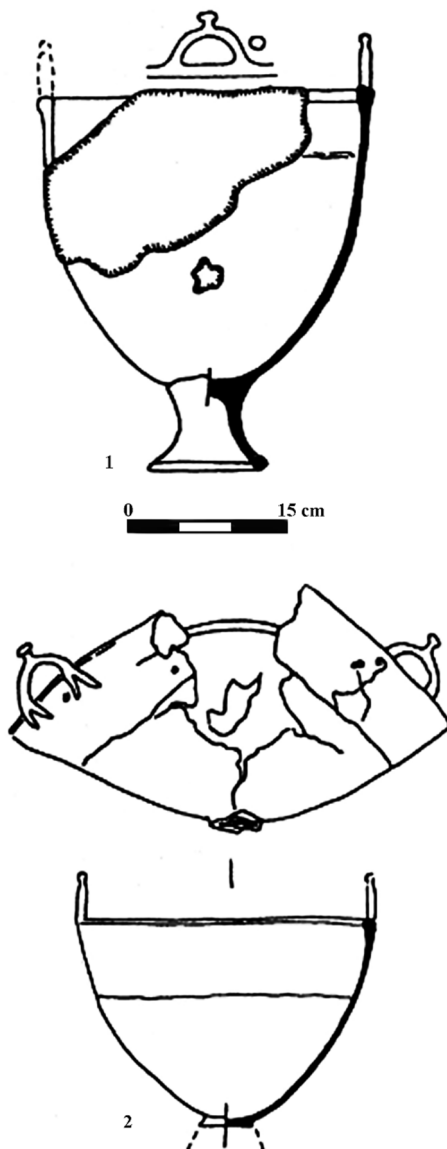

Fig. 10. Cazanele de pe coasta Zolotaya kosa, peninsula Miusk (1)
și T 2 M 9 de la Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema (2)
(după S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, Fig. 82/nr. 17, 82/nr. 151; 149/5).

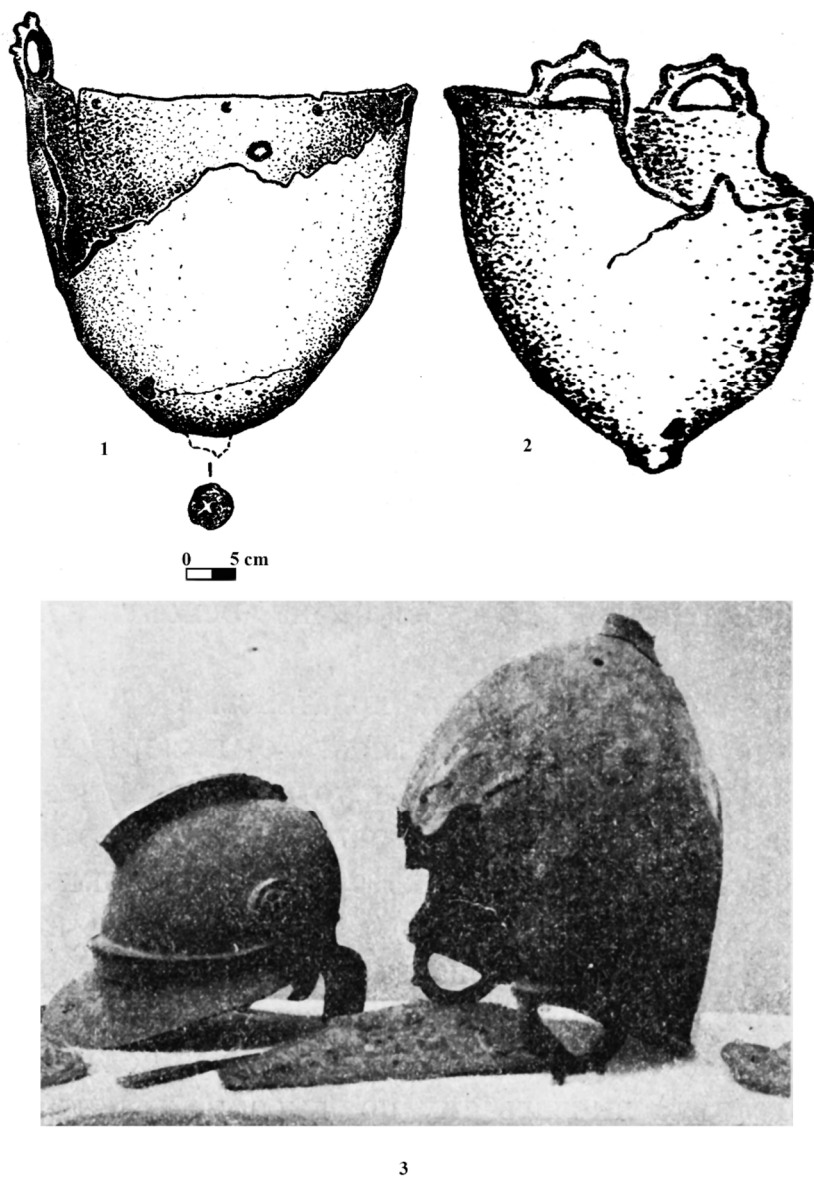

Fig. 11. Cazanul de la Bubueci (1-2 - după E. S. Nefedova, *Bubuechskij kompleks...*, Fig. 1/1-2; 3 - după E. A. Shumanskij, în *ZOVID*, Fig. p. 8).

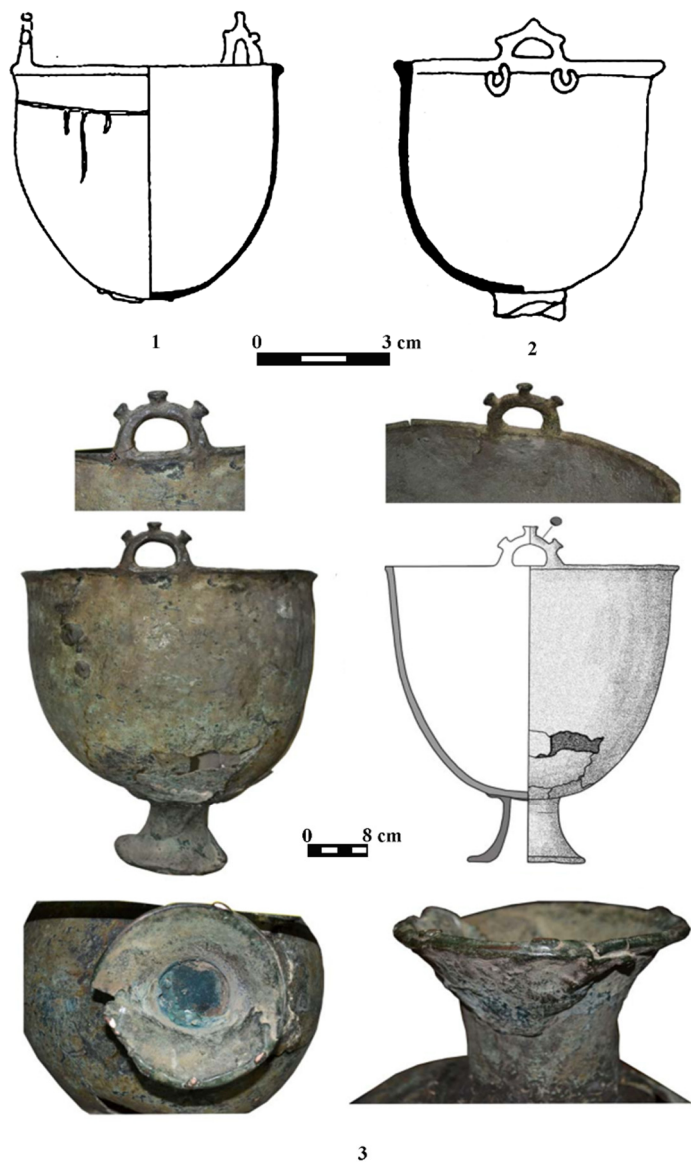

Fig. 12. Cazanele de la Kalininskaya, T 5 M 10 (1), Azov, T 2 M 3 (2) și Debal'tsevo (3)
 (1-2 - după S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, Fig. 81/nr. 14-15; 152; 3 – după Karnaukh,
 Sinika, Serdyuk, *Skifskij klad...*, Fig. 4).

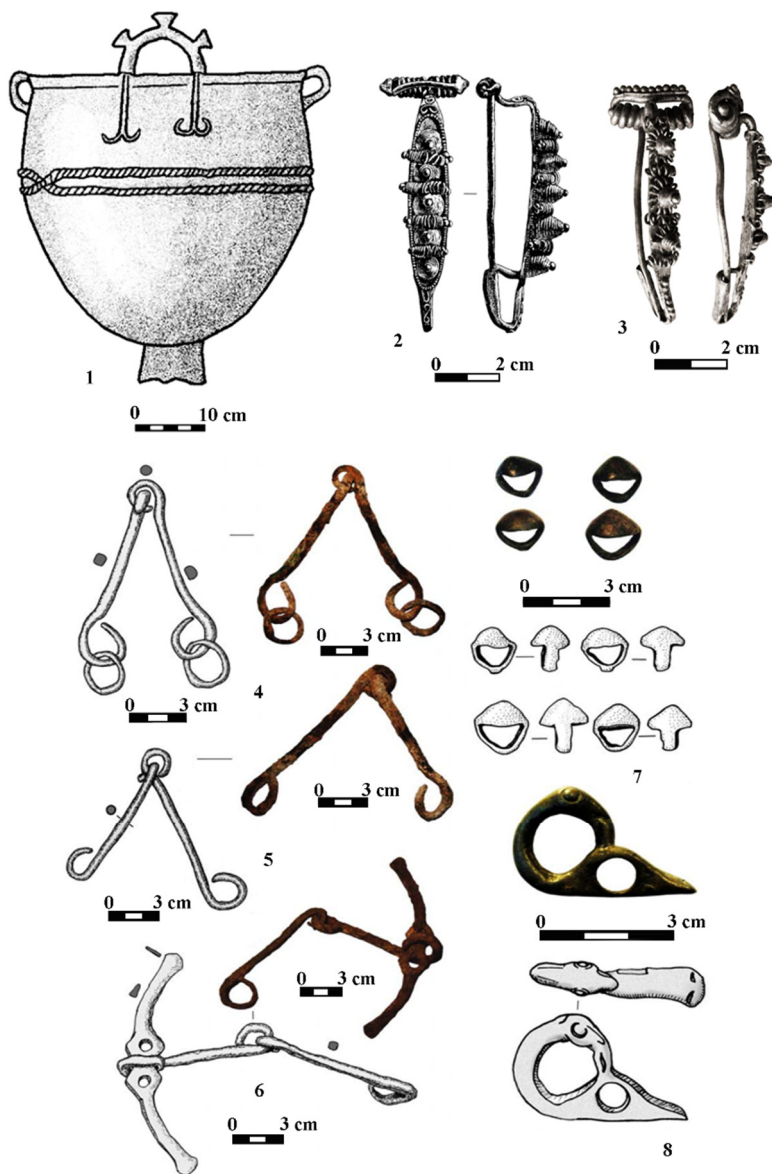

Fig. 13. Piese din cadrul complexului de la Debal'tsevo (1-2, 4-8) și fibula din T 2 M 1 din necropola tumulară de la Dyad'kovskij 45 (3) (1-2, 4-8 - după E. G. Karnaukh, V. S. Sinika, M. I. Serdyuk, *Skifskij klad...*, Fig. 2, 5-6; 3 - după V. P. Glebov, *Redkaya luchkovaya fibula...*, Fig. 1/1).

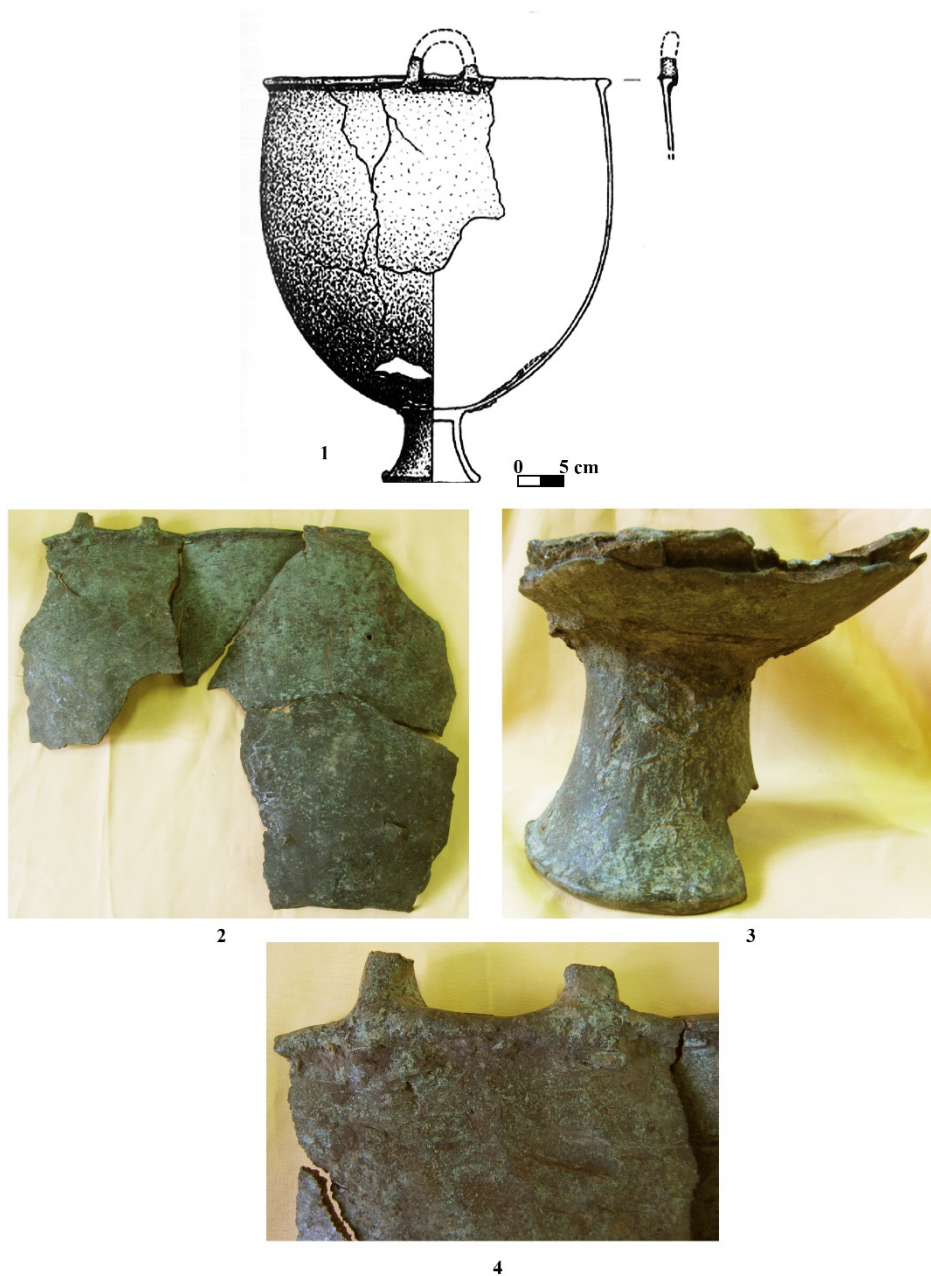

Fig. 14. Cazanul de la Velikoploskoe (1- după A. V. Simonenko, *Römische Importe...*, Pl. 9/2; 2-4 – foto A. V. Simonenko).

Fig. 15. Cazanul de la Velikoploskoe (foto Evgeniya Redina)

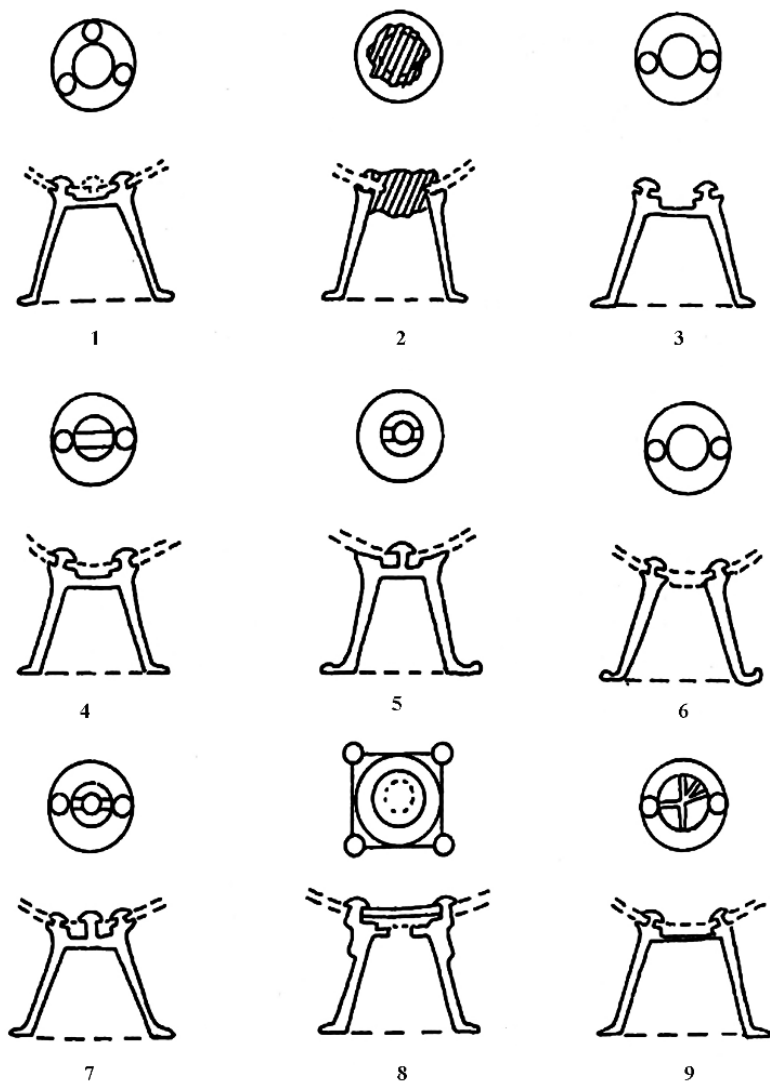

Fig. 16. Variante de prindere a piciorului de corp a cazanelor sauromato-sarmatice
(după S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly...*, Fig. 47)

Fig. 17. Harta descoperirilor de cazane de epocă sarmatică de pe teritoriul României, R. Moldova și Ucrainei. 1 Avrămeni; 2. Piatra Șoimului (Calu); 3. Bubueci; 4. Mocra; 5. Slobozia; 6. Velikoploskoe; 7. Troyany, 8. Yaroshevka; 9. Davydov Brod, 10. Zaprud'e; 11. Tsvetna; 12. Boguslav; 13. Bulakhovka; 14. Verbkî; 15. Terny; 16. Pavlovka; 17. Selimovka; 18. Kal'mius; 19. Chuguno-Krepinka; 20. Debal'tsevo; 21. sud-estul regiunii Donetsk

Fig. 18. Harta descoperirilor de cazane de tipul Demidenko I.3.A (1), II.1.B (2) și a unui tip incert (3) din nord-vestul și nordul Mării Negre. 1 Avrămeni; 2. Bubueci; 3. Velikoploskoe; 4. Debal'tsevo; 5. Zolotaya kosa; 6. Azov; 7. Novodzherelievskaya; 8. Ponuro-Kalininskaya orositelnaya sistema; 9. Kalininskaya

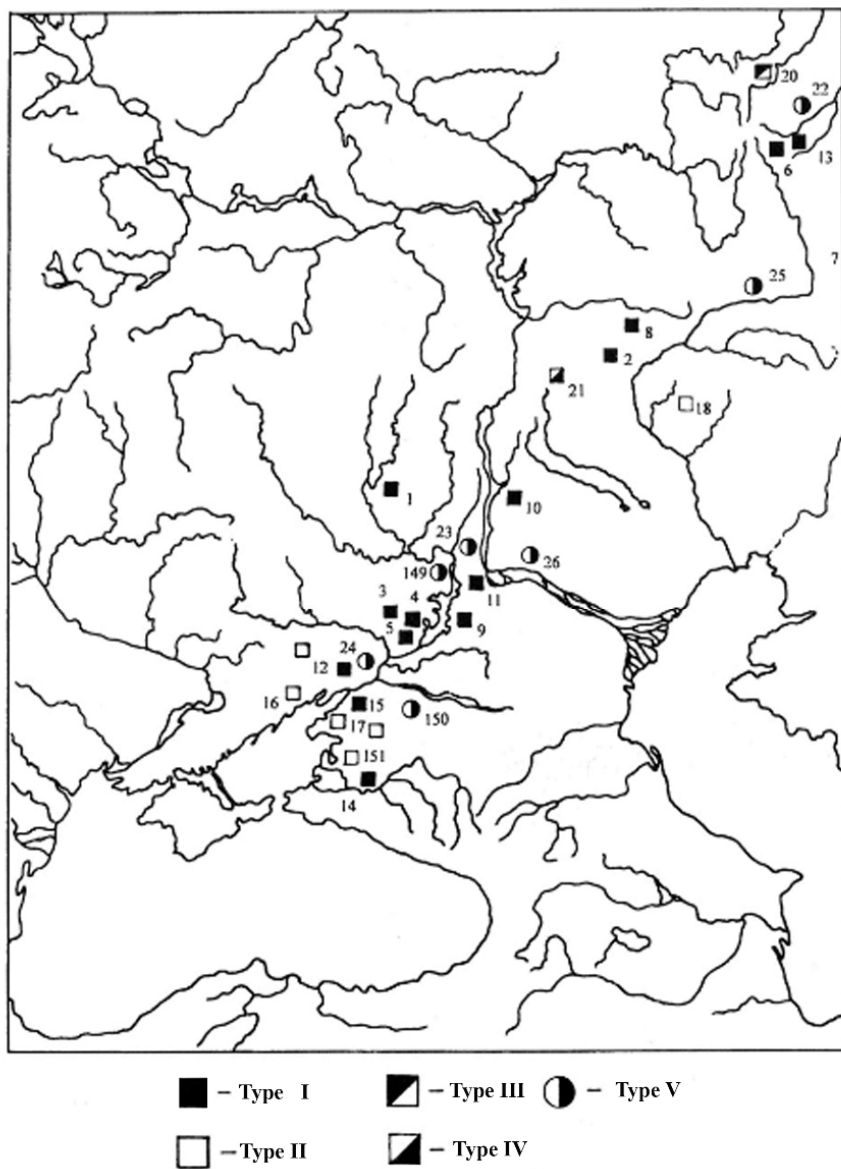

Fig. 19. Harta descoperirilor de cazane de tipul Demidenko I-V (după S. V. Demidenko, *Bronzovye kotly ...*, Fig. 12), cu completări

INSTRUMENTELE MUZICALE DIN PICTURA BISERICII „SFINȚII APOSTOLI PETRU ȘI PAVEL” A MĂNĂSTIRII CETĂȚUIA DIN IAȘI

Eduard RUSU¹

Cuvinte cheie: Mănăstirea Cetățuia, muzică orientală, muzică clasică otomană, instrumente muzicale, pictură bisericească

Keywords: Cetățuia Monastery, oriental music, Ottoman classical music, musical instruments, church painting

Așa cum am arătat și cu alte ocazii, pictura bisericilor noastre ne poate oferi detalii importante nu doar din anumite puncte de vedere, foarte cunoscute cercetătorilor, precum identificarea ctitorilor și a familiei acestora din tablourile votive sau datarea respectivului locaș de cult, precum și a altor detalii aferente, prin intermediul diferitelor inscripții, ci și aspecte mai puțin așteptate, precum identificarea muzicii perioadei în care s-a realizat respectiva pictură. Deși, la o primă privire, această idee poate să surprindă, trebuie să avem în vedere că în erminia picturii de tradiție bizantină există și scene care permit zugravului să se inspire din cotidian, aspect observat încă din pictura celor mai vechi biserici care s-au păstrat la noi și până la finalul secolului al XVIII-lea, când pictura murală începe – mai ales către jumătatea secolului al XIX-lea –, să se „occidentalizeze”, adică să se simplifice și să fie influențată tot mai mult de arta specifică Vestului Europei.

Practica surprinderii cotidianului în anumite scene din pictura bisericească – cele care permit acest lucru, precum ilustrarea psalmilor, scena „Batjocorirea lui Hristos” din ciclul Pătimirilor, „Nunta din Cana Galileii”, „Ospățul lui Irod” și altele –, nu este specifică doar românilor, ci și celor din Sudul Dunării sau rușilor, totul pornind din Imperiul Bizantin când, începând cu secolul al X-lea, artiștii au început să suprapună în pictură, peste anumite scene inspirate din textul biblic, ilustrarea – parodiată – a unor ceremonii imperiale, frecvent în încercarea de a-l demoniza, din anumite motive, pe

¹ Opera Națională Română din Iași, IAȘI.

împărat. Așa apare, spre exemplu, scena „Batjocorirea lui Hristos”, unde Hristos este înconjurat de mai multe categorii de instrumente muzicale, toate trimitând, prin parodiare, către muzica întâlnită la încoronarea împăratului bizantin¹. De asemenea, și în Occident există numeroase scene din pictura murală a bisericilor care reflectă anumite scene din cotidian, multe dintre ele chiar instrumente muzicale diverse. Un alt aspect foarte important care trebuie menționat și care dă substanță acestui gen de cercetare este faptul că diferitele instrumente muzicale surprinse în anumite scene din pictura murală se „actualizează” de la o perioadă la alta și de la o zonă la alta, de fiecare dată fiind în concordanță cu informațiile aferente din izvoarele scrise, dar și cu specificul zonei sau cu timpul în care ele au fost zugrăvite. Nu vom găsi în pictura ctitoriilor lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș, spre exemplu, instrumente muzicale utilizate cu mult timp înainte de perioada în care ei au trăit, dar nici instrumente muzicale folosite după vremea lor, așa cum nu vom găsi nici în picturile bisericilor din epoca brâncovenească instrumente muzicale folosite în timpul lui Mircea cel Bătrân.

Elementele muzicale din pictura bisericii

Biserica „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” a Mănăstirii Cetățuia din Iași este ctitoria domnului Gheorghe Duca, ridicată între anii 1669-1672². Pictura bisericii s-a finalizat în iunie 1672 și a fost realizată de către frații Mihai, Dima și Gheorghe din „Enina”, dar și de unii meșteri locali, dintre cei care au zugrăvit și la „Trei Ierarhi”, ctitoria lui Vasile Lupu, precum: Nicolae „Zugravul cel Bătrân” și Ștefan Zugravul³.

Singura scenă din pictura Cetățuiei care conține ilustrate instrumente muzicale se află în pridvor, pe peretele sudic, deasupra ușii de intrare în biserică, și aparține porțiunii de frescă care a suferit cel mai puțin de pe urma restaurărilor⁴. Scena ilustrează versetele psalmilor 148, 149 și 150, al căror conținut îndeamnă ca toată făptura să laude pe Domnul. Sunt îndemnați să-L laude pe Dumnezeu toți împărații pământului, popoarele, căpeteniile și judecătorii pământului, dar și tinerii, fecioarele și bătrânii (Psalmi 148, 1-14). În continuare apar îndemnurile: „Să laude numele Lui în horă; în timpane și în psaltire să-i cânte Lui” (Psalmi 149, 3) și „Lăudați-l pe El în glas de trâmbiță; lăudați-L pe El în psaltire și alăută. Lăudați-L pe El în timpane și în horă; lăudați-L pe El în strune și organe. Lăudați-L pe El în chimvale bine răsunătoare; lăudați-L pe El în chimvale de strigare” (Psalmi 150, 3-5). Toate aceste versete au

¹ Vezi Henry Maguire, *Parodies of Imperial Ceremonial and Their Reflections in Byzantine Art*, în Alexander Beihammer, Stavroula Constantinou, Maria Parani (eds.), *Court Ceremonies and Rituals of Power in Byzantium and the Medieval Mediterranean. Comparative Perspectives*, Brill, Leiden-Boston, 2013, p. 417-421.

² N. Grigoraș, *Mănăstirea Cetățuia*, Editura Meridiane, București, 1966, p. 5.

³ *Ibidem*, p. 6, 18.

⁴ *Cf. Ibidem*, p. 18.

reprezentat o scenă predilectă pentru pictura pridvorului începând cu a doua jumătate a secolului al XVII-lea și până spre finalul secolului al XVIII-lea.

Scena vizată de noi este formată din două cadre sau chenare suprapuse (Figura 1). În chenarul superior putem observa, privind de la stânga spre dreapta, un toboșar cântând la o tobă cu membrană la ambele capete, un grup de șapte femei care dansează un dans în cerc, conducătoarea grupului ținând în mână o batistă, apoi un grup de trei muzicieni: „un toboșar care cântă la o tobă similară primeia, un trompetist și un interpret la kanûn sau psalterion. Apoi, în chenarul inferior, privind tot de la stânga spre dreapta, putem observa doi trompetiști, un interpret la kanûn, un toboșar și doi interpreți la instrumente din familia cordofonelor care, după toate probabilitățile, reprezintă două variante de tanbûr.

Spre deosebire de scena similară pictată în cafasul Mănăstirii Golia cu câțiva ani înainte de pictura de la Cetățuia, în scena noastră nu se pot observa prea bine detaliile instrumentelor muzicale, dar nici textul scris deasupra fiecărui element al scenei, amănunte care ne-ar fi putut ajuta mai mult la indentificarea instrumentelor muzicale. Însă, ținând cont de faptul că ambele scene ilustrează versetele psalmilor 148-150 și sunt aproape contemporane, textul psalmilor este același, preluat din aceleași *Psaltiri*, care au circulat în Moldova celei de-a doua jumătăți a secolului al XVII-lea și se referă la aceleași instrumente muzicale. Spre exemplu, privind cronologic, în *Psaltirea* de la Alba Iulia (1651) termenii muzicali din psalmul 150 sunt: „bucine”, „psaltire”, „lăută”, „tâmpănă”, „cimpoi”, „strune”, „organe”, „țimble răsunătoare” și „țimble veselitoare”⁵; în *Psaltirea în versuri* a mitropolitului Dosoftei (1673), regăsim: „bucine ferecate”, „lăute”, „psaltiri pre viersuri multe”, „tâmpene”, „organe tinse-n strune”, „chimvale într-alesuri”, „țimble de cântare”, dar și „jocuri”⁶, iar în *Psaltirea de-nțales* a aceluiași Dosoftei (1680), observăm următorii termeni muzicali în psalmul 150: „trâmbiță”, „tîmpănă”, „ceateră”, „strune”, „organe”, „chimvale” și „horă”⁷. De asemenea, în *Biblia* din 1688, în psalmul 150, apar termenii: „trâmbiță”, „psaltire”, „alăută”, „tîmpănă”, „strune”, „organe”, „țimble bine răsunătoare” și „țimble de clic”, dar și „danț”⁸.

⁵ *Psaltirea de la Alba Iulia, 1651, tipărită acum 350 de ani sub păstorirea lui Simeon Ștefan, Mitropolitul Ardealului, și văzând acum din nou lumina tiparului cu binecuvântarea Înalt Prea Sfințitului Andrei, Arhiepiscop al Alba Iuliei*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2001, p. 647-649.

⁶ *Dosoftei, Psaltirea în versuri, 1673*, ediție critică de N. A. Ursu, cu un cuvânt înainte de Înalt Prea Sfințitul Iustin Moisescu, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Suvevei, Iași, 1974, p. 1055.

⁷ Ana Maria Gânsac, Mădălina Ungureanu, *Musical Terminology in the 17th century Romanian translations of the Psalter*, în *The Musical Instruments in the Early Vernacular Translations of the Psalms (2)*, Collective Research, în *Museikon*, 4, 2020, p. 291.

⁸ *Biblia adecă Dumnezeiasca Scriptură ale cei vechi și ale cei noao leage*, București, 1688 (<https://archive.org/details/Biblia1688>), p. 428.

Instrumentele muzicale

Tobele din scena noastră reprezintă două variante de tobe laterale cu membrană la ambele capete, folosite de români încă din secolul al XIV-lea, așa cum indică prima reprezentare a acestei tobe în spațiul românesc, în pictura bisericii „Sfântul Nicolae” Domnesc de la Curtea de Argeș, pictată în timpul domniei lui Vladislav I Basarab. Așa cum putem observa în pictură, (Figura 2) apar două tobe identice din toate punctele de vedere, dar în Figura 3, toba, deși are membrană dublă la fel ca celelalte, diferă totuși din punct de vedere al coloritului, aspect care poate indica și o sonoritate diferită, un model diferit. Aceeași specie de tobă, în diferitele ei variante, este folosită în toată zona ce cuprinde Estul Europei și Orientul Apropiat și Mijlociu. Arabii o numesc „tabl”, iar de aici otomanii au preluat-o cu numele derivat „davul”⁹. În tot acest areal această tobă a fost folosită atât în muzica suveranului, în formațiile de muzică militară ale popoarelor islamice și în așa-numita muzică de Curte, inclusiv în Țările Române, cât și în muzica așa-zis populară, mai ales în zona Anatoliei¹⁰. Dacă recurgem la textul psalmilor din traducerile amintite mai sus, tobele din pictura de la Cetățuia nu corespund cu cele indicate în text, adică cu tâmpinele, cele care erau folosite în muzica de dans, sau cu timpanele, cele utilizate în muzica militară. Dar, așa cum lasă de înțeles imaginea, aceste tobe sunt folosite în cadrul unei formații muzicale specifice, una de influență orientală – otomană sau persană – judecând după felul instrumentelor, iar muzica produsă de această formație sau formații – în cazul în care separăm cele două chenare – servește și ca muzică de dans pentru grupul de femei, dar și ca muzică „de laudă”, așa cum specifică textul psalmilor ilustrați.

Următorul instrument muzical zugrăvit în scena noastră despre care vom vorbi este **trompeta**. Și de această dată avem de-a face cu două variante de trompetă, ambele neîntâlnite în spațiul românesc până la această dată. Afirmăm acest lucru deoarece, bazându-ne pe singura sursă vizuală pe care o avem la îndemână, recte pictura murală bisericească, nu am mai întâlnit aceste variante de trompete până acum în acest areal. Cele pe care le știm că au fost utilizate în Țările Române și în această zonă geografică, așa cum arată pictura murală, așa cum indică și izvoarele scrise, sunt trompetele drepte, cu diferitele subspecii, cele utilizate în muzica militară, alături de timpane și chimvale, și trompetele „clareta” sau „clairon” – conform terminologiei occidentale – adică acele trompete cu buclă sau în formă de „S”, evaluate fizic și sonor față de trompetele drepte,

⁹ H. G. Farmer, *Tabl*, în *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, P.J. Berman, Th. Bianquis, C. E. Bosworth, E. Van Donzel, W. P. Heinrichs (eds.), volume X, T-U, Brill, Leiden, 2000, p. 32; *Divers instrument à percussion* (<http://www.turkishmusicportal.org/fr/instruments/divers-instruments-a-percussion>), accesat pe 01. 07. 2023.

¹⁰ Pentru detalii, vezi Eduard Rusu, *Muzica și puterea politică, secolele al XV-lea – al XVIII-lea*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, Iași, 2021, p. 131-132.

cele ce erau utilizate inițial în muzica de Curte, ulterior fiind preluate și în muzica militară, spre finalul secolului al XVI-lea¹¹.

Ambele variante de trompete din scena noastră, cea din Figura 2, cu o formă neregulată, ondulată, cât și celelalte, din Figura 4, ce prezintă un cot sau o mică curbă în jumătatea superioară a instrumentului, sunt variante de trompete care încep să apară în pictura murală de la noi în ce-a de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în special în Țara Românească, la Biserica Domnească din Târgoviște, la Hurezi sau la biserica „Buna Vestire” din Vernești, în județul Buzău. Ele apar și în Sudul Dunării, unul dintre exemple fiind biserica Mănăstirii Cutlumuș din Muntele Athos.

Nu știm cu exactitate motivul apariției acestor modele de trompete, dar așa cum putem vedea în mai multe picturi din țară, precum și din afara țării, ele par a fi utilizate în anumite circumstanțe la Curtea domnească și pot să fi fost chiar variante evolute – tehnic și sonor – a trompetelor folosite până atunci, evoluție pe care o putem observa și în secolul al XV-lea cu tranziția de la trompeta dreaptă la „clareta” sau „clairon”. De asemenea, ținând cont că suntem în plin baroc muzical, trompetele folosite în muzica cultă aveau deja o formă foarte asemănătoare celor actuale, atât fizic, cât și sonor, pe când cele din pictura noastră sunt diferite, aspect care ne face să credem că ambele variante de trompetă întâlnite în pictura bisericii Mănăstirii Cetățuia au fost trompete utilizate cu preponderență în muzica militară sau în cea de Curte, acolo unde se afla și suveranul, marcându-i prezența. Apoi, perioada relativ scurtă în care acestea apar, finalul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, ne face să credem că aceste variante de trompete au avut o „viață scurtă”, fiind modele care nu s-au impus și nu au rămas în uz pentru mai mult timp, așa cum s-a întâmplat și cu alte variante de instrumente muzicale.

Tanbûr-ul este următorul instrument pe care îl observăm în pictura de la Mănăstirea Cetățuia, acolo unde vedem două astfel de instrumente (Figura 3). Deosebirea dintre cele două tanbûr-uri constă în faptul că cel din stânga imaginii are cutia de rezonanță mai mare, iar celălalt, din dreapta, are cutia de rezonanță mai mică și are gâtul (griful) mai lung, terminându-se cu o curbă, similară cu cea observată la trompetele despre care am vorbit mai sus. Aceleași caracteristici pot fi observate și la tanbûr-urile pictate în mai multe biserici din Țara Românească, în ctitoriile brâncovenești de la Hurezi și Râmnicul Sărat, spre exemplu.

Familia instrumentelor din care face parte și tanbûr-ul este una veche și foarte diversă, existând numeroase varietăți ale aceluiași instrument, întâlnite în zone și areale

¹¹ Francis W. Galpin, *Old English Instruments of Music. Their History and Character*, second edition, London, 1911, p. 199-206; Anthony Baines, *The Evolution of Trumpet Music up to Fantini*, în *Proceedings of the Royal Musical Association*, 101, 1974-1975, p. 7; vezi și Eduard Rusu, *Instrumente muzicale în picturile și miniaturile de la Mănăstirea Dragomirna*, în *Analele Putnei*, XVII, 2021, 2, p. 69; Idem, *Muzica în Moldova lui Ștefan cel Mare. Certitudini și ipoteze*, în *Analele Putnei*, XVIII, 2022, 1, p. 241.

geografice diferite, instrumente care au fost adaptate specificului local al fiecărei zone în parte, motiv pentru care forma, sonoritatea și modalitatea de interpretare diferă de la caz, la caz.

Tanbûr-ul este un instrument muzical specific Anatoliei, acolo unde este adus din Persia, de turcii selgiucizi, în secolul al XI-lea. Din acest areal el migrează și către alte spații, unde se modifică fizic și sonor, în funcție de „necesități”. Este greu de precizat originea și dezvoltarea tanbûr-ului până la finalul secolului al XVII-lea, deoarece reprezentările lui grafice devin numeroase doar începând cu secolul al XVIII-lea, când observăm că are o formă fizică foarte apropiată de cea modernă¹². La rândul lui, tanbûr-ul se subscie marii familiei a lăutelor, reprezentând cel mai comun nume dat speciei de lăută cu gât lung (lăută cu griful alungit) în lumea musulmană medievală. În zona de influență persană tanbûr-ul este denumit în funcție de termenul persan corespunzător numărului de coarde: „târ”, pentru instrumentele cu o singură coardă; „dutar”/„dotâr”, pentru cele cu două; „setâr”, pentru cele cu trei; „çârtâr”, „şeştâr”, pentru cele cu patru, respectiv cinci coarde, etc.¹³.

La noi, tanbûr-ul ajunge, la fel ca celelalte instrumente muzicale orientale din această perioadă, prin intermediul otomanilor, spre finalul secolului al XVII-lea, acum fiind perioada când influența otomană în Țările Române crește tot mai mult. Din punct de vedere muzical, muzica cultă orientală poate fi separată în muzică persană și muzică otomană, așa cum o arată izvoarele scrise sau chiar cele pictate, precum scena noastră, care ne oferă detalii importante pentru identificarea muzicii sugerată în pictura Cetățuiei.

Kanûn-ul (Figura 1, Figura 2), cunoscut și cu denumirea de „canon”, „psalterion” sau „psaltire”, este ultimul instrument muzical reprezentat în pictura bisericii Mănăstirii Cetățuia. Este un instrument muzical de proveniență orientală (prima sa menționare datând din secolul al X-lea) și a fost utilizat în muzica clasică orientală de aproximativ toate popoarele din Orientul Apropiat și Mijlociu, în special de persani și otomani¹⁴. Fiecare dintre aceștia au folosit variante ușor diferite, în funcție de caracterul muzicii pe care o practicau, dar și în funcție de specificul zonei de care aparțineau. Până în secolul al XVII-lea, kanûn-ul avea aproximativ aceeași formă și sonoritate, dar începând cu secolul următor, pe fondul delimitării muzicii clasice otomane de cea persană, sub tutela căreia a fost până în acel moment, kanûn-ul începe să-și schimbe forma, cu referire specială la materialul din care erau confecționate

¹² Walter Feldman, *Music of the Ottoman Court: Makam, Composition and the Early Ottoman Instrumental Repertoire*, VWB, Verlag für Wissenschaft und Bildung, Berlin, 1996, p. 143.

¹³ *Ibidem*.

¹⁴ Curt Sachs, *The History of Musical Instruments*, New York, 1940, p. 357; Nağme Yarkan, *Instrumentation of Ottoman/ Turkish Instruments*, în *RMJ*, 8, 2020, 1, p. 2320.

coardele – metal sau intestine animale – precum și referitoare la dispunerea acestora, orizontal sau vertical, dar și alte detalii asemenea¹⁵.

Kanûn-ul apare în pictura Cetățuiei chiar de două ori, o dată în registrul superior și o dată în cel inferior al imaginii generale. Spre deosebire de kanûn-ul pictat la Golia, care are coardele poziționate orizontal, cel de la Cetățuia le are dispuse vertical, aspect care ne îndeamnă să credem că avem de-a face cu o altă variantă a instrumentului, probabil cu o sonoritate ușor diferită. Dacă, cu o altă ocazie, am catalogat kanûn-ul pictat la Golia, dar și celelalte instrumente muzicale reprezentate acolo, ca aparținând muzicii persane¹⁶, în cazul kanûn-ului de la Cetățuia – având în vedere și celelalte instrumente muzicale despre care am vorbit, în special cele două variante de tanbûr – credem că muzica pe care o sugerează, pe lângă faptul că ilustrează textul psalmilor, este una clasică otomană. Afirmăm acest lucru bazându-ne pe componența instrumentelor muzicale a formațiilor de muzică clasică otomană din perioada în care a fost pictată și Cetățuia, acestea corespunzând în mare parte. Totuși, nu avem pictată la Cetățuia o întreagă formație de muzică clasică otomană, deoarece scopul pictării instrumentelor muzicale în această scenă era cel de a sugera și ilustra instrumentele muzicale din textele psalmilor, iar instrumentele menționate în psalmi sunt mai puține la număr decât cele existente într-o formație de muzică clasică orientală. De aceea, informațiile din psalmi au fost „adaptate” la muzica prezentă în acel moment în țară, așa explicându-se legătura dintre text și realitate și apariția doar a unora dintre instrumentele specifice unei formații standard de muzică clasică otomană.

Am subliniat cu alt prilej faptul că prezența muzicii clasice otomane la Curtea Moldovei în cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea se poate proba și apelând la izvoarele scrise, care conțin suficiente referiri la aceasta¹⁷.

În ceea ce privește dansul interpretat pe muzica unor astfel de instrumente muzicale, credem, în mod logic, că el trebuie să fi fost, la rândul său, unul de inspirație orientală. Știm din izvoarele scrise că aceste dansuri erau prezente la Curtea domnească, mai ales începând cu cea de-a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Fără a ne propune o analiză a acestui dans aici, afirmăm doar că el este pictat în mai multe biserici din spațiul românesc, chiar și la Golia, dar și în zona sud-slavă, și că reprezintă un dans eminent feminin, practicat cel mai probabil în înalta societate, așa cum o indică și vestimentația dansatoarelor, și are, de regulă, ca semn distinctiv o eșarfă sau batistă pe care o ține în mână conducătoarea dansului. Dansul cu batista este specific întregii zone

¹⁵ Vezi Walter Feldman, *op. cit.*, p. 127, 156-157.

¹⁶ Eduard Rusu, *Instrumentele muzicale din pictura bisericii „Înălțarea Domnului” a Mănăstirii Golia din Iași*, sub tipar.

¹⁷ Idem, *Muzica și puterea politică*, p. 321-341.

a Europei de Est și de Sud-Est, la noi existând mai multe mărturii documentare care îi atestă prezența¹⁸.

Instrumentele muzicale pictate în biserica „Sfinții Apostoli Petru și Pavel” a Mănăstirii Cetățuia din Iași reprezintă o bună sursă de informare despre trecutul nostru muzical și mai ales despre muzica finalului de secol XVII în Țările Române. Această perioadă marchează schimbarea vizibilă a orientării muzicale dinspre Occident spre Orient, aspect vizibil la noi atât din pictura murală, cât și din alte categorii de izvoare. De asemenea, instrumentele muzicale pictate la Cetățuia confirmă faptul că domnia lui Vasile Lupu a fost cea în care muzica cultă orientală pătrunde concret la Curtea Moldovei, așa cum putem observa și în pictura bisericii Mănăstirii Golia, deoarece pictarea lor la puțin timp după cele de la Golia ne arată că această muzică orientală a continuat să existe constant în preajma domnilor, a prins rădăcini puternice și s-a dezvoltat viguros în secolul ce a urmat.

Privind din cealaltă direcție, a legăturii dintre textul psalmilor ilustrați și realitatea pictată, vedem încă o dată că zugravii s-au inspirat din cotidian atunci când au trebuit să redea scene în care canoanele picturii bizantine nu erau atât de exacte și riguroase. De asemenea, așa cum am mai menționat, aceleași texte biblice, cu instrumentele muzicale aferente, sunt redată diferit de la o perioadă la alta, și mai mult decât atât, de fiecare dată până acum, în exemplele pe care noi le-am cercetat, ele corespund cu realitatea muzicală a perioadei în care respectiva scenă a fost zugrăvită.

¹⁸ *Ibidem*, p. 471-473.

MUSICAL INSTRUMENTS ILLUSTRATED IN THE PAINTING OF THE "SAINTS PETER
AND PAUL" CHURCH WITHIN CETĂȚUIA MONASTERY IN IĂȘI

(Abstract)

The Cetățuia Monastery in Iași, founded by Gheorghe Duca, during the second half of the 17th century, represents, through its painting, another testimony of certain episodes belonging to the Romanian musical history. This time, as it happens with the painting of other churches built at the turn of the 17th and 18th centuries, the illustration of psalms 148, 149 and 150 indicates a music of oriental, Persian or Ottoman origin, which confirms the content of some written sources attesting to the presence of such music in the Romanian Principalities. Byzantine-style church painting allows the painters to introduce everyday elements in certain situations, some of them being the musical instruments used at the Princely Court at that time, musical instruments generally indicated by the texts of the illustrated psalms. Due to this painting, we can nowadays get an idea regarding the music of that age. The short analysis of the musical elements in the Cetățuia Monastery painting, added to others, contributes to finding out as many details as possible about our musical history.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Illustration of Psalms 148-150, Cetățuia Monastery (photo by Eduard Rusu).
- Fig. 2. Illustration of Psalms 148-150, detail (photo by Eduard Rusu).
- Fig. 3. Illustration of Psalms 148-150, detail (photo by Eduard Rusu).
- Fig. 4. Illustration of Psalms 148-150, detail (photo by Eduard Rusu).

Figura 1. Ilustrarea psalmilor 148-150, Mănăstirea Cetățuia (foto Eduard Rusu)

Figura 2. Ilustrarea psalmilor 148-150, detaliu (foto Eduard Rusu)

Figura 3. Ilustrarea psalmilor 148-150, detaliu (foto Eduard Rusu)

Figura 4. Ilustrarea psalmilor 148-150, detaliu (foto Eduard Rusu)

EMILE GAUDIN ȘI PRINCIPATELE ROMÂNE: ACTIVITATEA CONSULARĂ (SEPTEMBRIE 1795 – MARTIE 1796) ȘI LEGĂTURILE CU SPAȚIUL ROMÂNESC

Violeta-Anca EPURE¹

Cuvinte cheie: Franța, Principatele Române, Emile Claude Gaudin, activitate consulară, viziune

Mots clef: la France, les Principautés Roumaines, Emile Claude Gaudin, activité consulaire, vision.

Interesul manifestat de lumea occidentală față de Moldova și Țara Românească la cumpăna secolelor XVIII-XIX, asemuite pe drept cuvânt cu „două corăbii plutind pe o mare furtunoasă”, decurgea în mare măsură din poziția lor geopolitică, poziție care „le-a dat puterea, ca și slăbiciunea”¹. Curiozitatea occidentalilor a fost impulsionată și de agravarea crizei orientale, determinată de mutațiile care au intervenit în structurile sistemului politic european. Înființarea consulatelor străine, între care și cel francez, a constituit o bună cale de pătrundere a influențelor culturale și ideologice în Principatele Române.

Deși necesitatea înființării de consulate franceze în Principate fusese demonstrată încă de pe la 1762 și confirmată în deceniile care au urmat², se pare că Franța a ținut cont de reticențele Porții față de astfel de „inovații”. Locul consulilor a fost suplinat cu succes, într-o primă instanță și mai cu seamă din punct de vedere politic, de secretarii francezi atașați domnitorilor fanarioți din cele două Principate Române. După modificarea situației internaționale a Franței survenită după revoluție, când ea a fost nevoită să-și retragă ambasaderele de la Viena, Varșovia și Sankt Petersburg, cu însemnate rosturi în evoluția problemei orientale, chestiunea existenței consulatelor în

¹ Universitatea „Ștefan cel Mare” Suceava – Facultatea de Istorie și Geografie, SUCEAVA.

¹ Veniamin Ciobanu, *Statutul juridic al Principatelor Române în viziune europeană (sec. al XVIII-lea)*, Iași, 1999, p. 7.

² Andrei Oțetea, *Înființarea consulatelor franceze în țările românești*, în *RI*, XVIII, 1932, 10-12, p. 330-331, 333; Pompiliu Eliade, *Influența franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societății românești în vremea domniilor fanariote*, București, 1982, p. 178.

Principatele Dunărene a revenit și a câștigat teren în atenția diplomației franceze. Astfel, atât Moldova, cât și Valahia au dobândit, pentru guvernul francez, rolul unor importante posturi de observație, motiv pentru care s-a impus ca necesară înființarea de consulate franceze în aceste provincii. Pentru Franța, problema stabilirii de reprezentanțe diplomatice în capitalele celor două Principate Române s-a impus la finalul secolului al XVIII-lea mai mult ca o chestiune de prestigiu³. Cu toate acestea, după înființarea consulatelor rusești și austriece în capitalele celor două Principate, diplomația franceză a înțeles necesitatea de a avea acolo un observator oficial, care să contracareze influența rusă, respectiv austriacă.

Deși Directoratul l-a numit la începutul anului 1795 pe Constantin Stamati în funcția de agent al Republicii franceze la București, Poarta l-a respins pe motiv că fusese supus otoman. A fost înlocuit cu secretarul ambasadei franceze din capitala otomană, Emile Claude Gaudin, care va deveni primul consul al Franței la București, cu titlul de „agent confidențial pe lângă Domnul Munteniei”. Misiunea sa avea un dublu caracter: politic și economic, trebuind să se ocupe de interesele politice și economice ale Republicii franceze în Principatele Dunărene, să informeze guvernul francez despre situația politică, economică și socială din Principate, din Polonia și Ungaria, să-i supravegheze pe consulii Rusiei și Austriei din Principate, să câștige încrederea domnilor, prin intermediul cărora ar fi putut să influențeze Poarta într-un sens favorabil intereselor franceze în regiune⁴. Într-o primă instanță, consulatele franceze de la București și Iași au jucat mai degrabă un rol politic decât unul economic.

De altfel, încă din toamna anului 1795, la Iași se răspândea zvonul că un anume Montlave urma să ocupe funcția de agent consular francez. Știrea a fost dezmințită de domnitorul Alexandru Callimachi, dar chiar și așa, zvonul îl neliniștea pe viceconsulul austriac Timoni. Prezența unui agent oficial din partea Franței i-ar fi creat multe dificultăți în ceea ce privește misiunea de influențare a stării de spirit a cercurilor conducătoare de la Iași, în sensul intereselor austriece⁵.

La 7 februarie 1796, Delacroix, ministrul Afacerilor Externe francez, propunea Directoratului „să examineze dacă nu este în interesul cauzei publice să se stabilească un consul general în provinciile turcești de dincolo de Dunăre”, cu atât mai mult cu cât

³ S-a afirmat chiar că Franța, care se bucura de o mare influență la Constantinopol și beneficia deja de informatori siguri în Principate, în persoana secretarilor francezi de pe lângă domnii fanarioți, nu ar mai fi avut nevoie de consuli în acele provincii. Stela Mărieș, *Supușii străini din Moldova în perioada 1781-1862*, Iași, 1985, p. 35; Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 334.

⁴ Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 35; Ariadna Camariano-Cioran, *L'activité d'Emile Claude Gaudin, premier consul de France à Bucarest*, în *RRH*, IX, 1970, 2, p. 253-254.

⁵ Veniamin Ciobanu, *La granița a trei imperii*, Iași, 1985, p. 107; Dan Berindei, *Legături și convergențe istorice româno-franceze*, în *RdI*, 32, 1979, 3, p. 406; Principele Dimitrie I. Ghika, *Franța și Principatele Dunărene (1789-1815)*, traducere și postfață: Andrei Alexandru Căpușan, Iași, 2008, p. 20.

Franța părea avantajată în această zonă din punct de vedere economic⁶. R. Vernignac a fost trimis la Constantinopol cu misiunea de a trata chestiunea consulatului. A fost încheiată în acest sens o înțelegere, care însă nu a fost ratificată de Directorat. Fără a mai aștepta, Vernignac l-a trimis la București pe **Emile Claude Gaudin**⁷ cu titlul de „agent confidențial” pe lângă Divanul Țării Românești. Emile Gaudin fusese secretarul lui Vernignac. Pe atunci în vârstă de doar 25 de ani, el era însoțit de mai tânărul Jacques Montal. Gaudin avea un salariu de 7500 de lire, dar și obligația de a-l hrăni și caza pe secretarul său, Montal, care nu avea decât 1200 de lire. El a funcționat la București între 5 septembrie 1795-30 martie 1796⁸. La scurt timp, i-a urmat Constantin Stamati în calitate de agent secret (8 februarie 1796)⁹.

Se pare că în viziunea diplomației franceze, Constantin Stamati oferea condițiile de rasă și educație „dorite pentru un bărbat care să aducă bune servicii”. Stamati cunoștea limbile vorbite în Peninsula Balcanică, precum și procedeele politice utilizate de grecii din Fanar. În reflecțiile și instrucțiunile sale adresate Comitetului salvării publice, Stamati sublinia că „Principatele Valahia și Moldova au devenit obiectul ambiției spoliatoare a celor două Curți imperiale și al intrigilor diplomatice care tracasează continuu Divanul din Constantinopol. Prin poziția lor geografică între Banatul Timișoarei, Transilvania, Polonia și Marea Neagră, aceste provincii prezintă avantaje politice și comerciale atât pentru Casa de Austria, cât și pentru Rusia”. În plus, ocupațiile armatelor austriece și ruse, resursele și fertilitatea celor două Principate motivau ambițiile și pretențiile celor două Curți. Dacă Franța ar fi numit acolo un agent

⁶ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, volumul III, 1709-1812. *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, 1889, p. 408-409, 428; Andrei Oțetea, *op. cit.*, p. 334; Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, 1985, p. 47-48; Principele Dimitrie I. Ghika, *op. cit.*, p. 20; Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 35.

⁷ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, Supliment I, volumul II, 1781-1814, *Documente culese din Arhivele Ministeriului Afacerilor Străine din Paris de A. I. Odobescu*, București, 1885, p. 217, 296; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 180; Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 35; N. Iorga, *Un discours jacobin à la Sublime Porte*, în *RHSEE*, XVII, 1940, 7-9, p. 228-229; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 252.

⁸ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 160; *Ibidem*, Supliment I, vol. III, p. 422; *Istoria Românilor*, vol. VI, *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, coordonatori Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu, București, 2002, p. 651; Jean Nouzille, *La diplomatie française et les Principautés Danubiennes au début du XIX-e siècle*, în *RRH*, XXXVIII, 1999, 1-4, p. 28-29; Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1459-1862)*, București, 1963, p. 128; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 252; Alexandru Duțu, „Până nu vine iarna, primăvară nu se face”. *Transformări în mentalitățile Sud-Est europene la început de secol XIX*, în volumul *Sud-Estul european în vremea Revoluției Franceze. Stări de spirit, reacții, confluențe*, coordonator Alexandru Duțu, 1994, p. 13.

⁹ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. III, p. 410; *Ibidem*, Supliment I, vol. II, p. 114-115, 121, 130; Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 35; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 253-254.

inteligent și patriot, efectele influențelor străine ar fi fost reduse și „poate chiar împărțirea Poloniei și totala sa aservire n-ar fi avut loc”¹⁰.

Stamati nu a fost acceptat de Poartă¹¹ în calitate de consul general sub pretextul că fusese „raia”, adică creștin supus otoman¹². La 6 iunie 1796, Emile Gaudin îl informa pe Descorches despre impresia defavorabilă făcută la București de numirea lui Constantin Stamati în calitate de consul general al Republicii franceze. În plus, Stamati le era cunoscut valahilor și moldovenilor deoarece, pe când se afla în serviciul lui Alexandru Ipsilanti, fugise „fără a spune nimic nimănui” împreună cu abatele Le Chevalier. Evenimentul menționat, precum și supușenia otomană puteau cauza dificultăți din partea Porții¹³.

Sosirea lui Gaudin și a secretarului său la București la 25 august 1795, precum și audiența la domn din data de 29 a aceleiași luni, erau consemnate într-un raport consular rus scris la București, la 10/ 21 septembrie 1795. În ciuda bunei primiri care i s-a făcut la Curte, Severin observa că Gaudin nu era încă acreditat, neavând firman sau berat de recunoaștere a calității de consul din partea Înaltei Porți. Acest lucru, însă, se pare că nu l-a împiedicat pe Gaudin să folosească titlatura de „consul”. Mai mult, el se erija în protectorul polonezilor emigrați și încerca să se apropie de boieri pentru a afla noutăți despre cele ce se petreceau la Viena și Varșovia. Corespondența cu superiorii săi din capitala otomană era cifrată; mai mult, scria consulul rus, avea mai multe cifruri. Tot Severin mai remarcă faptul că Gaudin nu era prea încântat de noua sa funcție, dorind să se întoarcă cu soția sa în Franța.

¹⁰ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 102 și urm., 125-126, 141; *Ibidem*, Supliment I, vol. III, p. 411-412; Leonid Boicu, *Principatele Române în raporturile politice internaționale (1792-1821)*, Iași, 2001, p. 104; Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 35; Principele Dimitrie I. Ghika, *op. cit.*, p. 20; Cătălina Vătășescu, *Martori occidentali și stări de spirit în Sud-Estul Europei (sfârșitul secolului al XVIII-lea – primele decenii ale secolului al XIX-lea)*, în volumul *Sud-Estul european în vremea Revoluției Franceze. Stări de spirit, reacții, confluențe*, coordonator Alexandru Dușu, 1994, p. 40.

¹¹ În ciuda eșecului în chestiunea ocupării funcției de consul în Principate, Stamati a continuat să slujească Franța. În 1796, el redacta Instrucțiunile pentru secretarul ambasadei din Constantinopol, Carra Saint-Cyr, care urma să dețină provizoriu postul de consul la București. Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 348-349; *Ibidem*, Supliment I, vol. III, p. 429; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 180.

¹² În realitate, se pare că nu se dorea sporirea numărului consulatelor străine în Imperiul Otoman. Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. III, p. 428; *Ibidem*, Supliment I, vol. II, p. 162, 168; Veniamin Ciobanu, *op. cit.*, 1985, p. 110; *Călători străini despre Țările Române*, vol. X, Partea a II-a (volum îngrijit de Maria Holban, Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu), București, 2001, p. 1295; E. Gaudin, *Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne, ses causes, ses résultats probables, son influence présumable sur les intérêts présents et futurs de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier par [...]*, ancien tribun, Paris, 1822, p. 21; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 179; Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările Române la începutul epocii moderne*, traducere de Maria Carпов, București, 1995, p. 185; Principele Dimitrie I. Ghika, *op. cit.*, p. 20-21.

¹³ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. III, p. 428.

La București, Gaudin¹⁴ a locuit în casa lui Hortollan, care era asociat cu Pelet¹⁵. Împreună aveau o întreprindere comercială cu sediul la Constantinopol și cu o sucursală la București. Gaudin s-a apropiat de boieri, a dat petreceri¹⁶, a intervenit pentru un tarif nou, mai bun pentru întreprinderea amintită. Severin consemna, cu o ușoară umbră de invidie, la 10/ 21 decembrie 1795 că domnul îl trata pe Gaudin cu multă considerație. Acesta era un obișnuit al Curții; împreună cu soția, chiar o vizitase pe doamna țării. „Gaudin se insinuează cu familiaritate în societatea boierilor și mai ales printre curtenii greci”. Era invitat la petrecerile date de hatmanul Caragea sau de spătarul Manu, „unde grecii beau cu el în cinstea Republicii”. A fost bănuț de agentul austriac și de cel rus¹⁷ că ar uneli cu niște misterioși emisari poloni¹⁸. Colegii săi, cel austriac și cel rus, îl numeau în rapoartele adresate superiorilor lor „iacobin turbat” și „intrigant”¹⁹.

Gaudin trebuia să observe, în primul rând, atitudinea domnitorilor fanarioți, apoi ce se petrecea în Polonia și Ungaria, să se abțină „de a se amesteca în ceea ce ar putea să dăuneze succesului misiunii sale”, să vegheze asupra prosperității comerțului francez în Principate. În plus, instrucțiunile pe care acesta le primise subliniau necesitatea prezenței agenților francezi la București și Iași²⁰. Din păcate, scurta ședere în București nu i-a permis să se ocupe decât de înflorirea comerțului francez în Principate²¹. A înaintat domnitorului Alexandru Moruzi un memoriu în favoarea casei de comerț Pellet et Hortollan, care avea o sucursală la București. A activat pentru

¹⁴ Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, p. 700-701.

¹⁵ Leonid Boicu opina că atât iacobinul Hortollan, cât și asociatul său, Pellet erau agenți mascați pentru care ambasadorul Descorches a obținut de la Poartă aprobarea de înființare a unei case de comerț. În 1795, Sulkowski, intrat în legătură cu Hortollan, trebuia să organizeze la București, Ismail și Hotin puncte de legătură între Polonia și Constantinopol. Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 104; Veniamin Ciobanu, *Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848*, București, 1980, p. 159.

¹⁶ *Documente privind istoria României. Colecția Eudoxiu de Hurmuzaki (serie nouă)*, vol. I, *Rapoarte consulare ruse (1770-1796) din „Arhiva politică externă a Rusiei”, Moscova* sub îngrijirea acad. A. Oțetea, București, 1962, p. 716; Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 157-158; Veniamin Ciobanu, *Jurnal ieșean la sfârșit de veac (1775-1800)*, Iași, 1980, p. 161, 164.

¹⁷ Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, p. 716, 760.

¹⁸ Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 258.

¹⁹ *Ibidem*, p. 253.

²⁰ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 122-124, 125, 129-130; Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 102-103. Nemulțumit de activitatea lui Gaudin, austriecii îl caracterizau drept sclerată, mizerabil, purtător al „doctrinei infernale” sau trădător al poporului. Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 86-88, 127-129; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 252-253.

²¹ Tot consulul rus amintea la 10/ 21 decembrie 1795 că Gaudin intenționa să facă livrări de pastramă și seu prin Salonic și Genova, pentru folosul marinei. Se pare că era ajutat în acest proiect de spătarul Manu și de compatriotul său, Hortollan. Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, p. 716; Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 102-103; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 253-254.

îmbunătățirea regimului vamal al negustorilor francezi și chiar a reușit să obțină un tarif vamal apropiat celui rus, tarif care acorda negustorilor francezi drepturi egale celor pe care le aveau confrății lor ruși și austrieci. Acest lucru însemna că sudiiții francezi, conform tarifului, trebuiau să plătească pe viitor taxe vamale mai mici de 3%, asemeni sudiiților ruși și austrieci, fapt care era în măsură să favorizeze dezvoltarea comerțului francez în Principate. Din păcate, Franța nu a valorificat aceste avantaje, fiind întrecută din punct de vedere comercial în această regiune de Austria, Anglia sau statele germane²².

Ca un om care-și petrecuse cei șase ani de mai înainte în Turcia, a intuit caracterul domnitorului și al curții. A înțeles că „a-i trezi interesul personal” (conform recomandărilor primite la instalarea pe post), însemna a-i măguli orgoliul și vanitatea. S-a afirmat că niciodată un memoriu asemănător cu al său nu ar fi fost acceptat de către o altă Curte care să nu fi fost fanariotă. El sublinia faptul că Franța era prietena Turciei și prin urmare, avea aceleași drepturi ca Austria și Rusia; în plus, ocârmuirile cele mai luminate au atras întotdeauna în țara lor negustori străini. „Gândiți-vă, Principe, că în fastele comerțului francez se va putea citi cândva: „sub întâia domnie a lui Alexandru Moruzi s-au gândit și au reușit pentru prima oară comercianții francezi să deschidă comerț în Valahia. [...] Acest principe luminat și iubitor de oameni i-a primit în chipul cel mai măgulitor pe cetățenii Pellet și Hortollan, primii care s-au stabilit în București, capitala sa; principele i-a protejat și i-a încurajat, i-a ajutat chiar în tranzacțiile lor, acordându-le concesiuni de un fel nou și delicat... [...] Ori eu, subsemnatul, mă înșel foarte tare, ori inima unui Moruzi nu poate rămâne insensibilă la această formă de glorie, cea mai durabilă dintre toate”. Se pare că Alexandru Moruzi nu a rămas indiferent la asemenea elogii, cu toate că nu a renunțat în întregime la beneficiul vămilor sale. S-a mulțumit să rețină pe mai departe un procent de 3% pentru mărfurile importate din Turcia. Erau exceptate mărfurile franțuzești pentru care se plătise deja la Constantinopol²³.

Pe lângă demersurile făcute pe lângă domn, Gaudin i-a cerut ambasadorului francez de la Constantinopol să intervină pe lângă marele dragoman al Porții, Gheorghe Moruzi, fratele domnitorului Valahiei, pentru încheierea unui aranjament favorabil negustorilor francezi. Ambasadorul Vernignac a făcut demersuri la Poartă, cerând să i se acorde Franței aceleași privilegii comerciale de care se bucurau și negustorii ruși și austrieci²⁴. A fost un bun observator, un spirit practic. Câțiva ani mai târziu a publicat opusculul *Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne, ses causes,*

²² Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 158-159; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 255-258; Stela Mărieș, *op. cit.*, p. 35-36.

²³ Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. I, p. 712; *Ibidem*, Supliment I, vol. III, p. 421; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 181-182; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 255-257.

²⁴ Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 255.

*ses résultats probables, son influence présumable sur les intérêts présents et futurs de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier*²⁵.

La 7 februarie 1796, Gaudin a fost rechemat la Constantinopol²⁶, unde a predat toate documentele secretarului agenției franceze, Montal; Vernignac îi scria lui Delacroix despre revocarea misiunii lui Emile Gaudin pe lângă domnul Valahiei, la 19 iunie 1796²⁷. Gaudin a părăsit Bucureștii la finalul lunii iunie 1796 împreună cu soția sa, o femeie din Smyrna, cu care se căsătorise în timpul vieții sale aventuroase din Orient, și pe care era foarte gelos. Cu privire la aceasta, fostul agent confidențial francez scria: „Nu-mi voi lăsa soția în orașul acesta unde domnește un lux desfrânat, unde virtutea e ca și necunoscută, unde stricăciunea stăpânește aproape toate inimile, unde îndeletnicirea obișnuită a bărbaților și a femeilor este jocul”²⁸.

Severin menționa revocarea din funcție a lui Gaudin într-un raport consular întocmit la București la 4/ 15 iunie 1796. Era regretat de domn și de întreaga Curte. Se pare că Vernignac intenționa să-l numească în funcția de agent provizoriu pe fostul secretar al lui Gaudin, Montal, până la venirea grecului Constantin Stamati, ce fusese mai demult în serviciul prințului Ipsilanti la Iași și mai apoi agent secret al francezilor la Hamburg. Severin mai menționa și opoziția domnitorului Alexandru Moruzi cu privire la numirea acestui grec, fost „raia” în funcția deținută mai înainte de Gaudin. Se pare că Principele Moruzi îl cunoștea de mai înainte pe acel grec intrigant și răutăcios, după cum îl caracteriza consulul rus. Moruzi atrăgea atenția că dacă li se permitea francezilor să aibă drept agenți în Principate foste raiale, atunci și rușii vor cere pentru funcția de consuli în Turcia „persoane care mai înainte au fost supuse Porții”.

Emile Gaudin aprecia în lucrarea sa publicată la 1822²⁹, că cele două Principate Dunărene nu se transformaseră într-un „pustiu nelocuit” doar datorită „uimitoarelor bogății și inepuizabilei fertilități a pământului”, existând încă în ciuda exploatării turco-fanariote³⁰.

²⁵ *Ibidem*, p. 260.

²⁶ Hurmuzaki, *Documente...*, serie nouă, vol. 1, p. 760; De menționat că trimisul Suediei la Constantinopol, Mouradzea d'Ohsson, fusese și el raiA. La 1799, Poarta ortomană emitea un hatt-ı hümayun care prevedea că viceconsulii străini din Imperiul Otoman „să fie de neamul stăpânirii lor” și „nu din supușii puternicii mele împărății”. Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 137; Leonid Boicu, *op. cit.*, p. 124; Principele Dimitrie I. Ghika, *op. cit.*, p. 21.

²⁷ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 133, 136-137, 143; Jean Nouzille, *op. cit.*, p. 30; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 258-259.

²⁸ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 141, 143; Pompiliu Eliade, *op. cit.*, p. 183.

²⁹ *Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne, ses causes, ses résultats probables, son influence présumable sur les intérêts présents et futurs de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier par [...], ancien tribun*. Emile Gaudin, *op. cit.*, *passim*.

³⁰ Ovidiu Muntean, *Imaginea românilor în Franța la mijlocul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 2005, p. 177.

Fostul secretar al ambasadei franceze de la Constantinopol și fostul consul francez la București în perioada 1795-1796, aprecia, în 1822, evenimentele din anul precedent ca fiind rezultatul firesc al „frământărilor politice și militare care au tulburat nu numai Europa, dar aproape tot globul în ultimii 30 de ani”. În cel de-al doilea capitol al lucrării, el amintea printre națiunile creștine din Imperiul Otoman și pe cea „moldavă și valahă”. A insistat și asupra stării de decadentă socială, politică și morală, consecință a dominației turco-fanariote³¹. El explica lipsa de entuziasm a românilor pentru cauza Eteriei printr-o „expunere a stării politice a națiunii moldovene și valahe”, care era în măsură să explice „pentru ce grecii au găsit acolo atât de puțin ajutor, de ce au atras așa de puțini prozeliți sub stindardul independenței comune creștine, pe care îl înălțaseră”³².

Gaudin consemna și el originea comună, latină, a locuitorilor din Principate: „poporul moldovean care ocupă această zonă a vechii Dacii, întinzându-se de la Nistru la Dunăre, dacă este să judecăm după idiomul său, este, în mod evident născut din acești coloniști romani pe care Traian și succesorii săi i-au adus acolo după rezistența lui Decebal și distrugerea regatului său”. La 1822, fostul consul observa caracterul unitar al locuitorilor celor două provincii: „națiunea valahă și moldoveană, cu toate că se află împărțită în două administrații separate, este asemănătoare, formează un singur și același popor”³³.

Gaudin susținea, în lucrarea sa din 1822, teoria originii slave a boierilor. El era de părere că existența termenului de „boier” atesta faptul că după încetarea migrației, războinicii slavi „prin forță și teroare” i-au cucerit pe locuitorii Moldovei și Valahiei, le-au adoptat limba, dar le-au dat, în schimb, „instituția feudală”, cu ajutorul căreia ei s-au transformat în veritabili stăpâni ai pământului. Apariția boierilor a echivalat, în viziunea lui Gaudin, cu subjugarea țărănimii³⁴. I-a descris pe boierii moldoveni și munteni de la 1821, pe care îi considera drept „profund ignoranți, superstițioși, înfumurați și lăudăroși”, grav „afecțați de exercițiul prerogativelor lor feudale” pe de o parte de administrația fanarioților, iar pe de alta, de dominația otomană³⁵. A observat lipsa unei clase intermediare între boieri și țărani, care se oglindea tocmai în slaba dezvoltare a meșteșugurilor și comerțului. Țăranii erau „numai coloni” pe moșiile

³¹ Emile Gaudin, *op. cit.*, p. 47; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 84.

³² Emile Gaudin, *op. cit.*, p. 57, 48; Ovidiu Muntean, *op. cit.*, p. 85; Nicolae Isar, *Principatele Române în epoca luminilor. 1770-1830. Cultura, spiritul critic, geneza ideii naționale*, Ediția a doua revăzută și adăugită, București, 2005, p. 235-236.

³³ Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 200.

³⁴ *Ibidem*, p. 235.

³⁵ *Ibidem*.

boierești, apăsați de o fiscalitate excesivă. Emanciparea politică a Principatelor era legată, în viziunea lui, de întărirea economică și morală a țăranilor³⁶.

În alt capitol, sublinia că dominația otomană, în afară de frica pe care o inspira, mai avea „meritul” de a paraliza întreaga viață economică a Principatelor³⁷. Gaudin condamna și desființarea oștirii pământene de către principii fanarioți și înlocuirea ei cu gărzile lor personale de arnăuți, care reprezentau, potrivit lui, un instrument în plus de opresiune pentru populație. În epoca de dinaintea instaurării fanarioților, dregătorii fuseseră deținute de boieri pământeni, din care cauză și veniturile lor rămăneau în țară. În epoca fanarioților, dregătorii erau, în marea lor majoritate, pe mâna grecilor, iar bogățiile luau adeseori calea Constantinopolului odată cu plecarea lor din țară. După aprecierea sa, cantitățile de aur și de argint pe care fanarioții și clientela lor le-au scos din Principate în decursul ultimului secol erau imense. Potrivit propriilor estimări, veniturile familiei domnești din Moldova sau din Valahia se ridicau anual la 3 milioane de franci; veniturile celorlalți dregători din slujba statului se ridicau la aproximativ 2/3 din acea sumă, adică la vreo 2 milioane de franci: „Moldova și Valahia se văd deci jefuite la fiecare perioadă de 5 ani de 25 de milioane numerar efectiv, ceea ce, pentru un secol, dă suma enormă de 500 de milioane de franci”. Consulul francez considera că estimările sale erau mai degrabă moderate decât exagerate. Jaful și abuzurile administrației fanariote ar fi putut fi compensate într-o oarecare măsură de libertatea comerțului; dar, sub pretextul aprovizionării Constantinopolului, comerțul era monopolizat de turci, care cumpărau la prețuri fixe și în cantități arbitrare grâu, oi, boi, brânză. Monopolul turcesc era foarte strict și se obișnuia ca acele cantități care depășeau nevoile lor și ale consumului local să fie aruncate din ordinul turcilor în Dunăre pentru a împiedica exportarea lor în alte părți. Comparând situația moldovenilor și a muntenilor cu a celorlalte popoare din sud-estul Europei, Gaudin concluziona că ei nu erau raiale sau supuși ai Imperiului otoman, ci numai tributari; situația moldovenilor și a muntenilor era „aproape la fel de deplorabilă ca aceea a națiunilor raiale sau supuse, locuind părțile situate dincolo de Dunăre”³⁸.

Dar poate cea mai importantă și principala preocupare a consulului francez de la București, Emile Gaudin, a fost dezvoltarea de schimburi comerciale cu Franța și obținerea a maximum de avantaje pentru negustorii francezi. Într-un raport din 10 noiembrie 1795 trimis lui Raymond de Vernignac la Constantinopol, Gaudin demonstra importanța extinderii comerțului francez în aceste regiuni. El susținea că Franța, aliata Porții, trebuia să profite prin toate mijloacele de această situație pentru a

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XVI, 1603-1824, *Corespondență diplomatică și rapoarte consulare franceze* publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș, București, 1912, p. 665; Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 207.

³⁸ Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 221.

obține privilegiile comerciale. Geniul libertății, scria Gaudin, va deschide comerțului francez Marea Neagră; venise momentul, în viziunea sa, ca pavilionul tricolor francez să fluture pe Marea Neagră. Atunci Bucureștii, iar prin București trebuiau să se înțeleagă Valahia și Moldova, vor deveni un punct principal al comerțului francez și un antrepozit nu doar pentru produsele indigene, dar și pentru cele provenind din regiunile orientale ale acelei mări³⁹. Din afirmațiile lui Gaudin reieșea marea importanță pe care Franța o acorda dezvoltării comerciale a Principatelor Române⁴⁰.

După tratatul de la Adrianopol, Franța a numit un agent la Galați⁴¹. La 16 noiembrie 1829, girantul consulatului francez de la Iași, Viollier îi scria lui Polignac că navigația pe Dunăre a fost reluată și că la Galați ajunseseră un vas sard și mai multe rusești, care au adus tutun, caviar; Viollier mai nota că negustorii sosiți în oraș erau interesați să achiziționeze din Principate seu, miere, unt și brânză⁴². De altfel, și Emile Gaudin remarcă în septembrie 1830 schimbările benefice survenite după 1829 în domeniul comercial. Era, poate, și motivul pentru care respectivul se declara gata să revină la vechiul său post⁴³.

Odată cu misiunea lui Bois le Comte începea noua politică franceză în Orient, care fusese inaugurată de confratele și predecesorul său, Lagau⁴⁴. Faptul a avut o influență deosebită asupra mișcării naționale românești, care era sprijinită de Franța tacit, printr-un plus de autoritate politică atribuită consulilor din Principate. Rolul jucat de Huber în Moldova, cel al lui Billecocq în Valahia și cel care i-a revenit lui Colson în mișcarea politică a colonelului Ion Câmpineanu stau mărturie a celei stări de lucruri⁴⁵.

³⁹ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. III, p. 400-401; *Ibidem*, Supliment I, vol. II, p. 232; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 254-254; Paul Cernovodeanu, *Un raport britanic din 1791 privitor la navigația și comerțul în Marea Neagră*, în *RI*, VII, 1996, 7-8, p. 605; Traian Ionescu, *L'échange maritime de marchandises entre les Principautés Danubiennes et la France durant la période 1829-1848*, în *RRH*, XXIII, 1974, 2, p. 270.

⁴⁰ Hurmuzaki, *Documente...*, Supliment I, vol. II, p. 93, 158-159; Ariadna Camariano-Cioran, *op. cit.*, p. 255; Eadem, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, București, 1946, p. 21-22; Nicolae Isar, *op. cit.*, p. 224.

⁴¹ Constantin Bușe, *Comerțul exterior prin Galați sub regimul de port franc (1837-1883)*, București, 1976, p. 42.

⁴² Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, volumul XVII, *Correspondență diplomatică și rapoarte consulare franceze (1825-1846) culese de Eudoxiu de Hurmuzaki, publicate după copiile Academiei Române de Nerva Hodoș*, București, 1913, p. 228.

⁴³ Gh. Platon, Cristiana Oghină-Pavie, *Franța și Principatele Române în epoca „Restaurației naționale” (1821-1834)*, în volumul *Franța. Model cultural și politic*, volum editat de Alexandru Zub, Dumitru Ivănescu, Iași, 2003, p. 238.

⁴⁴ Hurmuzaki, *Documente...*, vol. XVII, p. 448-449; A. D. Xenopol, *Partidele politice în revoluția din 1848 în Principatele Române*, în *AARMSI*, II, 1909-1910, XXXII, p. 444; Gh. Platon, Cristiana Oghină-Pavie, *op. cit.*, p. 237.

⁴⁵ N. Iorga, *La pénétration des idées de l'Occident dans le Sud-Est de l'Europe aux XVII-e et XVIII-e siècle*,

Însă, liniile generale ale noii politici franceze fuseseră stabilite mai înainte; au existat personalități aparținând mediului diplomatic, care, la curent cu realitățile românești, și-au oferit serviciile în acest sens. A fost și cazul lui Emile Gaudin, fostul consul de la București din vremea Revoluției; respectivul scria la 18 septembrie 1830 în *Considérations sur l'état précédent des principautés de Valachie et de Moldavie et sur leur futur contingent probable*, despre condițiile favorabile create în Principate după tratatul de la Adrianopol, de pe urma cărora Franța ar fi putut trage foloase comerciale.

EMILE GAUDIN ET LES PRINCIPAUTES ROUMAINES:
L'ACTIVITE CONSULAIRE (SEPTEMBRE 1795 – MARS 1796)
ET SES LIAISONS AVEC L'ESPACE ROUMAIN

(Résumé)

Emile Claude Gaudin a occupé le poste d' "agent confidentiel" auprès du Divan de la Valachie entre septembre 1795 et mars 1796. Gaudin a insisté pendant son mandat aux côtés du prince régnant Alexandru Moruzi sur la nécessité d'augmenter les privilèges de la maison de négoce Pellet și Hortolan, mais aussi pour la création d'autres établissements commerciaux français dans les Principautés. Dans l'ouvrage publié à Paris en 1822, Du soulèvement des nations chrétiennes dans la Turquie européenne, ses causes, ses résultats probables, son influence présumable sur les intérêts présents et futurs de l'Europe en général et sur ceux de la France en particulier, l'ancien consul a invoqué auprès l'unité de race et de langue des Moldaves et des Valaques, l'attractivité, la variété paysagère et la grande disponibilité agraire capables d'assurer aux deux Principautés la prospérité dans les conditions de l'élimination des ingérences extérieures et intérieures, responsables, à son avis, de la stagnation du processus évolutif dans la région. L'observateur français en a trouvé les causes dans les guerres russo-turques dévastatrices et le régime de dépendance à la Porte, également mis à mal par les administrateurs préoccupés exclusivement par leurs propres intérêts et le spectre de l'enrichissement rapide et sans trop d'efforts.

în RHSEE, I, 1924, 4-6, p. 259; Mickaël Garry, *L'image des Principautés Roumaines dans la correspondance consulaire française (1821-1834) suivi de Notice statistique sur la Moldavie (1828) par Charles Lagau, vice-consul de France à Iași*, Mémoire de maîtrise de l'histoire contemporaine, Angers, 1996, p. 238; Gh. Platon, *Cristiana Oghină-Pavie*, op. cit., p. 238.

PIEPTENELE DIN LEMN DE ODAGACI AL MITROPOLITULUI MOLDOVEI SOFRONIE MICLESCU (1790-1861)

Ioan IAȚCUⁱ

Cuvinte cheie: *piepteni, lemn de agar, Moldova, Sofronie Miclescu*

Keywords: *combs, agarwood, Moldavia, Sofronie Miclescu*

Folosirea pieptenului, ca obiect de toaletă, datează încă din Egiptul antic (3700 a. Chr.). În funcție de prestigiul pe care îl avea deținătorul, pieptenele putea fi lucrat din materiale exotice deosebit de prețioase (fildes), ori mai accesibile și mai ieftine (os, corn, lemn). Pieptenii erau folosiți în viața de zi cu zi, astfel că puteau fi oferți ca daruri de nuntă (epoca medievală), ori folosiți în ritualurile funerare, fiind des întâlniți în inventarele mormintelor de bărbați și femei (Antichitate).

O categorie aparte au constituit-o pieptenii liturgici, utilizați cu precădere de clerici înainte de celebrarea Euharistiei¹. Durandus, episcop de Mende (cca. 1230-1296), în *Rationale divinatorum officiorum* descrie folosirea pieptenului înainte de liturghie: „*Caligis et sandaliis impositis, Pontifex, et sacerdos caput pectinat, manus et faciem lavat*” („După ce și-au pus cizme și sandale, Pontiful și preotul se piaptână pe cap, se spală pe mâini și pe față”)².

Aranjarea podoabei capilare simboliza ordonarea minții, prin alungarea gândurilor lumești și a preocupărilor de prisos³. Obiect de uz personal, pieptenele liturgic⁴ nu își avea locul în altar, ci mai degrabă călătorea odată cu deținătorul său.

ⁱ Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași – Muzeul de Istorie a Moldovei, IAȘI.

¹ Ed. Fourdrignier, *Le peigne liturgique*, în *BMSAP*, V, 1900, 1, p. 154-158.

² Durandus, IV, 3, 1 (*Rationale Divinorum Officiorum*, ed. Joannes Belet, Napoli, 1859, p. 149).

³ Al. Sand, *Religion and Ritualized Belief, 800-1500*, în R. Milliken, *A cultural history of hair. In the Middle Ages*, vol. 2, Bloomsbury Publishing, Londra, 2019, p. 23.

⁴ H. Leclercq, *Peigne*, în *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, publié par F. Cabrol et H. Leclercq, XIII/ 2 (*Paques-Peinture*), Paris, 1938, col. 2932-2959.

Astfel, se cunosc cazuri când, în mormintele unor episcopi, cum este cel al Sfântului Cuthbert, au fost așezate asemenea obiecte de toaletă⁵.

*

Un pieptene, a cărui întrebuițare bisericească este certă, se păstrează în colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei (nr. inventar 5033). Obiectul de toaletă este realizat din lemn de odagaci și are următoarele dimensiuni: Lungimea = 16 cm; lățimea = 7 cm; grosimea = 0,8 cm (Fig. 1).

Piesa este însoțită de un etui din pânză (19,5 x 10 cm), ce are drept ornament un decor vegetal realizat din fir metalic și textil. Pe suprafața tocului se păstrează inițiala „P”, care a fost executată în aceeași manieră (Fig. 2).

Atât pieptenele, cât și etuiul sunt însoțite de un suport din lemn cu dimensiunile de 22,5 x 12,4 cm (Fig. 3). Pe verso se păstrează o veche etichetă cu următoarele precizări: „Pieptenele de barbă care a slujit Mitropolitului Moldovei Sofronie Miclescu (1790-1863) (lucrare de mână în lemn de odogaci)” (Fig. 4). În partea de jos a etichetei se mai distinge semnătura celui care aducea respectiva lămurire: V. Prăjescu.

Pieptenele, precum și etuiul datează din epoca modernă. În privința suportului din lemn, nu este exclus ca acesta să fi fost realizat la o dată ulterioară (prima jumătate a secolului al XX-lea), probabil cu rolul de a expune respectivul accesoriu de toaletă. Până în prezent nu se cunoaște modul cum acest ansamblu de trei piese a intrat în colecțiile Muzeului de Istorie a Moldovei.

*

Odagaciul, acest lemn saturat cu rășină, de culoare închisă – a cărui denumire întâlnită în izvoarele românești scrise provine din limba turcă (*ödağaci*)⁶ –, este o esență aromatică produsă în special de arborii din genul botanic *Aquilaria* și *Gyrinops*. Formarea rășinii, numită aloe sau agar, apare ca răspuns la contaminarea arborelui cu tipul de mucegai numit *Phialophora parasitica*⁷. Datorită calităților sale aromatice, lemnul de *oud* (*lignum aloes*)⁸ este și astăzi una dintre cele mai prețioase rășini exotice,

⁵ Al. Sand, *op. cit.*, p. 23.

⁶ Al. Moraru, *Note etimologice*, în *SCL*, XXXVII, 1, 1986, p. 206.

⁷ A. López-Sampson, T. Page, *History of Use and Trade of Agarwood*, în *Econ. Bot.*, 72, 2018, 1, p. 107-129. Istoria acestei rășini aromatice a fost abordată de noi în două studii: I. Iațcu, *O istorie a aromaticelor în spațiul românesc*, în *Idem* (coord.), *Olfactiv: mirodenii, rășini, parfumuri și miresme. Din Antichitate, până în epoca modernă*. Catalog de expoziție, Iași, Editura Palatul Culturii, 2019, p. 17-69; *Idem*, *Restituții olfactive. Utilizarea rășinilor exotice și a apelor odorizante în spațiul extracarpatic românesc (secolele XVII-XIX)*, în *AMEM*, XX, 2020, p. 166-188 (în special p. 173-177).

⁸ D. P. Terkla, *Lignum Aloes*, în J. B. Friedman, K. Mossler (eds.), *Trade, Travel, and Exploration in the Middle Ages: An Encyclopedia*, Routledge, New York, 2000, p. 342-343.

astfel că 1 kilogram de lemn de agar de primă calitate poate să ajungă până la 100.000 de dolari⁹.

Încă din antichitatea timpurie avem informații, așa cum sunt tabletele de la Amarna (aproximativ 1360-1332 a. Chr.), despre această substanță deosebit de rară¹⁰, însă exemplul cel mai edificator datează din perioada bizantină. Atunci când oștile împăratului bizantin Heraclius (610-641) au cucerit palatul regelui sassanid Chosroes de la Dastager, eveniment petrecut în 625/ 626, învingătorii aveau să găsească, printre alte bunuri adunate ulterior ca pradă de război, bucăți mari de lemn de aloe, fiecare cântărind câte 70 sau 80 de *librae*¹¹ (aproximativ 23/ 26 de kilograme, dacă luăm în calcul că 1 *libra* era echivalentul a 327,168 grame)¹².

Utilizat la tămâiere și ca ingredient pentru parfumuri, lemnul de agar servea drept materie primă în sculptura de mică dimensiune, din care făceau parte următoarele tipuri de obiecte: iconițe, mici recipiente, mărgelile pentru mătâni, „mănunchiuri” (mânere) de cuțite¹³, dar și piepteni. Tot aici putem aminti și coroana ce trebuia executată din lemn de agar (*Legnio aloe*), la Veneția, pentru Marele Duce al Toscanei, Cosimo I (1537-1569). Podoaba pentru cap venea însoțită și de un *rosarium* făcut din același material prețios. Ambele aveau rolul de a-l apăra pe principe de molimele ce loveau în dese rânduri Peninsula Italică¹⁴.

Trebuie să amintim că până la căderea în mâinile lui Soliman Magnificul (1 ianuarie 1523), Rodosul, deținut până atunci de Ordinul Cavalerilor Ioaniți, a fost principalul punct de vânzare a celebrelor rozarii, despre care se spunea că erau confecționate din „lignum aloes”. Comerțul cu respectivele suveniruri destinate pelerinilor aducea profituri însemnate acestui ordin cavaleresc¹⁵.

Lemnul de agar era nelipsit din spișeriile transilvănene, fiind comercializat cel mai probabil în scop profilactic. Într-o listă de prețuri farmaceutice, elaborată de

⁹ S. Justin, S. Lihan, M. R. Elvis-Sulang, T. S. Chiew, *Formulated microbial consortium as inoculant for agarwood introduction*, în *J. Trop. For. Sci.*, 32, 2020, 2, p. 161.

¹⁰ W. H. Schoff, *Aloes*, în *JAOS*, 42, 1922, p. 173.

¹¹ *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*, translated with Introduction and Commentary by C. Mango and R. Scott, Oxford, 1997, p. 451.

¹² E. H. Seland, *The Liber Pontificalis and Red Sea Trade of the Early to Mid 4th Century AD*, în D. Agius, J. P. Cooper, A. Trakadas, C. Zazzaro (eds.), *Navigated Spaces, Connected Places: Proceedings of the Red Sea Project*, V, BAR, I. S. 2346, Oxford, 2013, p. 121.

¹³ *Zimbrul*, anul II, nr. 7, luni, 23 iulie 1851, p. 1-2 (25-26), vezi „Extract din tr’o relație publicatu în jurnalul L’Indépendance Belge asupra Espozitiiei Universale de la Londra”.

¹⁴ C. C. Anderson, *The Material Culture of Domestic Religion in Early Modern Florence, C. 1480-C. 1650*, vol. I, The University of New York, 2007, p. 52-53, n. 178; I. Iațcu, *op. cit.*, 2020, p. 174.

¹⁵ S. Zoitou, *Staging Holiness: The Case of Hospitaller Rhodes (cA. 1309-1522)*, *Mediterranean Art Histories* 3, Brill, Leiden-Boston, 2020, p. 102.

farmacistul clujean Tobias Maucksch în 1750, respectiva esență vegetală apare consemnată ca „aloes ligni”¹⁶.

În spațiul românesc, cele mai multe informații fac referire la prezența mătâniilor, ale căror mărgelile erau realizate de obicei din lemn de odogaci. Iată câteva menționări de astfel de obiecte utilizate de către boierii moldoveni în ritualurile de rugăciune. Nu este exclus ca unele să fi provenit de la Locurile Sfinte, așa cum erau acele „mătâni călugărești aduse din Ierusalim și lucrute de călugării români de acolo”, colecționate de Theodor Burada cu prilejul peregrinărilor sale pe la bisericile ortodoxe din spațiul Orientului Apropiat¹⁷.

Cu ocazia primei călătorii întreprinsă la Constantinopol (1845), tânărul Vasile Alecsandri a ținut un caiet cu notițe intitulat *Memoranda*. Din scurtele însemnări, destinate alcătuirii unei scrieri literare despre respectivul itinerariu, aflăm că în ziua de joi, 3 septembrie el a vizitat „bazarele; bazarul Negreselor; pe Şakir-Efendi, un negustor despre care, în alt loc se spune că trebuia să-i vândă niște mătâni – *en bon bois d'aloès* – pentru Jean”, cel mai probabil fratele său¹⁸.

În Moldova anului 1846, un raport întocmit de Isprăvnicia Ținutului Bacău informa că în noaptea de 12 a lunii decembrie 1845 păhărniceasa Ecaterina Brăescu a fost prădată de numeroase lucruri de valoare, printre care se afla și „o păreche metanii de odogaci cu soroacele de mărgean”¹⁹. Din publicarea testamentului Miliței Glichici la Iași, în 1865, aflăm că printre numeroasele icoane și giuvaeruri era amintită și „1 pareche metanie de odogaci”²⁰. La 1870, comisia însărcinată să inventarieze averea logofătului Anastasie Bașotă rămasă în urma decesului său (1869), avea să găsească în casa acestuia din Iași „una bucată lemn de odogaci”, precum și „una pareche mătani de odogaci cu trei canafuri de feriu”²¹.

Acele bucăți lemnoase care nu se ridicau la calitatea cerută pentru realizarea unor lucrări de mare artă, precum și așchiile rezultate în urma procesului de fabricare erau destinate comercializării în vederea arderii în cățui și buhurdare.

Odogaciul era „parfumul oriental prin excelență: lemn închis cu fire gălbui și îmbibat de rășină și de elemente oleioase, cu care se parfumau filigenele și lulelele ciubucelor, dându-le un miros aromatic foarte plăcut și pătrunzător, asemenea și barba.

¹⁶ E. Crișan, *Prima „Taxa Pharmaceutica” (Listă de prețuri farmaceutice) din Transilvania*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 255-269; Eadem, *Prima „Taxa Pharmaceutica” (Listă de prețuri farmaceutice) din Transilvania (II)*, în *ActaMN*, XI, 1974, p. 234.

¹⁷ *Ecoul Moldovei*, Iași, anul XVII, nr. 20, duminică, 13 iulie 1998, p. 3.

¹⁸ G. Bogdan-Duică, *Despre Vasile Alecsandri. Întâia călătorie la Constantinopol*, în *Viața Românească*, anul XIV, nr. 1, ianuarie 1922, p. 46, nota 3.

¹⁹ *Foae sătească*, anul VIII, nr. 1, duminică, 6 ianuarie 1846, p. 1.

²⁰ *Progresul*, anul III, nr. 73, sâmbătă, 3 iulie 1865, p. 2.

²¹ DJANI, *Colecția Manuscrise*, nr. 131, f. 7; I. Iațcu, *op. cit.*, 2020, p. 175.

La plecare, servitorul (care la Curte purta numele special de buhurdangiu) prezenta mosafirilor buhurdanul sau cățuia din care se exalta fumul de odagaciu²².

Moda mirosurilor tari, așa cum era cel dulceag al odagaciului, o găsim și în următoarea istorisire cu caracter anecdotic a lui Dumitru C. Moruzi (1850-1914). Atunci când descria obiceiurile de la Curtea Domnească din capitala Moldovei, pe baza spuselor părintelui său, amintește că străbunicul de pe tată, domnitorul Alexandru Moruzi (1792-1793; 1802-1806; 1806-1807), obișnuia să mai adauge „la caifetul divanului, pe lângă ciubucele și cafelele și două rânduri de cățui cu chihlimbar și odogaci cu care perdegii, în timpul ședințelor, combăteau mereu tulburările sufletești și trupești ale veliților divăniți²³”.

La Iași exista un mare negustor („emboriu”), pe nume Hristodor Adamachi (născut pe la 1792 și decedat la 12 februarie 1854), care deținea „dughenile cele mici, vis-a-vis de biserica Trei-Sfetitele”, „din fața porței Hanului Turcesc”. Marfa pe care el o vindea, în special cea de proveniență răsăriteană, consta dintr-o mare varietate de țesături, de „miresme orientale”, pastile aromatice (numite „curse”), dar și rășini aflate în stadiu pur, cum ar fi „odagace”, ori „sacâz alb de mestecat în gură pentru albirea dinților”, un obicei ce trecea în acele timpuri drept „cadânesc²⁴”.

În ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, această rășină încă se mai găsea în comerț. Astfel, la „Magasia Orientală de lângă Otelul Romania” din Iași, a comerciantului armean Avedis Ohanesian, se găseau la vânzare „cozi de mosc, odogaciu, cursă”, alături de „boie pentru păr” și alte mărfuri de sorginte asiatică²⁵.

*

Despre deținătorul acestui pieptene, mitropoliul Sofronie Miclecu, știm că s-a născut în 1790, într-o familie de vechi boieri moldoveni din părțile Botoșanilor. A fost tuns în monahism la Mănăstirea Secu (1818), de unde trece la Mănăstirea Neamț, acolo unde va ajunge până la treapta bisericească de ieromonah (1824). La 26 mai 1826 este ales episcop de Huși, iar la 10 februarie 1851 accede la cea mai înaltă treaptă a clerului slujitor, cea de mitropolit al Moldovei. A fost un sprijinitor al Unirii Principatelor. În perioada septembrie-decembrie 1857 a fost președinte al Divanului Ad-hoc al

²² L. Șăineanu, *Influența orientală asupra limbei și culturii române*, în *Convorbiri Literare*, Iași, vol. XXXIV, nr. 10, 1 octombrie 1900, p. 916.

²³ D. C. Moruzi, *Curtea Domnească din Iași, Ulița Mare și Podul Verde. După auzite și amintiri personale*, în *Idem, Scrieri*, 2, Studiu introductiv, text îngrijit, note, glosar și bibliografie V. Ciocanu, A. Hropotinschi, Chișinău, 2014, p. 269.

²⁴ *Buciumul Romanu*, anul I, Iași, 1875, p. 165. Pentru familia Adamachi, M. DiM. Sturdza, *Familia Adamachi. Negustori balcanici, boieri moldoveni*, în *Idem* (coordonator și coautor), *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, vol. I, Abaza-Bogdan, Editura Simetria, București, 2004, p. 42-43.

²⁵ *Curierul Balassan*, Iași, anul IX, nr. 12, vineri, 30 ianuarie (2 februarie) 1881, p. 1.

Moldovei. Cu toate că a ezitat să prezideze Adunarea Electivă din 5 ianuarie 1859, în cele din urmă a fost ales președinte al acesteia²⁶.

După acest eveniment de mare importanță pentru istoria noastră, între el și Alexandru Ioan Cuza, noul domnitor, a izbucnit un conflict, pe fondul problemelor legate de administrarea averilor mănăstirilor pământene. La 18 ianuarie 1861, din surghiunul de la Mănăstirea Slatina, înaltul prelat a trimis domnului actul de retragere din scaunul mitropolitan al Moldovei. A murit la 18 mai 1861, aflându-și somnul de veci în pridvorul Mănăstirii Neamț²⁷ (Fig. 5).

Deși documentele nu ne relatează, ne propunem, cu ajutorul imaginației, și o reconstituire cu caracter ipotetic a episodului din dimineața tumultuoasei zile de 5 ianuarie 1859. Lesne ne putem închipui momentul primenirii mitropolitului, constând din spălarea feței, urmată de aranjarea părului și a bărbii cu pieptenele din lemn de odagaci, un dar oriental primit, probabil, de la vreun înalt ierarh din părțile meridionale ale creștinătății. Odată săvârșită această primă parte a ritualului în singurătatea camerei sale din palatul mitropolitan, pentru ajutorul divin, de care avea mare nevoie în prezidarea ședinței Adunării Elective, a urmat închinarea la sfintele icoane.

Așadar, pieptenii, în special cei liturgici, pot fi asociați cu persoane și eroi populari cu atribute de sfinți, după cum glăsuiește și balada domnitorului Constantin Brâncoveanu culeasă de cel care va fi numit Bardul de la Mircești: „Fața blândă el spăla, Barba albă-și pieptăna, La icoane se-nchina”²⁸.

*THE AGARWOOD COMB OF THE
MOLDAVIAN METROPOLITAN SOFRONIE MICLESCU (1790-1861)*

(Abstract)

In the collections of Moldavia's History Museum there is an agarwood comb (Inventory No. 5033), with an undeniable liturgical usage. The item comes with an etui and a wooden support. The comb dates from the modern era, and, as mentioned on the old label, it is made of agarwood.

This dark-hued, resin-saturated wood – its name in the Romanian written sources comes from Turkish (ödağaci) – is an aromatic essence produced primarily by the trees within the botanical genera Aquilaria and Gyrinops. The emergence of the resin (i.e., aloe or

²⁶ M. Păcurariu, *Dicționarul teologilor români*, ediția a III-a revăzută și adăugită, Editura Andreiana, Sibiu, 2014, p. 383.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ V. Alecsandri, *Poezii populare ale românilor*, cu însemnări de pe edițiile anterioare și manuscrise de Em. Gârleanu, Institutul de arte grafice și editură „Minerva”, București, 1908, p. 138.

agar) is a response to the tree's contamination with a type of fungus called *Phialophora parasitica*. Due to its aromatic qualities, the oud (*lignum aloes*) wood is, to this day, among the most precious exotic resins (a kilogram of first-quality agarwood can go up to 100,000 dollars). Used for incensing and as an ingredient for fragrances, this wood also served as a raw material for small sculptures (i.e., small icons, small containers, or beads for rosaries).

The piece belonged to Metropolitan Sofronie Miclecu, born on 18 December 1790 into a family of old Moldavian boyars. He was tonsured a monk in the Secu Monastery (1818), from where he moved to the Neamț Monastery, where he ultimately became a hieromonk. On 26 May 1826, he was elected as the Bishop of Huși, and in 1851, he obtained the highest position, i.e., the Moldavian Metropolitan. Though he hesitated to preside over the elective assembly of 5 January 1859, he was eventually elected president of the ad-hoc Moldavian Divan [Council]. Following this crucial event in our national history, a conflict broke out between him and Alexandru Ioan Cuza due to the issues concerning the administration of properties owned by domestic monasteries. On 18 January 1861, from his exile in the Slatina Monastery, the high prelate sent his retreat document from the Moldavian Metropolitan See to the ruler. He died on 18 May 1861 and was buried in the church porch of the Neamț Monastery.

Used to style the hair and beard, the comb must have been an Oriental present gifted by some great hierarch from the southern parts of Christendom. Well-groomed hair and beard symbolised an ordered mind by chasing away worldly thoughts and useless preoccupations before the Mass.

LIST OF ILLUSTRATIONS:

- Fig. 1. Agarwood comb (Moldavia's History Museum, Inventory No. 5033).
- Fig. 2. Etui – front and back (Moldavia's History Museum).
- Fig. 3. Wooden support (Moldavia's History Museum).
- Fig. 4. Label on the back of the support.
- Fig. 5. Portrait of Metropolitan Sofronie Miclescu. Agapia Monastery (*apud* https://ro.orthodoxwiki.org/Sofronie_Miclescu).

Fig. 1. Pieptene din lemn de agar (Muzeul de Istorie a Moldovei, nr. inventar 5033)

Fig. 2. Etui – față și spate (Muzeul de Istorie a Moldovei)

Fig. 3. Suport de lemn (Muzeul de Istorie a Moldovei)

Pieptenele de barbă care a slujit Mitropolitului
Moldovei Sofronie Miculescu (1790-1863.)
(Inerare de mână în lemn de odogaci.)

Figura. 4. Eticheta de pe spatele suportului

Fig. 5. Portretul Mitropolitului Sofronie Miclescu. Mănăstirea Agapia
(apud https://ro.orthodoxwiki.org/Sofronie_Miclescu)

ARMENII OTOMANI: DE LA „MILETUL CEL FIDEL” LA GENOCID

Remus TANASĂⁱ

Cuvinte cheie: *genocid, armeni, Imperiul Otoman, Primul Război Mondial, diplomație*

Keywords: *genocide, Armenians, Ottoman Empire, First World War, Diplomacy*

Introducere

Din noiembrie 1914 până în aprilie 1915, între patru și cinci mii de așezări armenesti de pe ambele părți ale granițelor cu Persia și Caucazul rusesc au fost prădate de armata otomană¹, iar bărbații adulți au fost în general uciși. După 24 aprilie 1915, membri proeminenți ai armenilor din Constantinopol au fost încarcerați. Ulteriori, lideri regionali au fost închiși sau uciși. Femeile, bătrânii și copii au fost deportați spre regiuni deșertice din sudul Imperiului, spre Siria și Irak-ul de astăzi, pe drum fiind decimați în urma violurilor, răpirilor, mutilărilor sau crimelor. Se estimează că doar într-un singur an, în 1915, între 5 și 10 la sută din populația armenescă compusă din femei și copii a fost convertită forțat la Islam². Pe scurt, în timpul Primului Război Mondial, cu precădere între 1915 și 1918, au avut loc deportări forțate și masacre generalizate împotriva armenilor, care au fost luați în vizor pe baza identității de grup de guvernul Comitetului Unității și Progresului, de ofițerii din armată, de triburile seminomade și de masele urbane. Numărul de morți variază de la 600.000 conform istoriografiei turce la 1.200.000 conform istoriografiei armenescă³. Oricare ar fi fost numărul real, avem de a face cu un dezastru umanitar recunoscut ca atare chiar și de

ⁱ Academia Română, Filiala Iași – Institutul de Istorie „A. D. Xenopol”, IAȘI.

¹ Donald Bloxham, *The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy*, în *Past & Present*, 181, 2003, 1, p. 164.

² Ara Sarafian, *The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide*, în Omer Bartov, Phyllis Mack (eds.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, Berghahn Books, New York, 2001, p. 211.

³ Fuat Dundar, *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)*, Transaction Publishers, New Brunswick, 2010, p. 3-10.

guvernele Turciei post-kemaliste. Contradicțiile serioase ies la iveală atunci când relațiile antagoniste dintre armeni și turci au fost transpuse istoriografic, astfel că se discută dacă a fost vorba despre genocid sau despre niște evenimente tragice care nu ar fi putut fi prevăzute.

În timpul Primul Război Mondial s-au format unități voluntare de armeni otomani care aveau menirea să colaboreze sau să facă joncțiunea cu trupele rusești⁴, atunci când s-ar fi decis aceasta. Deportările armenilor au fost puse în practică ca urmare a activității unităților voluntare de armeni care au confruntat și au subminat capacitatea de luptă a armatei otomane, în detrimentul inamicului extern de moment, Rusia. Atunci când armata otomană a fost silită să se retragă din fața celei țariste, o parte a populației civile armene din zonă a aclamat avansul rusec. Van, un important centru urban, a fost ocupat pentru câteva luni de către ruși cu sprijinul unităților voluntare de armeni⁵. Un alt element scos în evidență a fost fenomenul dezertării, care avea loc la scară largă atât în rândul armenilor, cât și în cel al musulmanilor. Însă, după cum se arăta într-o telegramă din 18 septembrie 1914 a valiului (guvernatorului) Bitlisului, Mustafa Bei,, „dacă este declarat război, soldații armeni se vor alătura taberei inamice cu tot cu arme. Dacă armată otomană ar avansa, [soldații armeni] ar rămâne inerti, dacă armată otomană s-ar retrage, [soldații armeni] ar forma bande armate și ar zădărnici transportul și comunicațiile”⁶.

După cum reiese din relatarea comandantului celei de-a Treia Armate Otomane, Hassan Izzet Pașa⁷, coroborată cu arhiva viceregelui Caucazului din acei ani, contele Voronțov-Dașkov⁸, strategia Rusiei pe frontul din Caucaz a fost una „defensivă activă”, adică de înarmare și instigare a populațiilor creștine și a anumitor triburi kurde împotriva autorităților de la Constantinopol. Într-o telegramă din 24 septembrie 1914, Hassan Izzet Pașa era convins că „dacă este declarat război, soldații armeni se vor alătura rușilor cu armele lor”⁹.

Pentru a preveni revolta generală a armenilor din Anatolia¹⁰, pentru a opri dezertarea și colaborarea acestora cu armata rusă, guvernul otoman a decis mutarea populației armene din Anatolia Orientală. În timpul operațiunilor de transfer, din cauza condițiilor de sănătate, a lipsei de mâncare și apă, precum și din cauza atacurilor

⁴ G. Korganoff, *La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le front du Caucase*, Massis, Paris, 1927, p. 20-21.

⁵ Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide*, The University of Utah Press, Salt Lake City, 2005, p. 133.

⁶ *Documents on Ottoman-Armenians*, vol. II, Directorate General of Press and Information, Ankara, 1983, p. 2.

⁷ *Ibidem*, p. 4.

⁸ Youri Danilov, *Russie dans la guerre mondiale (1914-1917)*, Payot, Paris, 1927, p. 141.

⁹ *Documents on Ottoman-Armenians...*, p. 4.

¹⁰ *Ibidem*, vol. III, p. 29.

triburilor kurde și a complicității multor oficiali otomani, s-a ajuns la o tragedie umană fără precedent.

Politica transferului de populație (*surgun*) nu era nouă în Imperiul Otoman, fiind folosită încă din secolul al XIV-lea pentru a plasa coloniști musulmani în regiunile recent cucerite sau în cele depopulate. Cu timpul, s-a instrumentalizat o politică punitivă¹¹ de deportare aplicată grupurilor problematice (de unde termenul românesc de „surghiun”). Însă, în perioadă declinului otoman din secolul al XIX-lea, transferul de populație nu a mai fost determinat întotdeauna de autoritățile otomane, ci mai degrabă de micșorarea teritorială a Imperiului, în special de pierderile teritoriale din Balcani și Caucaz. Astfel, mulți refugiați musulmani din aceste zone au ajuns să fie direcționați cu precădere în Anatolia Orientală, adică acolo unde armenii erau așezați cel mai grupat și mai numeros. Pe lângă aceștia și pe lângă triburile kurde semi-autonome din regiune, în competiția pentru pământ și resurse s-au adăugat și acești refugiați musulmani¹².

Masacre neprevăzute sau genocid?

Conform articolului II al Convenției pentru Prevenirea și Reprimarea Crimei de Genocid adoptată de ONU în 1948, genocidul are loc atunci când se înregistrează o serie de acte „comise cu intenția de a distruge, în totalitate sau numai în parte, un grup național, etnic, rasial sau religios”¹³. Altfel spus, nu există genocid prin neglijență, ci trebuie să existe o intenție explicită.

Henry Morgenthau, ambasadorul SUA în Imperiul Otoman între 1913 și 1916, consemna în memoriile sale că prefectul poliției din Constantinopol, Bedry Bei, îi mărturisise unuia dintre secretarii săi că măsurile prin care otomanii i-au deportat pe greci în 1914 au fost considerate de un asemenea succes încât „deciseseră să aplice aceeași metodă tuturor celorlalte popoare din imperiu”¹⁴.

În timpul Primului Război Mondial, lazi, circasieni, albanezi, bosnieci, georgieni musulmani, țigani și unii dintre arabi sau evrei au fost mutați de-a lungul Imperiului. Chiar și anumite grupuri kurde au fost deportate și masacrate în Anatolia între 1916 și 1917. Totuși, diferența de intensitate în privința armenilor, transformă tragedia în politică genocidară, și nu doar contextuală. Se cuvine însă a menționa că o acțiune premeditată nu a existat înainte de 1915, cel puțin nu în lumina documentelor de arhivă disponibile¹⁵.

¹¹ James J. Reid, *Total War, the Annihilation Ethic, and the Armenian Genocide, 1870-1918*, în Richard Hovannesian (ed.), *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, Macmillan, Londra, 1992, p. 40-41.

¹² Donald Bloxham, *op. cit.*, p. 148.

¹³ Christian J. Tams, Lars Berster, Bjorn Schiffbauer, *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide – A Commentary*, C. H. Beck / Hart Publishing / Nomos, Munchen, p. 79.

¹⁴ Henry Morgenthau, *Ambasador la Constantinopol*, Ararat, București, 2000, p. 325.

¹⁵ La sfârșitul Primului Război Mondial multe documente oficiale au dispărut din arhiva statului

Atașatul militar al ambasadei austriece din Constantinopol între 1909 și 1919, Jozef Pomiankowski, făcea următoarea observație: „un mare număr de intelectuali turci și-au exprimat cu sinceritate sentimentul că motivul pentru pierderea Imperiului Otoman în ultimii ani, și, în general, în ultimele două secole, a provinciilor sale în Europa și Asia se află pe primul loc în atitudinea excesiv de umanistă a foștilor sultani. Ceea ce ar fi trebuit făcut era fie convertirea energetică la Islam a populației din provincii, fie stărpirea ei totală”¹⁶.

Același Morgenthau nota: „condițiile de război au făcut că guvernul turc să tânjească după oportunitatea de a-i prinde pe armeni. Ei și-au criticat strămoșii pentru că au neglijat să distrugă sau să convertească rasele creștine la mohamedanism în momentul în care i-au subjugat prima dată. Au considerat momentul oportun pentru a repara omisiunea strămoșilor lor din secolul al XV-lea”¹⁷.

Ludwig Maximilian Erwin von Scheubner-Richter, vice-consul german la Erzurum, scria într-un raport din 28 iulie 1915 că „obiectivul ultim al acțiunilor împotriva armenilor este anihilarea completă”, pentru ca la 5 august al aceluiași an să afirme într-un al raport că autoritățile otomane au profitat de nemulțumirea generalizată a musulmanilor pentru a „anihila cultural și economic și pentru a extermina o rasă întregă”.

Un ultim exemplu este cel al lui Leslie Davis, consul nord-american la Harput între 1914 și 1917, care afirma despre armeni în 1915 că „din orice punct de vedere această rasă nu poate fi admirată”¹⁸, așadar un personaj care nu poate fi bănuț de prea mult respect la adresa armenilor după cum rezultă și din alte rapoarte întocmite de acesta. Conform mărturiei lui Davis, „jandarmii [turci] i-au somat pe kurzii locului și le-au ordonat să-i omoare [pe armeni]. A fost făcută o înțelegere prin care kurzii ar fi plătit jandarmilor o sumă fixă și ar fi păstrat pentru ei orice ar fi găsit asupra corpurilor [armenilor] peste suma respectivă”¹⁹.

Am citat doar câteva mărturii ale unor personaje ce nu pot fi suspectate de partizanat pro-armenesc. Totuși, de ce atâta patimă împotriva armenilor din Anatolia Orientală? Răspunsul poate fi regăsit în telegrama ambasadorului german de la Constantinopol, Hans von Wangenheim, de la 1 august 1913: „Rusia dorește o

otoman/ turc sau au devenit inaccesibile cercetătorilor interesați de subiect; a se vedea Vahakn N. Dadrian, *Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources*, Institute on the Holocaust and Genocide, Ierusalim, 1991, p. 86.

¹⁶ Josef Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Osmanischen Reiches. Erinnerungen an die Türkei aus Zeit des Weltkrieges*, Amalthea, Wien, 1927, p. 162.

¹⁷ Henry Morgenthau, *The Greatest Horror in History*, în *The Red Cross Magazine*, XIII, 1918, 3, p. 207.

¹⁸ Apud Benny Morris, Ze'evi Dror, *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894-1924*, Harvard University Press, Cambridge-Massachusetts, 2019, p. 1.

¹⁹ *Ibidem*, p. 2.

Armenie autonomă... dar autonomia trebuie să fie gândită ca un pas pe drumul care duce în cele din urmă la Istanbul²⁰. Concluzia aparține unui diplomat care a fost acuzat de ambasadorul SUA Morgenthau de o poziție indiferentă față de soarta armenilor²¹. Așadar, orice eventuală concesie acordată armenilor a fost considerată ca fiind de fapt o concesie făcută Rusiei țariste ce avea ochii îndreptați asupra Constantinopolului, fără însă a exclude și alte Mari Puteri europene cu interese în zonă.

Reformele din Armenia turcească/ Anatolia Orientală

Ahmed Gemal Pașa, membru al triumviratului Comitetul Unității și Progresului care a condus de facto Imperiul Otoman în anii Primul Război Mondial, susținea în memoriile sale că unul dintre motivele pentru care factorii de decizie otomani au decis intrarea în război a fost „să distrugem înțelegerea semnată în privința reformelor din Anatolia Orientală”²².

„Chestiunea armeană” nu poate fi deslușită dacă s-ar pierde din vedere dimensiunea ei geostrategică, mai exact competiția internațională dintre Marile Puteri, care a transformat Imperiul Otoman într-un câmp deschis de influență pentru statele europene, în speță Imperiul Britanic și cel Țarist, armenii fiind folosiți ca monedă de schimb sau ca element de presiune asupra sultanilor.

Tratatul de la Kuciuk-Kainargi din 1774 a oferit posibilitatea Rusiei de a pretinde intervenția în treburile interne ale Turciei atunci când ar fi fost vorba despre supușii otomani de rit creștin, de fapt, când politica externă rusă ar fi cerut-o.

Recunoașterea internațională a ceea ce urma să fie cunoscută drept „chestiunea armeană” avea să aibă loc în urma tratatului de la Berlin din 1878, când un întreg articol avea să fie dedicat raportului dintre Înalta Poartă și supușii armeni. Astfel, prin articolul 61, guvernul otoman ar fi trebuit să se îngrijească de acele regiuni din estul Imperiului unde armenii locuiau în număr semnificativ. Era vorba de măsuri și reforme destinate Anatoției Orientale, ce ar fi avut menirea să mențină ordinea și siguranța și pentru armeni, protejându-i îndeosebi de agresiunile kurzilor și cerchezilor²³.

În preajma congresului de la Berlin, interferența și interesele Marilor Puteri au contribuit la transformarea zonei într-un butoi de pulbere pentru actorii locali, fiecare încercând să-și impună punctul de vedere în detrimentul celorlalți: otomanii doreau să controleze mai eficient teritoriul și să-și întărească granițele estice, armenii năzuiau la

²⁰ Apud Wolfgang Gust, *Der Völkermord an den Armeniern: die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt*, Carl Hanser Verlag, Munich 1993, p. 153.

²¹ Henry Morgenthau, *Ambasador la Constantinopol...*, p. 369-370.

²² Ahmed Djemal Pasha, *Memories of a Turkish statesman: 1913-1919*, George H. Doran Company, New York, 1922, p. 276.

²³ Janet Klein, *The Margins of Empire: Kurdish Militias in the Ottoman Tribal Zone*, Stanford University Press, Stanford, 2011, *passim*.

siguranța vieții și a proprietății, și la o taxare echitabilă, iar kurzii – agenții *de facto* ai sultanului pentru o perioadă aproape neîntreruptă între 1514 și cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea – doreau să-și păstreze autonomia și statusul superior față de celelalte etnii din estul Anatoliei²⁴.

Reprezentanții armenilor din Turcia, în frunte cu fostul patriarh de Constantinopol Megerditch Khrimian (1869-1973) și ulterior Catolicos al tuturor armenilor (1893-1907), nu au încercat încă dinainte de congresul de la Berlin să se asigure că situația comunității armenice s-ar fi îmbunătățit în urma conferinței de pace, pentru ca Poarta să fie obligată să ia toate măsurile necesare pentru aceasta. A fost redactat un „Proiect de legi pentru Armenia turcească”²⁵ și un „Memorandum despre chestiunea armeană”²⁶, ce ar fi trebuit prezentate cancelariilor Marilor Puteri. Proiectul conținea măsurile dorite de armeni pentru regiunile otomane unde aceștia erau prezenți: numirea unui guvernator armean al acestor regiuni; reformarea sistemului de impozite și a celui judiciar; organizarea unor miliții locale compuse din creștini și musulmani, care însă să nu-i cuprindă pe kurzi și cerchezi; libertate religioasă; numirea unei comisii internaționale a Marilor Puteri pentru a supraveghea reformele. Memorandumul avea menirea de a întări proiectul, precizându-se că armenii nu aveau ambiții secesioniste, ci doar crearea unei administrații creștine a Armeniei turcești, după modelul circumscris munților Libanului, din Siria otomană²⁷. Delegația armenilor nu a fost admisă la lucrările congresului, deși în prealabil a luat legătura cu diplomați de la Berlin, Paris, Londra și Roma, reușind totuși să transmită participanților, prin interpuși, copii ale Proiectului și Memorandumului.

Astfel, Marile Puteri au inclus în textul tratatului și articolul privitor la armenii otomani, care nu a fost satisfăcător pentru aceștia din urmă deoarece nu a ținut cont de condițiile de la fața locului, fiind rezultatul diplomației secrete și calculelor diplomaților angrenați pe tabla politică internațională²⁸. În baza articolului 61, Poarta se angaja să-i pună la adăpost pe armeni de kurzi și cerchezi, fără a se specifica sau a se adăuga vreun articol ulterior care să indice măsurile pentru îndeplinirea unui asemenea angajament. Singura mențiune din tratat era aceea că Turcia ar fi urmat să țină la curent Marile Puteri în legătură cu măsurile întreprinse pentru a îmbunătăți situația armenilor, iar Marile

²⁴ Ahmet Serdar Aktürk, *Family, Empire, and Nation: Kurdish Bedirxanis and the Politics of Origins in a Changing Era*, în *Journal of Global South Studies*, 35, 2018, 2, p. 393; Tessa Hoffman, Gerayer Koutcharian, *The History of Armenian-Kurdish Relations in the Ottoman Empire*, în *Armenian Review*, 39, 1986, 4, p. 4-7.

²⁵ Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, Documentary Publications, Ankara, 1988, p. 469-476.

²⁶ *Ibidem*, p. 467-468.

²⁷ John P. Spagnolo, *France & Ottoman Lebanon, 1861-1914*, Ithaca Press, London, 1977, p. 41-46; Armen Avayazyan, *Western Armenia vs Eastern Anatolia*, în *Europe & Orient*, 4, 2007, p. 57-58.

²⁸ Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878*, Harvard University Press, Cambridge- Massachusetts, 1934, p. 88.

Puteri ar fi trimis observatori proprii în zonele tensionate pentru a supraveghea aplicarea măsurilor.

Trebuie menționat că în niciuna dintre cele șase vilaiete din Anatolia Orientală denumite „cele șase vilaiete armenesti” în urma tratatului de la Berlin (Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır, Sivas și Harput) aceștia nu reprezentau o majoritate. Doar în anumite zone erau majoritari (de exemplu, în orașul Van), în celelalte constituind doar una dintre minoritățile prezente, procentul armenilor variind între 18 și 42 la sută²⁹.

Granița de est a Imperiului Otoman constituia un spațiu de interes sporit pentru Marea Britanie și Rusia. Deși Albionul își lua, alături de celelalte puteri semnatare, angajamentul să vegheze la siguranța armenilor, politica sa externă îi dicta să supravegheze mai îndeaproape expansiunea rusească din și înspre Asia Centrală pentru că protecția Indiei – colonie britanică – cântărea mai mult decât miza armenilor otomani. Astfel, Marea Britanie căuta să întărească actorii regionali care se opuneau Rusiei. Din acest motiv, integritatea teritorială și controlul eficient al granițelor otomane de către sultan reprezenta una dintre prioritățile politicii externe britanice³⁰. Reformele administrative otomane – fie privitoare la armeni, fie la alte populații – au fost susținute de către Marea Britanie atunci când erau în favoarea autorităților otomane centrale sau atunci când nu-l instigau la perplexitate pe sultan.

Dacă în cazul Balcanilor, Rusia țaristă s-a remarcat stimulând insubordonarea și eventual forțarea obținerii autonomiei sau independenței etniilor creștine, în cazul armenilor otomani, Rusia nu a mai fost la fel de binevoitoare cu năzuințele acestora. Ingredientele existau deja dinainte războiului Crimeii, după cum rezultă din scrisoarea lui Ernst Philipp von Brunnow, ambasadorul Rusiei în Marea Britanie între 1840 și 1854, care îl sfătuia pe țar să nu intre în război împotriva sultanului: „rezultatele războiului ar cauza ridicarea unor state noi de tot felul din ruinele Turciei, la fel de nerecunoscătoare față de noi precum Grecia, la fel de neastâmpărate precum Principatele Danubiene; o rânduire unde influența noastră va fi mai puternic combătută, obliterated și limitată de rivalitățile Franței, Angliei, Austriei, precum nu s-a întâmplat sub otomani. Imperiul Otoman ar putea fi transformat în state independente, care pentru noi ar deveni doar clienți împovărați sau vecini ostili”³¹.

De fapt, episoadele balcanice au fost un prilej pentru ca Rusia să-și ajusteze rusocentric politica externă. După Tratatul de la Berlin, Bulgaria s-a dovedit a fi reticentă față de mâna protectivă întinsă de Rusia, iar ingerințele țariste în politica

²⁹ Levon Marashlian, *Politics and Demography. Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire*, Zoryan Institute, Cambridge, 1991, p. 49.

³⁰ Jeremy Salt, *Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894-96*, în *Middle Eastern Studies*, XXVI, 1990, 3, p. 308.

³¹ Apud John Morley, *The Life of William Ewart Gladstone*, vol. I, Edward Lloyd, London, 1908, p. 479-480.

internă a Bulgariei au constituit un prilej pentru ca naționalismul bulgar să aspire la o politică de sine stătătoare, chiar dacă aceasta ar fi însemnat să muște mâna rușilor.

Correspondența Ministrului de Externe al Rusiei din perioada 1882-1895, Nikolaus Giers este mai mult decât elocventă pentru a creiona perspectiva rusă. Acesta mărturisea că armenii „erau expuși teribilelor abuzuri din partea populației musulmane, [iar] din punct de vedere al umanității nu se poate fi indiferent față de această condiție”³²; cu toate acestea, continua Giers, „Rusia nu este pregătită să ridice chestiunea armeană”³³; concluzia sa era că „Rusia nu are nici un interes [în chestiunea armeană] și nu va face nimic pentru a expedia o soluție”.

Ministrul de Externe rus nuanța și mai mult politica țaristă adăugând și considerente de ordin intern: „Rusia nu are nici un motiv să dorească formarea unei a doua Bulgarii. Formarea unui principat armean autonom ar implica un pericol pentru Rusia, căci armenii ruși ar aspira să facă parte din acesta”³⁴.

Ulterior tratatului de la Berlin, Rusia a mai susținut încă două proiecte de reformă ale Turciei armenesti, alături de celelalte Mari Puteri sau pe cont propriu. În 1895, la presiunea puterilor europene, sultanul Abdul Hamid al II-lea adoptă un edict pentru a reforma vilaietele armenesti. Pe hârtie, proiectul arăta rezonabil, în practică nu a dus la nimic altceva decât la acumulare de resentimente față de armeni. În orice caz, Rusia cu populația sa de armeni din Caucaz, nu a insistat prea mult pentru reforme. Franța, Germania și Austro-Ungaria nu doreau împărțirea imperiului, în mod oarecum similar cu poziția Marii Britanii, din calcule legate de propriul interes de stat.

În 1913, Rusia a încercat să actualizeze planurile de reformă precedente cu sprijinul Catolicosului tuturor armenilor din Ecimiadzin (George al V-lea). Conform formei finale, proiectul prevedea împărțirea celor șase vilaiete armenesti și a zonei Trabzon de la Marea Neagră în două entități administrative gestionate de inspectori europeni agreați de poartă³⁵.

La începerea Primului Război Mondial, planul a fost privit ca un mijloc ce anunța intervenția militară și anexarea vilaietelor armenesti de către Rusia, astfel că armenii au început să fie tot mai mult priviți ca un inamic interior. Li se imputa că au cerut mereu reforme în momentele în care statul otoman se afla la răspântie, insistența continuată asupra reformelor fiind cel puțin o dovadă de lipsă de loialitate. Existența zvonurilor legate de împărțirea Imperiului Otoman reiese și dintr-un articol din Manchester

³² Apud Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Berghahn Books, Oxford New York, 2008, p. 72.

³³ *Ibidem*.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ Donald Bloxham, *op. cit.*, p. 150.

Guardian din 5 martie 1915³⁶, care anunța că Siria ar urma să fie administrată de Franța, linia de cale ferată spre Bagdad, de Marea Britanie, iar Armenia ar fi revenit Rusiei.

După cum consemna romanciera turcă Halidé Edib Adıvar, la începutul războiului societatea otomană era bântuită, printre altele, de „fantasma Rusiei”. Se credea că ar fi existat „o înțelegere între rivalele tradiționale europene cu privire la cheștiunea Imperiului Otoman”³⁷; mai concret, continua autoarea, „această înțelegere se baza pe o recunoaștere secretă din partea Angliei și Franței a pretenției Rusiei asupra Constantinopolului și a provinciilor estice”³⁸.

Miletul armean

Sistemului milleturilor s-a format gradual ca urmare a efortului administrației otomane de a lua în considerare cultul și cultura diferitelor grupuri religioase sau etnice pe care le-a guvernat, precum și buna funcționare a aparatului de stat în contextul existenței mai multor grupuri religioase și etnice³⁹. Miletul desemna o realitate religioasă, mai precis o minoritate religioasă non-musulmană, reprezentată oficial de un lider politic de extracție religioasă. Așa cum era constituit în secolul al XIX-lea, milletul era o comunitatea religioasă cu o ierarhie proprie și cu o anumită funcție politică și economică în Imperiu, fiind mai mult rezultatul unor necesități de ordin administrativ, decât un plan prestabilit al autorităților otomane. Sistemul a permis otomanilor să încorporeze statul anumite grupuri religioase, admițându-le acestora din urmă să-și mențină credința religioasă, cultura și o largă autonomie administrativă.

Însă, pentru membrii unui millet existau multe limitări de ordin juridic. Conform legii islamice, musulmanii se bucurau în Imperiul Otoman de toate drepturile și îndatoririle existente la vremea aceea, pe când drepturile unui non-musulman erau limitate la protecția împotriva violenței și jafului; cei din urmă aveau statutul de tolerați și, atât cât acceptau autoritatea și superioritatea musulmanilor, viața, proprietatea și libertatea de cult erau teoretic garantate. Solicitățile pentru egalitate ale non-musulmanilor în secolul al XIX-lea au fost văzute ca o încălcare a statu-quo-lui, iar diferitele comunități musulmane din cadrul imperiului, indiferent de etnie, nu aveau intenția de a le accepta. O atare paradigmă culturală și juridică a constituit un factor decisiv în tensiunile dintre armeni și otomani, mai ales că în perioada Tanzimatului

³⁶ *Ibidem*, p. 154.

³⁷ Halidé Edib, *Turkey faces West: a Turkish View of Recent Changes and their Origin*, Yale University Press, New Haven, 1930, p. 133.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ Fatih Öztürk, *The Ottoman Millet System*, in *The Journal of South-Eastern European Studies*, XVI, 2014, p. 72.

dintre 1839 și 1876 s-au aprobat câteva legi de reformă care au aprins și mai mult spiritele⁴⁰.

Pentru a menține integritatea teritorială și autoritatea imperiului, o parte a elitei otomane a crezut că soluția ar fi fost reformele într-un cadru juridic egalitar și sub umbrela unei identități areligioase, însă, după cum a constat istoricul turc Taner Timur, „acestea erau concesiile pe care oamenii de stat otomani erau forțați să le facă, de obicei fără a crede în ele”⁴¹.

Alături de proiectul din fașă eșuat de universalizare a drepturilor și statutului de cetățean prin eliminarea diferenței legale între musulmani și non-musulmani, Poarta a încercat, după model european, centralizarea eficientă a aparatului de stat. Demersul a fost boicotat de la început de potențaii locali obișnuiți cu o largă autonomie în ceea ce privește colectarea taxelor și existența unui statu-quo local arbitrar, nu doar în ceea ce-i privea pe supușii creștini, însă îndeosebi în privința lor. Pe măsură ce încercările de reformă ale sultanilor erau respinse fie de către populația musulmană, fie de către notabilitățile locale, s-au creat premisele unor convulsii sociale care cerea țapi ispășitori⁴².

Situația a fost agravată și de fenomenul acordării cetățeniei de către statele europene prin consulatele locale, prin care se obținea nu doar a anumită imunitate în fața autorităților otomane, ci și tarife vamale avantajoase, îndeosebi de către greci și armeni⁴³. În ochii opiniei publice musulmane, fenomenul a fost asociat cu tactica calului troian, astfel că cel mai adesea se punea semnul egalității între armean și suspus neloyal, deși până în secolul al XIX-lea, milletul armean a fost cunoscut drept *milleti sadika*, adică „milletul cel fidel”⁴⁴. În ochii multor otomani a fost vorba despre o circumstanță agravantă, astfel că principalii țapi ispășitori interni pentru declinul Imperiului nu puteau fi decât armenii, milletul cel mai numeros și înstărit.

⁴⁰ George Shirinian, *The background of the late Ottoman genocides*, în George Shirinian (ed.), *Genocide in the Ottoman Empire. Armenians, Assyrians, and Greeks, 1913-1923*, Berghahn Books, Oxford New York, 2017, p. 19-21.

⁴¹ *Apud* Taner Akcam, *Un act rușinos. Genocidul armean și problema responsabilității turce*, Ararat, București, 2011, p. 51.

⁴² Mark Levene, *Creating a Modern “Zone of Genocide”: The Impact of Nation- and State-Formation on Eastern Anatolia, 1878-1923*, în *Holocaust and Genocide Studies*, 12, 1998, 3, p. 398-399.

⁴³ Charles Issawi, *The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century*, în Benjamin Braude, Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. vol. I – The Central Lands*, New York – Londra, Holmes & Meier Publishers, 1982, p. 274.

⁴⁴ Garabet K. Moundjian, *From Millet-i Sadika to Millet-i Asiya: Abdülhamid II and Armenians, 1878-1909*, în M. Hakan Yavuz, Peter Sluglett (eds.), *War and Diplomacy The Russo-Turkish War of 1877-1878 and the Treaty of Berlin*, Salt Lake City, The University of Utah Press, 2011, p. 302.

Regăsim toate ingredientele care au contribuit la masacrele împotriva armenilor dintre anii 1894⁴⁵ și 1896⁴⁶, sau cele din 1909⁴⁷, în care au fost masacrați între 88.000 și 300.000 de armeni în primul episod, și între 20.000 și 25.000 în cel din urmă.

Concluzii

Unii istorici⁴⁸ sunt de părere că masacrele menționate constituie punctul de început pentru genocidul ce avea să urmeze în timpul Primului Război Mondial. Violența autorităților nu ar fi fost decât reacția unui regim muribund nemulțumit de desfășurarea războiului, neputința de a controla eficient teritoriul, de subordonarea diplomatică în raport cu statele europene și incapacitatea de a oferi un cadru legal optim pentru dezvoltarea unei clase mijlocii musulmane și, nu în ultimul rând, un nivel minim de trai populațiilor musulmane din Anatolia. Armenii au constituit un țap ispășitor pentru a distrage energiile emergente cu tendință reformistă din Imperiu, astfel că regimul i-a sacrificat de dragul unei imposibile întoarceri în timp. Deși nu se poate releva un plan prestabilit care să indice schița unui genocid, pe fondul evoluției frontului de război, a activității de sabotaj și a agitației anti-otomane din partea revoluționarilor armeni – chiar dacă restrânsă în puncte cheie ale memoriei armenesti precum Zeitun sau Cilicia –, ipoteza anihilării o dată pentru totdeauna a unui dușman din interior a prins contur mai clar în mintea factorilor de decizie centrali și regionali. Istoriografia pro-turcă, în cea mai moderată nuanță a sa⁴⁹, susține că a fost vorba de a îndepărta o amenințare pentru siguranța națională⁵⁰, în speță armenii, iar ceea ce s-a întâmplat cu deportații a fost din cauza haosului din timpul războiului. Dacă siguranța națională ar fi fost singurul motiv pentru a-i deporta pe armeni, rezultatul ar fi fost probabil mai asemănător cu deportările țariste din apropierea frontului estic, când, în 1915, au fost mutați forțat germani, evrei, polonezi, letoni și lituanieni. Și aceasta dacă am exclude faptul că deportările au fost dirijate spre zone aride, puțin propice supraviețuirii, dacă

⁴⁵ Remus Tanasă, *Revolta din Sasun și masacrele armenilor din 1894*, în *CercIst*, XXXIX, 2020, p. 277-286.

⁴⁶ Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide...*, p. 127-131.

⁴⁷ Peter Balakian, *Adana, 1909: Counterrevolution and Massacre*, în Peter Balakian, *The Burning Tigris. The Armenian Genocide and America's Response*, Harper Collins, New York, 2004, p. 145-158.

⁴⁸ Vincent Duclert, *Les historiens et la destruction des Arméniens*, în *Vingtième Siècle. Revue d'Histoire*, 81, 2004, 1, p. 137-153.

⁴⁹ În versiunea cea mai revizionistă, propaganda de stat turcă încearcă să promoveze ideea că armenii au fost cei care au înfăptuit un genocid împotriva populației turce și azere, iar, în acest sens, stă dovadă Memorialul de la Iğdır, edificat pentru a aminti de genocidul turcilor săvârșit de armeni. A se vedea Laure Marchand, Guillaume Perrier, *Turcia și fantoma armeană. Pe urmele genocidului*, Corint, București, 2015, p. 160-173; Gwynne Dyer, *Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres*, în *Middle Eastern Studies*, XII, 1976, 1, p. 99-107.

⁵⁰ Kamuran Gurun, *The Armenian file: the Myth of Innocence Exposed*, Rustem, Nicosia, 2001, *passim*.

am trece cu vederea acapararea și chiar vânzarea la licitație a proprietăților armenilor dispăruți sau deportați⁵¹, sau dacă am omite masacrele ce s-au petrecut fără a avea legătură cu deportarea în sine.

THE OTTOMAN ARMENIANS: FROM THE "LOYAL MILLET" TO GENOCIDE

(Abstract)

The First World War became an opportunity for some important Ottoman leaders to force a permanent settlement of an issue that was haunting the Empire since the 1878 Congress of Berlin: the Armenians from Eastern Anatolia. Not only the Ottoman Armenians were perceived as instigators that were constantly escalating the claim for special rights or liberties within the Ottoman realm, but they appeared as an internal foe acting against the Sublime Porte's best interests on behalf of European powers, especially the Russian Empire. For many Ottomans, the Tsarist state seemed to have made a policy of reaching Constantinople and annexing the six Armenian vilayets in Anatolia. The Armenians were regarded as the main beneficiaries, hence the betrayal narrative was ready to be put in motion.

⁵¹ A se vedea Taner Akcam, *The Spirit of the Laws : The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide*, Berghahn Books, New York, 2015.

UN PROIECT „STATAL” ÎN EUROPA ANILOR 1919-1920: BANATUL INDEPENDENT

Daniel LAZĂR¹

Cuvinte cheie: Conferința de Pace, Banat, Otto Roth, Constantin de Kayser, Károlyi Mihály, memoriu, Geneva, Societatea Națiunilor

Keywords: Peace Conference, Banat, Otto Roth, Constantin de Kayser, Károlyi Mihály, memorandum, Geneva, League of Nations

În contextul european al anilor 1919-1920, soluțiile propuse sau colportate pentru clarificarea statutului unor regiuni contestate de foștii beligeranți au devenit parte a unui registru impresionant de probleme. De la cele extrem de serioase până la cele aproape stupide, acestea au figurat, într-o formă sau alta, pe agenda lucrărilor Conferinței de Pace, în subsidiar a Comisiei Teritoriale.

Regiunea Banatului a fost parte a acestui „dosar”, marcat în totalitate de polemici acerbe și patimi naționaliste. Validarea din partea Conferinței de Pace s-a concretizat prin decizia împărțirii provinciei între România și Serbia¹ (parțial, Ungaria²), avându-se în vedere atât criteriile cumulative (etnice, geografice, economice, strategice), precum și alte variante care au fost vehiculate în epocă și care și-au găsit importanța cuvenită.

Ne vom referi, în cele ce urmează, la un proiect politic interesant și foarte puțin cunoscut și care a fost înaintat spre analiză de mai multe ori – sub forma unui Memoriu – atât factorilor decizionali de la Paris, pe parcursul anului 1919, cât și Societății Națiunilor, în primăvara anului 1920; este vorba despre proiectul lui Constantin de Kayser, avocat bănățean de etnie germană (șvabă), intitulat Republica Banatia.

¹ Facultatea de Istorie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, IAȘI.

¹ Deși la 1 decembrie 1918 a fost proclamat Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor, denumirea de Serbia a continuat să fie utilizată în presa și documentele vremii. Mai mult, Banatul a fost revendicat încă din 1916 de Serbia, subiect de drept internațional la acea vreme (*subl. D. L.*).

² Este vorba despre „triunghiul” format de cursul de vărsare al Mureșului în Tisa (între Mako și Szeged), Tisa (între Szeged și Djala) și linia imaginară Djala-Beba Veche. Această minusculă parte a Banatului istoric a revenit Ungariei datorită cvasi-majorității populației de etnie maghiară de aici (*subl. D. L.*).

Deși de o importanță derizorie în economia lucrărilor Conferinței de Pace, axate pe soluționarea principalului diferend asupra Banatului – cel dintre România și Serbia – ideea înființării unei așa numite Republica Banatia, independentă, neutră și multietnică a stârnit o serie de discuții atât în mediile diplomatice, precum și în presa europeană a vremii.

Precizăm că Republica Banatia nu trebuie asociată celui alt stat creat *sui generis* – Banater Republik³, proclamat unilateral la 31 octombrie 1918 de un alt fruntaș politic șvab – social-democratul Otto Roth – cu sprijinul nemijlocit al guvernului maghiar Károlyi Mihály. Pseudo-statul și-a încetat, de altfel, existența efemeră două săptămâni mai târziu, fiind lichidat odată cu intrarea intempestivă a unităților Armatei a 2-a a sârbe în Banat.

Inițiatorul proiectului de independență a fost Constantin de Kayser, un personaj cu influență în mediile civice bănățene și posesor al unei averi consistente, acumulată prin îndelungata activitate de avocat (în materie de drept civil) în districtele Weisskirchen⁴ (Biserica Albă) și Werschetz⁵ (Vârșeț).

Este important de precizat că acest Constantin de Kayser provenea din rândurile elitei celei de a patra comunități etnice, ca mărime, din Banatul întreg (după români, sârbi și maghiari) și a treia din Banatul sudic, de câmpie (după sârbi și maghiari). Per total, populația șvabă însuma 345.787 suflete, conform recensământului de la 1910⁶, ultimul organizat în Imperiul Austro-Ungar. Șvabii erau recunoscuți ca fiind cel mai potent și dinamic grup etnic, atât din punct de vedere economic, cât și din perspectivă civică și culturală; din acest motiv, o parte a acestora a ales să manifeste un spirit pragmatic, lipsit de empatie, în raportarea la marile prefaceri naționale care transfigurau vechiul profil al Europei Centrale și de Sud-Est.

Luând în calcul aceste repere, pentru o bună parte a comunității șvabe preeminența factorului economic – însoțit de cel civilizațional și cultural – a constituit elementul esențial al susținerii soluției de tip *a treia cale*: „nici la sârbi, nici la români”, tinde să devină varianta de acțiune cea mai potrivită pentru viitorul disputatei provincii.

În Banatul de munte (comitatul Caraș), șvabii figurau cu peste 55.000 de suflete⁷; erau omniprezenți în elita industriei miniere, siderurgice și în cea a transportului feroviar (în cea mai mare măsură ingineri, economiști, tehnicieni și muncitori cu înaltă calificare, mecanici de locomotivă).

³ Republica Bănățeană (*subl. D. L.*).

⁴ Bela Crkva; în limba sârbă (*subl. D. L.*).

⁵ Vrșac; în limba sârbă (*subl. D. L.*).

⁶ Jacques Ancel, *Les Frontières roumaines*, Moniteur Officiel et Imprimeries de l'Etat, Bucarest, 1935, p. 59.

⁷ *Ibidem*.

În Banatul de câmpie (comitatele Timiș și Torontal), cei aproximativ 291.000 de șvabi⁸ erau într-o bună măsură, proprietarii unor întinse și bogate ferme agricole, restul populației, urbanizată, activând în comerț, industrie, meșteșuguri, sectorul bancar, servicii publice și învățământ. Domeniul justiției era reprezentat de un corp de magistrați solid, precum și de o întreagă „armată” de avocați, de regulă prosperă din punct de vedere financiar.

Din această perspectivă, orașe precum Timișoara (Temeschwar), Lugoj (Lugosch), Reșița (Reschitz), Biserica Albă (Weisskirchen), Vârșeț (Werschetz), Jimbolia (Hatzfeld) sau Becicherecul Mare (Gross Betschkerek) se prezentau și ca nuclee ale culturii și civilizației germane din Banat. Astfel, pentru Constantin de Kayser și adepții săi, viitoarea „subordonare” a Banatului (în întregime sau, mai grav, divizat) ocârmuirilor cu „apucături balcanice” ale Belgradului sau Bucureștiului devenea „o problemă de supraviețuire incertă într-un viitor nesigur”⁹.

Istoriografia a reținut aspectul notabil al aderării unei părți semnificative a populației șvabe la proiectul național românesc. În fapt, decizia a fost luată abia după ce s-a comunicat linia de demarcație dintre România și Serbia din Banat, la 13 iunie 1919, care a decis că orașul Timișoara – capitala *de facto* a regiunii – va fi atribuit statului român.

Drept urmare, la 10 august 1919, la Timișoara, o adunare a șvabilor bănățeni a votat pentru acceptarea suveranității române, conform opiniei anterior exprimată potrivit căreia, în lipsa unui *Vaterland* proxim (o *Patrie* în apropiere, ca în cazul românilor, sârbilor și ungarilor), loialitatea comunității de expresie germană se va îndrepta către statul care va primi Timișoara în administrare. Etnicii șvabi își exprimau, totodată, speranța că Banatul nu va fi, până la urmă, divizat, astfel ca, întreaga comunitate să se regăsească sub o singură administrație¹⁰.

De cealaltă parte, Constantin de Kayser și colaboratorii apropiați ai acestuia (ii amintim pe avocatul Martin Ackermann și pe ziaristul Rudolf Braudsch) au ales să opteze pentru o soluție radicală, chiar dacă șansele acesteia de a fi pusă serios în discuție erau iluzorii: înființarea unui „stat-tampon” între România și Serbia, numit *Republica Banatia*, gândit ca o garanție a prezervării caracterului multietnic, multiconfesional și cosmopolit al provinciei dintre Mureș, Tisa, Dunăre și Carpați. Mai mult, întrucât părți importante ale comunității șvabe se găseau și la vest de râul Tisa, proiectul a fost extins și la regiunea Bačka, spre orașele Neusatz (Novi Sad/ Újvidék), Zenta (Senta) și Maria Theresiopel (Szabadka/ Subotica).

⁸ *Ibidem*.

⁹ *Ibidem*, p. 62.

¹⁰ Conform publicistului șvab Lutz Korodi, „dacă nu ar fi intervenit Tratatul de Pace, în mai puțin de 30 de ani șvabii ar fi fost complet maghiarizați”. Titu Georgescu, *România în istoria Europei secolului XX*, București, 1989, p. 70.

La 20 februarie 1919, Rudolf Braudsch publica în ziarul „Süd-Ungarn” din Lugoj articolul *Das Zukunfftige Schicksal des Banates*¹¹ (*Viitoarea soartă a bănăţenilor*). În textul de pe pagina întâi el îşi manifestă opoziţia personală, implicit „a şvabilor”, faţă de preconizata divizare a provinciei, „grânarul fostei Austro-Ungarii”. Insistă, de asemenea, asupra faptului că „Banatul trebuie să rămână indivizibil şi nici o parte să nu poată fi despărţită de corpul său”¹². Sugestia unui Banat unitar – privit ca o entitate în sine, diferită de pretenţiile României şi ale Serbiei privitoare la încorporarea sa – este afirmată implicit.

Constantin de Kayser a amplificat drama divizării iminente a unei provincii „aşa de limpede delimitată de natură şi de Dumnezeu”. „Comitetul pentru un Banat indivizibil”, pe care de Kayser l-a iniţiat în aprilie 1919, a ales să trimită mai multe memorii Conferinţei de Pace; ele s-au amplificat în vara anului 1919, după anunţarea liniei de demarcaţie dintre România şi Serbia.

Organizaţiei i se va alătura, în aprilie 1920, o alta, intitulată „Comitetul alsacienilor, lorenilor, luxemburghezilor şi palatinilor din Banat şi Batschka”¹³. În aceste memorii Constantin de Kayser protestează energic împotriva „crimei” care a dus la tăierea Banatului în două părţi, fără ca ei, şvabii, să fie măcar consultaţi.

În noiembrie şi decembrie 1919, precum şi la 17 ianuarie 1920, suita de plângeri trimise la Paris a fost însoţită de semnăturile a 11.000 de fruntaşi şvabi, membri de vază ai comunităţii, cu precizarea locului de naştere şi al domiciliului¹⁴.

Începând cu luna aprilie a anului 1920, Comitetul înfiinţat de Constantin de Kayser, constatând „decăderea brutală a provinciei sub administraţia română şi jugoslavă”, adresează o serie de petiţii şi la sediul Societăţii Naţiunilor din Geneva.

Iată preambulul documentului din 20 aprilie 1919, intitulat Independenţa Banatului – o problemă europeană¹⁵ şi care poartă semnătura avocaţilor Constantin de Kayser şi Martin J. Akkermann în calitate de „mandatari” ai doleanţelor populaţiei şvabe din Banat:

„Ca reprezentant al şvabilor, care, acum 180 de ani, au emigrat spre Ungaria de Sud, avem onoarea să vă supun atenţiei documentul anexat.

Prin argumente în principal economice, în acord perfect cu poporul nostru muncitor şi atât de greu încercat, vom arăta cum problema Banatului şi a regiunii Batschka¹⁶, al doilea hambar al Europei, ar trebui rezolvată. Nu se poate nega că

¹¹ Articol preluat de ziarul *Dimineaţa*, nr. 4621/ 21. 02. 1919.

¹² *Idem*.

¹³ ANIC, Fond microfilme Elveţia; Societatea Naţiunilor; Secretariatul General, M 023, r. 1, VIII, dos. Nr. 3849.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ *Ibidem*, p. 7-8.

¹⁶ Bačka; în limba sârbă (*subl. D. L.*).

problema Banatului și a regiunii Batschka nu este o problemă europeană. Acestea sunt și motivele pentru care avem certitudinea că ne veți acorda interesul și ajutorul dumneavoastră prețios”.

Ce spune documentul:

„O problemă a naționalităților nu a existat până acum în Banat.

Nu doar șvabii și maghiarii, dar și românii și sârbii din Banat au un grad de civilizație superior celei din România și Serbia.

Nici Serbia, nici România nu posedă un număr suficient de oameni instruiți pentru a reuși să administreze toate teritoriile încorporate, fără a crea grave nemulțumiri.

Nici Serbia, nici România nu posedă un număr de agronomi și tehnicieni în stare să mențină, măcar aproximativ, producția agricolă și industrială la nivelul ei anterior.

Judecătorii noștri incoruptibili, profesorii noștri cei mai buni, funcționarii noștri respectați și integri, specialiștii noștri de valoare au fost înlocuiți, atât la români, cât și la sârbi, cu aventurieri corupți, fără scrupule, fără educație, cu muncitori și țărani care se chinuie să scrie și să citească.

Actele de opresiune pe care trupele române și sârbe le comit amenință să excludă pentru totdeauna orice colaborare între elementele sârbe și române venite din țările lor și naționalitățile din Banat.

Luând în considerație aceste evenimente, cerem să se formeze un stat neutru – **Republica Banatia** – după sistemul cantonal elvețian (câte unul alocat șvabilor, sârbilor, maghiarilor și românilor) și care va garanta fiecărei naționalități drepturi egale.

Dacă tratatele vor consacra împărțirea Banatului, ele vor sancționa balcanizarea acestei țări, ducând la ruina unui focar de civilizație pe care șvabii sunt mândri să îl considere și opera lor”.

Memoriul a rămas fără răspuns, nefiind „soluționat” de niciun factor de decizie al momentului.

Se cuvin câteva constatări pe marginea acestui demers. Din punctul nostru de vedere, Memoriul aparține numai unei părți a populației șvabe care, din motive subiective, tinde a se considera „de elită” în raport cu celelalte etnii din regiune.

Totodată, proiectul vorbește și în numele altor etnii din Banat (inclusiv română și sârbă), fără ca acestea să fi fost consultate.

Denumirea atribuită viitorului stat-tampon – Republica Banatia – este una „neutră”, dând impresia unui consens multi-etnic.

Modelul elvețian al organizării pe cantoane este luat în calcul pentru a se da de înțeles că nici un grup național nu va fi discriminat, dezavantajat sau subordonat.

În 1921, Constantin de Kayser s-a refugiat la Berna, Elveția, după ce și-a lichidat toate afacerile din Banat, împărțit deja prin tratate internaționale între Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor/ Iugoslavia și România.

A „STATE” PROJECT IN THE EUROPE OF 1919-1920: THE INDEPENDENT BANAT

(Abstract)

In the European context of the years 1919-1920, the solutions proposed or circulated to clarify the status of some regions disputed by the former belligerents became part of an impressive register of problems. From the extremely serious to the almost silly, they headlined the proceedings of the Peace Conference, subsidiary to the agenda of the Territorial Commission.

In what follows, we will refer to an interesting and very little known political project that was submitted for analysis several times – in the form of a Memorandum – both to the decision-making factors in Paris, during 1919, and to the Society Nations, in the spring of 1920: the project of Constantin de Kayser, a lawyer from Banat of German/ Swabian ethnicity: the Republic of Banatia.

„ÎN MIJLOCUL CĂRȚILOR, SINGURII MEI TOVARĂȘI”. SCRISORI DE LA ION ȘIADBEI CĂTRE ARTUR GOROVEI

Ștefan S. GOROVEI¹

Cuvinte cheie: I. Șiadbei, Artur Gorovei, Universitatea din Iași, Gorge Pascu, filologie, lingvistică

Mots-clefs: I. Șiadbei, Arthur Gorovei, Université de Jassy, Gorge Pascu, philologie, linguistique

Se pare că filologul Ion Șiadbei (1903-1977), lingvist și istoric literar, nu s-a prea învrednicit de interesul celor din breasla sa: studii despre viața și opera lui nu am întâlnit (sau poate nu am știut unde să le caut...), după cum nici lucrările lui n-au fost adunate în volum(e). Căutând informații despre întâmplările vieții sale, despre om și activitatea lui științifică, am fost uimit să constat că le găsesc mai ales în necrologurile prilejuite de tragica-i moarte în cutremurul din 4 martie 1977¹, necrologuri dintre care se distinge, prin precizie și obiectivitate, acela al profesorului G. Ivănescu². Dacă „variațiunile” în ceea ce privește prenumele (Ion sau Ioan) ori data nașterii (1901, 1902 sau 1903) sunt oarecum explicabile – a semnat, de obicei, numai cu inițiala prenumelui, iar precocitatea manifestărilor științifice a putut să deruteze – în schimb pare inexplicabilă lipsa de

¹ Academia Română, Filiala Iași – Centrul de Istorie și Civilizație Europeană, IAȘI.

¹ H. Mihăescu, *Ioan Șiadbei (1901-1977)*, în *Studii și Cercetări Lingvistice*, XXVIII, 1977, 4, p. 469-470 (*Necrolog*); Iorgu Iordan, *I. Șiadbei (1901-1977)*, în *Limba Română*, XXVI, 1977, 3, p. 319 (*In memoriam*); G. Ivănescu, *I. Șiadbei (1902-1977)*, în *AȘUI*, Secțiunea III, e. *Lingvistică*, XXIII, 1977, p. 140-142; Alexandru Niculescu, *Profesorul*, în *România Literară*, X, 1977, 11, 17 martie 1977, p. 7 (*Cronica limbii*). „Vocea” care i-a fost consacrată de Janna Balacciu și Rodica Chiriacescu în *Dicționar de lingviști și filologi români* (Editura Albatros, București, 1978, p. 237-238) conține unele informații eronate și altele nesigure, omițând „peripețiile” carierei științifice și didactice a lui Șiadbei. Mulțumesc d-lui profesor Eugen Munteanu pentru amabila comunicare a paginilor de interes din acest dicționar.

² Mulțumesc și aici d-lui profesor Mircea Ciubotaru pentru amabilitatea cu care mi-a oferit ajutorul d-sale în obținerea acestui necrolog. Regret că niciodată, în vremea când îl întâlneam regulat, la dejun, pe profesorul Ivănescu la Casa Universitarilor din Iași, discuțiile n-au ajuns la subiectul, cald încă (era în 1977!), pe care îl reprezenta acest unchi al meu și cazul său.

interes pentru cineva despre care un savant ca Iorgu Iordan a lăsat mărturie formulate cam ... sibilinic³:

Cariera științifică și didactică a lui I. Șiadbei a fost bogată în peripeții. A început, strălucit, la vârsta de 20 de ani [...]. Erudiția, spiritul critic ascuțit și calitățile expunerii l-au impresionat puternic pe G. Ibrăileanu însuși, care vedea în tânărul său colaborator (și elev în același timp) mai mult decât o speranță puțin obișnuită. [...]

Cariera didactică și-a început-o ca asistent la catedra de Istoria literaturii române vechi, pe care a părăsit-o după puțini ani, din cauza neînțelegerilor cu profesorul și din vina exclusivă a acestuia. [...]

Tot felul de cauze, unele dintre ele greu de descoperit, l-au împiedicat să se realizeze așa cum îi dădeau dreptul calitățile incontestabile [...].

E drept că, în chiar *același* an, așa cum vom vedea, *același* savant, referindu-se la împrejurări concrete, putea scrie despre *același* personaj în alte cuvinte. Câțiva ani mai târziu, avea să spună despre I. Șiadbei că „ajunsesse un lingvist destul de valoros, dar, ca om, era cam ciudat”⁴. Desigur, se poate înțelege că necrologul nu a cuprins *nil nisi bonum*, iar profesorul Iordan nu a fost singurul care să se refere la omul „cam ciudat”. E cu atât mai valoros textul profesorului Ivănescu, prin calitățile menționate deja; de aceea, rețin din necrologul respectiv aceste constatări⁵:

A fost, în mare măsură, victima propriului său temperament. Din temperamentul său decurg, cel puțin în parte, insuccesele aproape tragice ale vieții sale: înlăturarea sa din Universitatea ieșeană în 1925, respingerea sa de la examenul pentru ocuparea catedrei de Lingvistică romanică de la Iași, în 1935, înlăturarea sa din Universitatea bucureșteană, în 1946, și de la Institutul de Lingvistică din București, în 1959, când el n-a găsit sprijinitori.

Evocând cu duioasă înțelegere mai degrabă omul decât savantul, profesorul Niculescu a observat, nu fără tristețe, că Șiadbei a cunoscut atât „bucuria unor recunoașteri timpurii și entuziaste”, cât și „amărăciunea unor nemeritate înfrângeri”. Altfel spus, *bucuria* aceluia început („strălucit”, după Iorgu Iordan) a fost total umbrită (dacă nu anihilată) de *amărăciunea* înfrângerilor.

Poate nu e inutil ca, înainte de a merge mai departe, să vedem care au fost *înfrângerile* delicat menționate de profesorul Niculescu și ale căror repere cronologice le oferă profesorul Ivănescu.

În anul școlar 1924-1925, I. Șiadbei figurează ca asistent la catedra de Istoria literaturii române vechi⁶, al cărei titular era profesorul Gorge Pascu⁷; începând din

³ Iorgu Iordan, *I. Șiadbei (1901-1977)*, cit.

⁴ Valeriu Mangu, *De vorbă cu Iorgu Iordan*, Editura Minerva, București, 1982, p. 295.

⁵ G. Ivănescu, *I. Șiadbei (1902-1977)*, cit., p. 142.

⁶ *Anuarul Universității din Iași 1924-[19]25*, Tipografia Coop. „T. M. Carpați”, Iași, 1925, p. 75.

⁷ Gorge Pascu (1882-1951), lingvist, istoric literar, profesor la Facultatea de Litere a Universității din

1926, asistent la acea catedră este menționat Th. Roșculeț⁸. Reținerea lui Șiadbei ca asistent de către Giorge Pascu pare naturală, dat fiind că îl cunoscuse încă de pe vremea când, ca elev de liceu, lucra cu hărnicie în Biblioteca Universității, condusă pe atunci chiar de acest profesor; una dintre scrisorile care urmează (nr. 8 din 8 noiembrie 1919) arată o relație cuviincioasă și relaxată. Ce anume a provocat „înlăturarea” din 1925, o spune, ceva mai târziu, chiar Giorge Pascu⁹:

DI I. Șiadbei, încă student, a fost în adevăr câtva timp asistentul meu și **I-am dat afară** din mai multe motive: la curs și la lucrările seminariale cu studenții ori venea la jumătatea orei, ori nu venea deloc; la întrebările pe care i le puneam uneori la seminar nu răspundea, ceea ce dovedea nepregătire; la un moment dat a început să scrie niște recenzii, prin care lăuda în așa fel pe unii adversari ai miei, încât laudele acele erau un atac deghizat la adresa mea.

Este evident că DI I. Șiadbei era liber să aibă orice idei, chiar contrare ideilor mele, dar nu-i mai puțin adevărat că asistentul, care-i mâna dreaptă a profesorului, trebuie să meargă în pas cu profesorul, altfel trebuie să plece. DI Șiadbei n-a înțeles, și atunci **I-am înlocuit** cu T. Roșculeț, licențiat magna cum laude, mult superior Dlui Șiadbei, dar pe care până la licență nu-l cunoscusem mai de aproape, fiindcă era o natură retrasă și timidă.

Se vede că au fost cam blânde cuvintele cu care Iorgu Iordan a descris înlăturarea lui Șiadbei din învățământul universitar „din cauza neînțelegerilor cu profesorul și din vina exclusivă a acestuia” ...

În anul imediat următor, a avut loc un congres al filologilor la Cluj (23-25 aprilie 1926). De la Iași a mers doar I. Șiadbei. Iată impresiile unui participant pe care îl putem bănuși departe și străin de „neînțelegerile” evocate, Grigore Nandriș (1895-1968), împărtășite lui Alexandru Rosetti (1895-1990)¹⁰:

Filologii ieșeni au fost absenți de la congres, afară de Șiadbei, **acest minunat Benjamin al filologiei noastre**. Mi-a făcut cea mai simpatică impresie și a fost

Iași. Pentru acest controversat personaj al vieții universitare ieșene, trimit la ultima sa evocare, întemeiată pe o bogată bibliografie și pe un lot de scrisori recent publicate: Iulian Marcel Ciubotaru, *Universitari ieșeni interbelici. Giorge Pascu*, în *Cronica*, s. n., XLVII, 2012, 9 (septembrie), p. 19 și 23.

⁸ *Universitatea din Iași. Anuarul pe anii școlari 1926-1927 și 1927-1928*, Institutul de Arte Grafice „Viața Românească”, Iași, 1929, p. 88.

⁹ Giorge Pascu, *Competență și imparțialitate. Cazul I. Șiadbei*, Iași, [Tipografia] H. Goldner, 1934 (extras din *Revista Critică*, 1934-1935), p. 5; sublinierile îmi aparțin.

¹⁰ *Scrisori către Al. Rosetti (1916-1968)*, ediție îngrijită, cu prefață, note și indice de Al. Rosetti, postfață de Vasile Nicolescu, Editura Minerva, București, 1979, p. 272, nr. 1 (scrisoare din Cluj, 28 aprilie 1926); sublinierile îmi aparțin. Comunicarea de la Cluj a fost publicată, cu același titlu (*Leviticul de la Belgrad*), în *Revista Filologică. Organ al Cercului de Studii Filologice de pe lângă Facultatea de Filosofie și Litere din Cernăuți*, I, 1927, 3, p. 276-283.

pentru mine o rară bucurie gândindu-mă la tot ce poate face acest intelectual cu cei 23 de ani ai lui, în condițiunile favorabile în care l-a așezat norocul și l-a înzestrat natura. A făcut o comunicare despre Leviticul de la Belgrad. **Șiadbei era minunea congresului...**

„Norocul” nu va fi chiar așa de favorabil cu „acest minunat Benjamin¹¹ al filologiei” românești. Gorge Pascu a „lucrat” mai departe, în aceeași manieră, punându-l pe noul său asistent să scrie împotriva fostului asistent un articol care a fost publicat în primul număr al faimoasei „Revista Critică”¹²; titlul articolului relua, într-un fel de replică ironică, pe acela al unui lung studiu al lui Șiadbei, tipărit în 1925 în „Viața Românească”¹³. A fost, probabil, o dezamăgire pentru profesorul Pascu să rămână curând fără asistentul său licențiat *magna cum laude*: Roșculeț a murit în 1930.

Despre „respingerea [...] de la examenul pentru ocuparea catedrei de Lingvistică romanică de la Iași, în 1935” a relatat parțial chiar Gorge Pascu¹⁴, dar avem și mărturia lui Iorgu Iordan¹⁵. În cei zece ani scurși de la primul incident, Șiadbei – devenit profesor secundar – făcuse studii la Paris¹⁶, unde spera să obțină doctoratul la Sorbona¹⁷, și se căsătorise cu o nepoată de frate a lui Iancu Botez, decanul Facultății de Litere de la Iași¹⁸. Când s-a ivit prilejul, a vrut să candideze pentru Catedra de Limbi și Literaturi Romanice (sau Filologie Romanică), devenită vacantă prin transferarea titularului ei (Iorgu Iordan) la Catedra de Filologie Română, rămasă liberă prin decesul lui Alexandru Philippide (12 august 1933). S-au prezentat pentru concurs doi specialiști: Dimitrie Găzdaru¹⁹ și I. Șiadbei²⁰. Pregătirea concursului a început

¹¹ Apelativ folosit pentru a desemna pe cel mai tânăr dintr-o familie ori dintr-un grup. Este numele purtat de un personaj biblic, cel mai mic dintre fiii lui Iacob (frații lui Iosif).

¹² T. Roșculeț, *Știință și improvizație*, în *Revista Critică*, I, 1927, p. 62-66.

¹³ Cf. *infra*, nota 119.

¹⁴ Gorge Pascu, *Competență și imparțialitate. Cazul I. Șiadbei*, cit.

¹⁵ Iorgu Iordan, *Memorii*, II, Editura Eminescu, București, 1977, p. 195-196.

¹⁶ V., mai departe, scrisorile nr. 26, 27 și 28, acoperind intervalul aprilie 1927 – ianuarie 1930.

¹⁷ După Janna Balacciu și Rodica Chiriacescu, *Dicționar de lingviști și filologi români*, cit., p. 237, tezele aveau subiectele următoare: *Recherches sur le roumain commun* și *Études sur l'ancien daco-roumain pré-littéraire (jusqu'à la fin du XV-e siècle)*. *Introduction. Les systèmes phonétique et morphologique*. Cu neînsemnate diferențe, aceleași titluri și în necrologul semnat de G. Ivănescu (p. 141), de unde se deduce, însă, că, netipărinte tezele, nu și-a mai putut susține doctoratul. „I. Șiadbei a studiat câțiva ani filologia romanică la Sorbona. Se înscrisese ca doctorand, dar nu și-a susținut tezele”, scrie și Iorgu Iordan în necrologul menționat.

¹⁸ La el se referea, desigur, George Călinescu atunci când îi scria lui Alexandru Rosetti, la 23 octombrie 1936, că „[ancu] Botez [...] are un nepot sau un fiu cu veleități universitare” – *Scrisori către Al. Rosetti (1916-1968)*, cit., p. 101, nr. 13.

¹⁹ Dimitrie Găzdaru (1897-1991) a fost profesor la Iași până în 1940, când s-a transferat la București. În același an a devenit directorul Școlii Române de la Roma, iar mai apoi s-a stabilit în Argentina. Profesor de filologie romanică, a avut o activitate foarte bogată și a lăsat o impresionantă operă științifică.

²⁰ În *Memoriile* lui Iorgu Iordan (II, p. 195), cei doi candidați sunt amintiți doar cu inițialele (D. G. și

(octombrie 1934) cu un conflict al cărui „erou” a fost profesorul Giorge Pascu, neacceptat ca membru al comisiei de concurs și a continuat cu respingerea candidaturii lui Șiadbei. După Iorgu Iordan, motivul ar fi fost nepotrivirea dintre subiectul tezei de doctorat²¹ și înscrierea titlului doctoral în certificatul prezentat de candidat²². Dar nu pare să fi fost doar atât. Un articol din ziarul „Dimineața”, la care am ajuns întâmplător, dă și alte amănunte, inclusiv fragmente dintr-un memoriu prin care Șiadbei a cerut casarea concursului cu un singur candidat, întrucât a fost ținut în condiții care-i viciau rezultatul și trezeau bănuiele de părtinire²³.

Povestind „incidentul”, profesorul Iordan a ținut să facă o observație care sugerează că Șiadbei nu era prea simpatizat în lumea spre care tindea: „încrezut până la înfumurare în capacitatea și posibilitățile sale științifice, care erau, teoretic vorbind, reale, a cerut în scris comisiei respingerea de la concurs a lui D[imitrie] G[ăzdaru]”²⁴. De fapt, înlăturarea lui Șiadbei n-ar fi fost necesară, întrucât – după mărturia aceluiași profesor – candidatul rămas „era în vădit avantaj față de concurentul său”²⁵. Iar în acest punct a intervenit, desigur, și argumentul cel mai greu (deși neinvocat ca atare): Găzdaru era deja membru al corpului didactic universitar ieșean. Respingerea unui „extern” a fost o tactică menită să supraviețuiască acelei epoci... Dar și aici, ca și în „incidentul” precedent, a venit surpriza: Găzdaru, căruia viitorul avea să-i rezerve o strălucită carieră pe meleaguri străine, „era un legionar foarte bine camuflat”²⁶...

Eșecul din 1934-1935 a coincis cu decesul ambilor părinți, în 1935. După câțiva ani, Șiadbei a fost transferat (1938) de la Liceul Național din Iași la Gimnaziul Comercial „Petru Rareș” din București²⁷, ajungând în anul următor la Liceul „Mihai Eminescu”, pe care avea să-l și conducă, o vreme, ca director²⁸. De aici, în 1942, a fost numit, *prin chemare*²⁹, conferențiar la Catedra de Filologie Romanică a Universității din

I. Ș.), ceea ce e de înțeles: la vremea când au fost scrise, amândoi erau încă în viață...

²¹ Teza a fost publicată în toamna anului 1934: *Problemele vocabularului român comun*, Tipografia H. Goldner, Iași, 1934. După G. Pascu, conducătorii tezei ar fi fost I. A. Candrea și Al. Rosetti (Giorge Pascu, *Competență și imparțialitate. Cazul I. Șiadbei*, cit., p. 10-11), după Iorgu Iordan conducătorul tezei a fost Ovid Densusianu (Iorgu Iordan, *Memorii*, II, cit., p. 196).

²² *Ibidem*.

²³ *Alt incident la Facultatea de Litere din Iași. Un protest contra concursului pentru ocuparea catedrei de filologie romanică*, în *Dimineața*, an 30, nr. 10.037 din 6 decembrie 1934, p. 9. Este menționat și recursul în contencios, despre care amintește și Șiadbei în scrisoarea din 27 martie 1935 (nr. 35).

²⁴ Iorgu Iordan, *Memorii*, II, cit., p. 196. Ultima informație necesită o confirmare documentară; s-ar putea să fie o amintire falsă a memorialistului.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ Cf. *Curentul* din 14 iunie 1938, p. 3.

²⁸ G. Ivănescu, *I. Șiadbei (1902-1977)*, cit., p. 141.

²⁹ Despre practica „chemării” la catedra universitară, fără obișnuitul concurs, v. Iorgu Iordan, *Memorii*, II, cit., p. 117-118.

București, „cu sprijinul lui D. Caracostea”³⁰. Dar acest savant³¹ fusese ministru al Educației în 1940, în guvernele Gigurtu și Antonescu, și apoi director al Fundațiilor Regale pentru Literatură și Artă (înlocuindu-l pe Alexandru Rosetti). Era de așteptat ca, în urma schimbărilor politice din 1944, să fie înlăturat nu numai profesorul Caracostea, dar și protejatul său, conferențiarul Șiadbei...

Și rămâne înlăturarea de la Institutul de Lingvistică, în 1959. Înființat în 1949, acest institut era condus, la vremea aceea, de profesorul Iorgu Iordan; Șiadbei a lucrat, o vreme, acolo, dar nu ca angajat deplin (cercetător științific), ci în formula numită „în acord”, altfel spus, plătit ... „la bucată”, pentru fiecare activitate îndeplinită. „A făcut parte, mai mulți ani – scrie Iorgu Iordan³² – din colectivul de elaborare” a *Dicționarului limbii române moderne*³³. Ce a determinat, după o activitate bine făcută, înlăturarea din 1959 „când el n-a găsit sprijinitori”?! Poate că nu sunt cauze chiar așa de „greu de descoperit”. La 5 martie 1959, fratele său, inginerul Traian Șiadbei, funcționar la Direcția Regională C.F.R. din Timișoara, a fost arestat și mai apoi judecat și condamnat la zece ani de închisoare pentru „uneltire”³⁴. E de înțeles că fiul unor moșieri și fratele unui deținut politic nu mai avea loc într-un institut al Academiei și nici „sprijinitori” care să pledeze în favoarea lui...

*

Nu am puțină (și căderea) de a scrie o biografie a acestui savant și nici competența să-i analizez opera. Am doar șansa de a fi păstrătorul vremelnic al unui număr însemnat de scrisori din cele câteva mii pe care bunicul meu le-a primit în cursul lungii sale vieți. Dintre acestea, păstrate în rămășițele arhivei și bibliotecii de la Fălticeni – amarnic devastate și împutinate, ambele, de trecerea războiului, dar și de evenimentele din anii postbelici, până aproape de zilele noastre – aproape întregă am regăsit corespondența de familie; într-unul dintre volumașele frumoase legate în carton și etichetate pe cotor, o banderolă reunește scrisorile primite de la *Frații Șiadbei*: cei patru băieți – Vintilă, Traian, George și Ion – îi erau nepoți după soția sa³⁵. Am ajuns la aceste

³⁰ G. Ivănescu, *loc. cit.*

³¹ Dumitru Caracostea (1879-1964), istoric literar și folclorist, prin ale cărui lucrări „folcloristica românească cunoaște una din cele mai înalte trepte ale ei și se consolidează ca disciplină” (Iordan Datcu, S. C. Stroescu, *Dicționarul folcloriștilor. Folclorul literar românesc*, cu o prefață de Ovidiu Birlea, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979, p. 114).

³² Iorgu Iordan, *I. Șiadbei (1901-1977)*, cit.

³³ Pe pagina de gardă este indicat anul 1958, dar în caseta editorială *bunul de tipar* are data de 11 noiembrie 1958; se poate deduce că masivul volum a apărut pe piață mai degrabă pe la începutul anului 1959. Numele lui Ion Șiadbei figurează în fruntea Colectivului de etimologii.

³⁴ A murit curând, la 3 septembrie 1959, în spitalul din Oradea. Informațiile provin din *Fișa matricolă penală*, descărcată mai demult de pe site-ul www.biblioteca-represunii.ro, pe care nu l-am mai putut accesa în cursul redactării prezentului text.

³⁵ Maria Șiadbei, mama fraților, era sora Elenei Gorovei (născute Văsescu). Despre familia Șiadbei, în

scrisori căutând urmele unei corespondențe cu astronomul Vintilă Șiadbei (1898-1944), conferențiar la Universitatea din Iași, de care se interesa un cercetător clujean³⁶; dar aceeași banderolă îmbrățișa și un număr (mult mai mare) de scrisori de la Ion Șiadbei, de la a cărui naștere s-au împlinit, la 1 martie, 120 de ani. Socotesc potrivit să folosesc acest prilej pentru a le pune la îndemâna eventualilor viitori cercetători ai omului și ai operei sale. Mi se pare că ele sunt valoroase și interesante din cel puțin două puncte de vedere. Mai întâi, pentru că de la familia Șiadbei nu au rămas arhive: documentele părinților (morți, cum am spus deja, amândoi în același an: 1935) vor fi trecut la unul dintre băieți, dar aceștia au murit, toți, fără să lase urmași, așa că hârtiile – câte vor fi fost, și desigur că nu au lipsit... – s-au împrăștiat ori au luat drumul lăzilor de gunoaie. În al doilea rând, fiindcă documentele care urmează acoperă o perioadă pentru care nu știu ce alte mărturii s-ar putea găsi: ele încep atunci când Ion Șiadbei abia împlinise 16 ani. Privindu-i pe tinerii care au astăzi această vârstă – și chiar pe cei la care s-ar mai adăuga vreo câțiva ani – cu greu am putea găsi cazuri similare. E limpede că adolescentul acumula o cantitate uriașă de informații, pe care le asimilase și le orânduise în taințele memoriei sale. Nu e de mirare că, odată intrat în cercul „Vieții Românești” – spre care tindea încă din adolescență³⁷ – a fost socotit *copilul minune* sau *copilul teribil*; amintirile lui Ionel Teodoreanu despre el merg în aceeași direcție³⁸.

Nu e greu de explicat acumularea acestui tezaur de informații. Ion Șiadbei și-a făcut studiile gimnaziale la Gimnaziul „Alec Donici” din Fălticeni, în anii 1914-1918, găzduit, poate, de bunici sau de Artemiza Rusu, mătușa maternă care nu avea copii și care locuia la două case depărtate de cealaltă mătușă maternă, nu alta decât soția lui Artur Gorovei. Astfel, el a avut puțința să cerceteze biblioteca acestui unchi al său³⁹, care se vede că i-a îndrumat primii pași. De altfel, cred că, la vremea aceea, biblioteca lui Artur Gorovei era cea mai bogată din oraș și, oricum, cea mai bine aprovizionată cu cărțile și revistele din domeniile care începuseră să-l intereseze pe junele gimnazist: la ceea ce Gorovei însuși moștenise și adunase din tinerețe, se adăugau cărțile și revistele primite

legătură cu fiul Vintilă, câteva amănunte la Mioara Gafencu și Sorin Gafencu, *Vintilă Șiadbei și Haralambie Ciocan. Dimensiunile timpului*, Editura StudIs, Iași, 2014, p. 11-29. O schiță de istorie familială: Ștefan S. Gorovei, *De la Fălticeni la Iași: familia Șiadbei (Șiadbey)*, comunicare la Conferința Anuală a Muzeului Municipal „Regina Maria” (IV), Iași, 25 august 2023.

³⁶ Cf. Ștefan S. Gorovei, *Vintilă Șiadbei – mărturii epistolare*, în *Prutul. Revistă de cultură*, XII (XXI), 2022, 1-2 (69-70), p. 363-370.

³⁷ V. scrisoarea nr. 4 din 8 iulie 1919: căuta „un mijloc de a intra între Ibrăileni”.

³⁸ Ionel Teodoreanu, *Masa umbrelor*, în idem, *Masa umbrelor. Întoarcerea în timp*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1957, p. 33: „Cel mai pui-pui dintre tineri era Șiadbey (profesor totuși). Atât de spelb, de sidefiu și ovalin, că părea un derivat didactic, oarecum bărbat, al fecioarei Ioana d’ArC. Altminsteri tobă de carte (tobă universitară), foarte prietenos și cu surăs giocondic”.

³⁹ V., în acest sens, G. Ivănescu, *I. Șiadbei (1902-1977)*, cit., p. 140: „Artur Gorovei, al cărui nepot era și a cărui bibliotecă i-a stat la dispoziție în anii adolescenței și tinereței”.

prin schimbul cu „Șezătoarea”⁴⁰ și apoi, din 1915, publicațiile Academiei Române. Amintirea cercetării acestei biblioteci răzbate din unele scrisori, iar Șiadbei și-a manifestat chiar dorința de a cumpăra o parte a ei (scrisoarea nr. 21 din 12 august 1924); nu știu dacă proiectul acesta s-a mai realizat⁴¹.

La Fălticeni, gimnazistul mai putea găsi materiale interesante în biblioteca școlii și în cea a Muzeului (aflate, pe atunci, în aceeași clădire), iar pentru literatura franceză putea să aibă acces la biblioteca profesorului său, George Stino (1866-1951). Toate la un loc, însă, n-ar fi putut să echivaleze comorile din Biblioteca Universității ieșene, de care adolescentul a fost așa de entuziasmat.

Scrisorile dezvăluie proiectele ample ale acestui tânăr – frumoase, desigur, dar prea ambițioase pentru vârsta fragedă a făuritorului lor: *Bibliografia folclorului românesc, Numele de familie* și mai ales viața și opera lui Alexandru Lambrior, de a cărui personalitate se atașase în chip evident. Dacă primele două au rămas în stadiul de proiecte, din cel de-al treilea Șiadbei a putut culege câteva roade, publicând din manuscrisele inedite⁴² (probabil recuperate, împreună cu unele scrisori, de la anticarii ieșeni⁴³), iar mai târziu chiar și o contribuție cu informații de arhivă⁴⁴; dar ținta nu a mai fost atinsă, chiar dacă în 1951 voia să lase impresia că încă mai speră⁴⁵.

⁴⁰ Ceea ce a constituit nucleul donației pe care a făcut-o în 1944 Universității din Iași pentru Muzeul Etnografic – cf. Marcel Lutic, *Artur Gorovei – 155 de ani de la naștere*, în *Anuarul Muzeului de Etnografie al Moldovei*, XIX, 2019, p. 345-376 (a dăruit C. 900 de titluri – p. 351).

⁴¹ După Primul Război Mondial, Artur Gorovei a început să se despartă de părți din biblioteca sa, dăruind sau vânzând unor instituții culturale, poate și unor particulari. Probabil așa a ajuns *Arhiva Istorică* a lui B. P. Hasdeu la un anticariat, de unde a cumpărat-o regretatul Constantin Rezachevici (după propria mărturie a acestui istoric).

⁴² *Obiceiuri din deosebite timpuri ale anului (Pagini inedite de A. Lambrior 1846-1883)*, în *Făt-Frumos*, I, 1926, 5, p. 145-149 (v. p. 145, nota 1: „manuscrisele lui A. Lambrior pe care le posed”) și 6, p. 168-171; *Însemnări de drum de A. Lambrior*, în *Viața Românească*, XIX, 1927, 1, p. 27-45 (v. p. 27, despre „paginile îngălbenite [...] pe care întâmplarea ni le-a adus înainte”) și 2, p. 163-180). Anterior, publicase, tot în *Viața Românească* (XV, 1923, 6, p. 406-416 și 8-9, p. 221-236), studiul *Alexandru Lambrior*, anunțând un volum „care va cuprinde întreaga lui operă”, precedată de „o biografie amănunțită” (p. 406, nota).

⁴³ Le-a dăruit, în 1933, Bibliotecii Academiei Române, unde azi formează ms. roM. 5294 – cf. Gabriel Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, IV, B.A.R. 4414-5920, Editura Științifică, București, 1992, p. 257-258. Aflând despre pasiunea pentru Lambrior, G. T. Kirileanu i-a pus la dispoziție lui Șiadbei materiale pe care le avea în biblioteca sa (G. T. Kirileanu, *Corespondență*, ediție îngrijită, note, tabel cronologic, bibliografie și indici de Mircea Handoca, Editura Minerva, București, 1977, p. 274 și 610).

⁴⁴ *Alexandru Lambrior (Notă bio-bibliografică)*, în *Anuarul Liceului Național din Iași pe anul școlar 1930-1931*, 1932, p. 15-33.

⁴⁵ „Timpul lui Lambrior, însă, n-a venit...”, îi scria, la 12 septembrie 1951 lui G. T. Kirileanu (G. T. Kirileanu, *Corespondență*, cit., p. 610). Pentru Șiadbei, acel timp nu va mai veni niciodată. Scrierile lui Lambrior au fost tipărite în 1976 (*Studii de lingvistică și folclorică*, ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion Nuță, Editura Junimea, Iași, 1976), iar activitatea științifică i-a fost analizată într-o teză de doctorat tipărită în 2020 [Anca-Diana Bibiri, *Alexandru Lambrior (1845-1883). Viața și activitatea științifică*, Editura Universității

Din păcate, munca științifică se reflectă tot mai puțin în scrisorile trimise de I. Șiadbei lui Artur Gorovei. „Incidentele” din 1925 și 1934 nu se întrevăd – avem doar menționarea acțiunii în contencios pentru catedra universitară.

Tânărul care, împlinind 17 ani, mărturisea cât de bine se simte „în mijlocul cărților, singurii mei tovarăși” (scrisoarea nr. 10 din 14 martie 1920) și exprima un cald devotament pentru unchiul din Fălticeni și multă prietenie pentru vărul său primar găzduit, cândva, în locuința de la gară, avea să se îndepărteze de aceste sentimente – sau poate n-a mai găsit calea pentru a le exprima. Corespondența se sfârșește cu telegrama care anunță decesul tatălui. Artur Gorovei a asistat la înmormântarea cumnatului său și a notat în jurnal⁴⁶:

La 30 aprilie am fost la Iași la înmormântarea lui G. Șiadbei. O eroare medicală: niște injecții cu insulină, făcute de o celebritate necunoscută, un medic Tudoran, profesor universitar, l-a doborât. Despre acest Tudoran nu am auzit până acum și are reputația de mare prost. [...]

Băieții Șiadbei nu mi-au făcut impresia că sufăr de pierderea tatălui lor.

Probabil bătrânul unchi a intuit corect. Moartea tatălui, apoi și a mamei, la sfârșitul anului, a destrămat mirajul solidarității familiale. Atitudinea pe care o descrie profesorul Iordan se întrevăde în unele scrisori: de la o mare foame de informație științifică, semnatarul lor ajunge la o mare încredere în sine și începe să adopte un aer de superioritate oricum nepotrivit la vârsta aceea. Așa va ajunge să se închidă în „marea și inviolabila sa solitudine” (cum spune profesorul Niculescu). Împrejurările în care s-a produs ruptura nu-mi sunt cunoscute decât din ceea ce Artur Gorovei însuși a comunicat lui G. T. Kirileanu într-o scrisoare din 25 februarie 1948⁴⁷. Din mărturiile de care dispun, nu rezultă că ar fi asistat la înmormântarea unchiului său⁴⁸, ceea ce, mi se pare, face să sune fals micul comentariu strecurat într-o scrisoare adresată aceleiași

„Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2020]. Viața lui Lambrior, cu tot ce înseamnă viața de familie (înaintași, colaterali, soție, copii, urmași etc.) a rămas în umbră. Se pare că nu știm nimic despre soția sa (Maria Cișman din Huși) și despre băieții săi (Alexandru, Ion și Constans), ale căror nume au fost scoase la iveală de Constantin Turcu, în articolul *Alexandru Lambrior. Noi contribuții biografice*, în *Buletinul Institutului de Filologie Română „Alexandru Philippide”*, XI-XII (1944-1945), p. 523-535 (și extras, datat 1948). Maria Lambrior a trăit până foarte târziu: Șiadbei scrie în 1919 că dorește să o viziteze în str. Vovideniei (scrisoarea nr. 6), iar G. T. Kirileanu menționează, într-o scrisoare din 1957, că în anii când Ion Simionescu era președinte al Academiei Române (1941-1944), stăruiind pentru publicarea lucrării lui Șiadbei despre Lambrior, n-a reușit să obțină decât „a se acorda un însemnat ajutor bănesc bătrânei văduve a lui Al. Lambrior” (G. T. Kirileanu, *Corespondență*, cit., p. 51-52).

⁴⁶ Jurnal, IV, p. 34 / f. 18^v.

⁴⁷ Ștefan S. Gorovei, „Când vor fi timpuri mai bune...”. Un mănunchi de scrisori de la Artur Gorovei către G. T. Kirileanu, în *Prutul. Revistă de Cultură*, s. n., X (XIX), 2020, 1 (65), p. 291-292.

⁴⁸ Cf. idem, *Artur Gorovei. Ultimele (I)*, în *Anuarul Muzeului Etnografic al Moldovei*, XVIII, 2018, p. 524. Desigur, lista nu poate fi considerată completă, dar nu văd pentru ce Mircea Gorovei ar fi omis tocmai numele vărului său primar.

G. T. Kirileanu în septembrie 1951: „Moș Artur ne-a lăsat: ușor, fără suferință și întreg sufletește până la capăt”⁴⁹. La un sfert de veac după moartea lui „moș Artur”, s-a putut întâlni cu „Sorinache”, vărul de care îl legau atâtea amintiri și cu care nu se mai întâlnise, probabil, dinainte de război. N-am avut senzația că o mare emoție s-ar fi înstăpânit în camera unde eram: și atunci a rămas închis în aceeași „mare și inviolabilă solitudine”, pecetluită cu un zâmbet a cărui tristețe nu o pot uita.

Am transcris scrisorile care urmează cu multă emoție: sunt urmele unei rude apropiate și ale unui om în fața căruia am stat de două ori. Am respectat, în general, particularitățile scriiturii lui Șiadbei – era filolog! – și am intervenit doar în ceea ce privește așezarea unor virgule acolo unde mi s-a părut că sensul expunerii le face necesare, precum și în încercarea de a unifica citările unor publicații. Parantezele drepte închid unele completări, dar n-am desfăcut toate prescurtările. Destinând acest material unei reviste istorice, am crezut că pot fi necesare unele scurte explicații despre personalități, publicații, evenimente etc. menționate în scrisori; informațiile respective le-am cules cu ajutorul Internetului, precum și din unele lucrări (indicate în fiecare caz).

*

1.

Iași, 6/VI [1]919

Dragă Artur,

Prin mijloace păgubitoare pentru stat (!!), trimet prin Dolejan⁵⁰ o scrisoare către D^l Răutu⁵¹, pe care te rog, dacă îl vezi, să i-o dai. Rostul ar fi numai să ajungă destinația, pentru că e o „profesiune de credință”.

Din cercetările pe care le fac zilnic la Bibliotecă, am găsit în vol[umul] XII, partea II, 1911, din „Revista pentru Istorie, Arheologie și Filologie”, un articol despre „Ler împărat” în colinde și descântece de M. T. Dumitrescu, pag. 357 sqq. Dacă crezi că acest subiect intră în cadrul lucrării „despre descântece”, să-mi scrii să-ți trimet extrase. De multe ori niște fleacuri de idei pot să facă loc în capul cugetătorului la adevăruri și să-l îndrumeze pe calea luminoasă.

Dacă mi-ai scrie ce-ți trebuie pentru lucrare, te-aș servi cu plăcere, având în vedere că un exemplar tipărit din partea autorului va ajunge și în mâinile noastre.

Acum să ne scoborâm de pe Olimp și pe pământul nostru. Coane Artur, ai primit potcoavele pe care ți le-am trimes cu Ilie ? Să nu cumva să le fi dat la spate.

⁴⁹ G. T. Kirileanu, *Correspondență*, cit., p. 610.

⁵⁰ Concutățean fălțicenean.

⁵¹ N. N. Răutu, din Botoșani, a fost o vreme profesor de limba română la Fălțiceni. Era căsătorit cu o vară primară a profesorului Vasile Ciurea, întemeietorul Muzeului Sucevei (ulterior, Muzeul Fălțiceniilor).

Sărutări lui Mircea Fălticineanul⁵² din partea mea.

Am adunat material multișor în ceea ce privește *bibliografia folklorului român* de prin reviste. Dacă ți-l voi trimite cu vreo ocazie sau recomandat, pe când îi gata lucrarea întreagă pe care o așteptăm ?

Sărutări,

Ionel

2.

Iași, 1/VII [1]919

Dragă Cucoane Artur,

Îndată ce s-a primit scrisoarea-telegramă din urmă, am căutat să mă conformez cuprinsului⁵³. Auzisem eu de str. Armenească în Iași că-i prin dosul Teatrului, dar să vezi ce-i pozna, că există și o stradă A[rmenească], un fel de înfundătură (Poșta Veche din Folticeni e cea mai vie imagine) cu 8 case. Merg 10 pași și ajung la nr. 4; casa cu pricina e Nr. 7. Casa din fundul străzii e Nr. 8. Unde crezi că am dat peste celelalte numere? Cu chiu, cu vai, le-am găsit și pe ele: în dosul casei *boerului* în rând cu bucătăria. Odaia de becher a redactorului e tocmai lângă bucătărie cu ușile alături.

În tot cazul, *obscură*, extrem de obscură e redacția unei reviste care urmează renumita tradiție culturală a Iașului. Ca și locuința, redactorul mărunțal – «spiritualul Topârceanu» – obscur și el, se uită hâd de tot din pacate c-un ochi. M-a rugat să-ți scriu să nu te superi că articolul nu va apărea în Nr. recent pe care-l și aranjase cu Sadoveanu de unde chiar venise cu puțin înaintea mea.

În tot cazul (Nr. 2), subiectul acestei *peregrinăciuni* ar fi demn de un Caragiale Nr. 1.

Aici e foarte bine sub raportul moral: o bibliotecă luxoasă de câteva (vreo 5) sute de mii de volume, conferințe, predici, teatru (operă rusească), școli, profesori. Nu, să nu râzi de mine, cucoane Artur, dacă, după ce cetisem un studiu (Idealuri) din Convorbiri, întâlnind pe autor – cu toate că nu-l cunosc – m-am

⁵² Mircea A. Gorovei, fiul mai mare al folcloristului, care, isprăvind studiile juridice la Iași, a revenit temporar în Fălticeni.

⁵³ Din relatarea care urmează, se înțelege că unchiul din Fălticeni rugase pe nepotul din Iași să ducă un manuscris la redacția revistei „Însemnări Literare”, care-și avea sediul în str. Armeană nr. 8 – cf. *Presa literară românească. Articole-program de ziare și reviste (1789-1948)*, ediție în două volume, note, bibliografie, indici de I. Hangiu, cu o introducere de D. Micu, II (1901-1948), Editura pentru Literatură, București, 1968, p. 264. Revista a avut o viață scurtă (2 februarie – 21 decembrie 1919); Artur Gorovei i-a fost colaborator la șase numere (cf. Eugenia Toma, *Însemnări literare 1919. Indice pe materii, alfabetic și analitic*, Biblioteca Centrală Universitară „M. Eminescu”, Iași, 1971); patru dintre articole vor fi reluate în volumul *Alte vremuri. Amintiri literare* (Tipografia și Librăria „J. Bendit”, Fălticeni, 1930): *Primul meu bagaj literar; În lumea liceului; Prima noastră revistă; În vâltoarea capitalei*.

ținut de el până acasă la dânsul; îi un moșneguț chelbos, cu părul ieșit vâlvoi pe sub pălărie și cu ochelari: e Al. Philippide.

Până acum am muncit binișor prin rafturile bibliotecii: încăperea cu revistele e sala mea. Am cercetat: Revista lui Tocilescu, Convorbirile literare, Arhiva și Viața Românească, complete. Unde și unde dădeam peste numele lui c. c. Artur Gorovei.

Conferințele «Frăției Moldovei unite»⁵⁴ s-au oprit: societatea are vacanță. Îmi pare rău că n-am fost duminică la comemorarea lui Eminescu la Teatru. Mă dureau picioarele prea tare, căci stătusem vreo 4 ceasuri în picioare la Mitropolie. A fost o slujbă *quadruplă*: 1) slujba obișnuită, 2) fabricarea unui popă, 3) Tedeum pentru pace, 4) parastas pentru Eminescu.

Închipuiți-vă numele lui Eminescu în Mitropolie, și de 100 de ori repetat în predică! Eminescu, budistul, ateul! Pentru că a fost sarcina grea, a dat-o pe mâna popei Isopescu⁵⁵, actual profesor de grecească la Universitate și care este un vechi prieten al casei noastre. Popa mi-a spus că s-a muncit 6 zile fără răgaz să găsească un vers în care spune Eminescu: cred în D[umne]zeu!

Dacă D^l Răutu n-a plecat la Botoșani, roagă-l din partea mea să-ți spue adresa de acolo, pentru că am să-i fac niște comunicări.

Îmi pare bine că văd că lucrezi și vei avea recunoștința de la mulți și întâi de la mine.

«Însemnările» în august, când împlinesc 6 luni, se transformă în «Viața Românească» cea veche. Bine c-a dat nașe Bojă odată. Prea era necesară.

Cât de curând cred să ne trecem peste sală buclucurile în cele 9 odaï și atunci c.c. Artur poftim în odaia (cabinetul, după Jorjuța) mea.

Sărutări la toți.

Ionel

P.S. Când va mai apărea vreun buletin de-al muzeului⁵⁶, roagă pe D^l Ciurea din partea mea să nu mă uite, căci *voi «ceti cu bună sănătate» și voi primi «a noastră cu dragoste osteneală»*, după cum zice Miron Costin.

⁵⁴ „Frăția Moldovei Unite” a fost o asociație întemeiată în decembrie 1918, propunându-și descentralizarea administrativă, „apărarea intereselor regionale ale Moldovei istorice” și îngrijirea intereselor locale ale Iașilor, Chișinăului și Cernăuților. Între activitățile de propagandă, erau prevăzute și cicluri de conferințe. Cf. *Apelul și Statutele Asociației „Frăția Moldovei Unite” și memoriul ieșenilor privitor la revendicările orașului Iași prezentat Majestății Sale Regelui Ferdinand I*, Tipografia Națională, Iași, 1919. Activitatea acestei asociații ar merita o cercetare specială; memoriul este prețios prin faptul că cei mai mulți dintre miile de ieșeni care l-au semnat au menționat și adresele lor.

⁵⁵ Silvestru Octavian Isopescu (1878-1922), membru al unei familii de clerici cărturari din Bucovina, orientalist cu studii la Viena. I se datorează prima traducere românească a Coranului. În ultimii ani de viață, a fost profesor de limbă și literatură greacă la Universitatea din Iași.

⁵⁶ Muzeul din Fălticeni a încercat să aibă o publicație proprie; a reușit să editeze doar două fascicule din *Buletinul Muzeului Sucevei*, în 1916 (an. I, nr. 1) și 1918 (anul II, nr. 1), astăzi rarități bibliografice.

3.

Iași, 5/VII [1]919

Dragă Artur,

Cotrobăind prin cutia cu scrisori, mi-am adus aminte că m-ai întrebat într-una când am dat potcoavele lui Ilie.

Răspunsul este acesta: un mare număr de potcoave a fost încredințat credinciosului D^v înaintea plecării noastre, cu 3 ceasuri. Dacă nu le-a dus la destinație, luați-l din scurt: erau pe puțin vreo 30 (încă mai multe!).

Aici, lupul (eu) a dat de pradă (Biblioteca Centrală). Ce nu găsești aici? Minune! minune! cucoane Artur!

Sărutări,

Ionel

4.

Iași, 8/VII [1]919

Dragă Artur,

Te rog să-mi scrii dacă D^l Răutu mai este acolo. Mi-a scris că luna aceasta va veni în Iași și aș vrea să-l întreb când anume. Apoi, am să-i răspund la o lungă și frumoasă scrisoare, cu care fostul elev se mândrește de un așa om care i-a fost profesor și i-a deschis calea sufletească spre idealul care ar fi putut să-i fie necunoscut; respectul și datoria mă îndeamnă.

În cercetările mele, am dat în Analele Ac[ademiei] Rom[âne] pe 1883 peste o colecție de de[s]cântece a lui G. Săulescu. Ms.⁵⁷ inedit în Bibl[ioteca] Ac[ademiei]. Dacă îl cunoști – bine; dacă nu, să-mi aduci la cunoștință, spre executare.

Cu materialul ce-l am la îndămână, mai că s-ar putea completa lista bibliografică a folklorului din România (veche).

Cred că până la 1 april 1920 să-ți prezint o lucrare în manuscris cât se poate mai completă. Planul îmi este următorul: **α** să se cuprindă toate lucrările tipărite.

β proveniența cuprinsului fiecărei lucrări.

Colecții. I. Lucrări în volum și reviste în șirul cronologic.

α Titlul lucrării, **β** cuprinsul cu un scurt rezumat care va depinde de:

γ valoarea lucrării.

Studii. II. Iarăși ca mai sus.

*

Biblioteca cuprinde și o sumedenie de manuscrise de folclor. La Academie iarăși sunt, slava Domnului. Dar despre aceasta viitorul va decide.

N. N. Răutu a colaborat la ambele numere.

⁵⁷ Ms. = manuscris(ul), manuscrise(le), după caz.

Dacă mai trimiți continuarea la primul articol⁵⁸, dă-l prin cineva, sau prin gară, să-l depue aici, să-l prezint eu. Este și acesta un mijloc de a intra între Ibrăileni.

Aștept să vie august, când va apărea «Viața Românească»⁵⁹, în care îmi pun speranțe mari.

Când voi mai da peste ceva, te voi ține la curent. Cred că tot pe atâta cât muncesc eu aici, Cuconul Artur se strădănuiește în tăcutul biourou din colțul casei. Acuma, ai destulă liniște, să treacă mai mult timp, zău, ar fi mare păcat să nu lucrezi⁶⁰, «Timpul trecut nu mai revine», aceasta-i singura lozincă. Numai studiul îți aduce orice mulțumiri sufletești; începutul e anevoios – după ce te obișnuiești, o zi trecută fără meditație ți se pare un somn prea obositor.

Eu sunt sănătos și-ți doresc să te găsești în aceeași stare de zdrăvenie ca atunci când am plecat.

Ionel

<În continuare, scriu părinții; întâi mama, Maria Șiadbei:>

Dragă Artur,

Ne pare foarte rău că Sorin⁶¹ ne părăsește. **I.** E un băiat foarte bun și cuminte.

Un singur cusur **II.** are, prea se ține de fete. *De altfel, are cui samana!!*

Vă sărutăm cu drag, vă dorim,

Marie

<Marginal, scrie tatăl, George Șiadbei, cel care a pus adnotările **I** și **II** în mesajul soției:>

Nota. Exact în partea I, apreciere greșită în partea [a] 2^a. Sărutări, George

⁵⁸ Primul articol publicat în „Însemnări Literare” s-a intitulat *Viața un vis* (nr. 9 din 31 martie).

⁵⁹ Ultimul număr al „Însemnărilor Literare” a fost din 21 decembrie 1919; el a anunțat încetarea revistei, pentru a îngădui reluarea „Vieții Românești”, care re apare în martie 1920 – cf. *Presa literară românească. Articole-program de ziare și reviste (1789-1948)*, cit. (*supra*, nota 53), II, p. 264-265, 309.

⁶⁰ Îndemnurile acestea aveau în vedere starea de depresie prin care trecea Artur Gorovei în urma morții soției sale și a plecării fiilor la studii sau la slujbă: rămânea singur în casa lui de la Fălticeni...

⁶¹ Al doilea fiu al folcloristului, student la Universitatea Mihăileană (numită, din 1942, „Cuza-Vodă”) din Iași. A fost găzduit, o vreme, de familia Șiadbei în apartamentul din clădirea gării (unde George Șiadbei locuia ca șef al stației).

Pe ultima pagină:>

Mircică dragă,

Te felicităm pentru noul post⁶² și în curând la mai mare. Cred că acolo are să-ți placă mult, mai ales acum vara. Ce mai faceți? Vă sărutăm cu toți de mii de ori cu drag, Marie

<Adresa scrisă de I. Șiadbei, semn că scrisoarea a plecat prin „curier special”:>

Lui / Cuconu Artur / cu plecaciune / la / Fălticeni.

5.

Iași, 7/IX [1]919

Dragă Artur,

Am primit o scrisoare lungă!... O scrisoare lungă de data asta. Îți mulțămesc foarte mult de sfaturile bune pe care mi le dai și voi căuta să mă conformez lor. Primirea unor astfel de scrisori – lucru ce se întâmplă foarte rar – face ca inima unui începător să bată mai cu putere, văzându-se îndemnat în munca pe care o are de îndeplinit.

Scrisoarea – una din cele mai frumoase pe care le-am primit până acum – este programul unei părți din îndelungata mea muncă. Autorul ei, una din cele mai bune călăuze, are dreptul, ca sfătuitor, la recunoștință. Este știut că dintre multele mijloace pedagogice, corespondența este una dintre cele mai însemnate. Multe din ideile mari s-au încheat pe această cale.

Examenul îmi este aproape⁶³. Mai cetesc ceva gramatică latinească, mai încerc, silit, să fac și ecuații. Deși parcă ți-am spus unele din planurile mele relativ la o bibliografie a folklorului, îndată ce voi scăpa de examen ți le voi expune mai pe larg. Un mare punct de atracție are pentru mine *Numele de familie*, cari, cu toate că sunt multe străine, deschid un câmp de cercetări lingvistice foarte vast, în toate direcțiile. După cât am cetit prin *Analele Acad[emiei] Rom[âne]*, se punea pentru un studiu similar un premiu. Nu știu dacă s-a apucat cineva de asemenea lucru⁶⁴. Studiul numelor îți oferă chiar surprize; am adunat până acum vreo 20.000, cari ar putea umplea cu prisosință un indice de peste 130 pagini, socotind 35 rânduri pe 4 coloane pe fiecare pagină. De asemenea, cercetările

⁶² Se referă, foarte probabil, la numirea în magistratură la Bârlad (după stagiul în avocatură la Fălticeni). În septembrie 1920, a fost numit la Tribunalul din Dorohoi, de unde a trecut la Botoșani. Apelativul alintător stă mărturie pentru vechiul atașament al Mariei Șiadbei față de nepotul ei de soră: în 1894, chiar la nașterea primului său fiu, Artur Gorovei a fost transferat la Constanța, unde a rămas câteva luni; soția l-a urmat după un timp, lăsând copilul în grija surorii sale, în casa bunicii.

⁶³ Din examenele pentru studiile liceale.

⁶⁴ Un asemenea dicționar va apărea abia după moartea lui Șiadbei: Iorgu Iordan, *Dicționar al numelor de familie românești*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983. **Este, oare, vreo legătură?!**

asupra lui Lambrior⁶⁵ mă atrag mai mult, cu cât modestia lui a fost mai mare și cu cât uitarea l-a acoperit mai mult. Voi cerceta și ziarele locale din răstimpul 1850-1883 pentru ca să mai aflu ceva date.

Ultimul articol din «Însemnări» vorbește de Lambrior⁶⁶; se evocă figuri mari, și aici își are o reușită deplină. Așteptăm continuarea, care și-ar putea avea sfârșitul prin clipele triste, din timpul războiului, pe care le ai scris...

Am citit în „Le Temps” un articol al unui profesor de la Sorbona, unde se plânge de scăderea nivelului cultural în Franța. Aceasta ne dovedește că nu numai la noi războiul și-a îndeplinit misiunea cum trebuie.

Acum, când avem țară mare, guvernul pe ducă, ananghie cu aliații, război cu avutul ungarilor, nu înțeleg de ce nu se începe și viața culturală. Lipsa aceasta de idei e consecința războiului. Mă gândesc la „Șezătoarea”. Câte nu s-ar putea face; însă în starea de astăzi, oricine poate recunoaște că nu-i posibil. Prin cercetările mele, în biblioteca proprie, am găsit și ceva relativ la descântece. În „Contemporanul” 223-6, un descântec de dragoste cules de Constantin Z. Buzdugan⁶⁷. Apoi „Arhiva”, I, 247, un descântec din 1800, de pe un document al cărui original se afla în posesiunea lui Beldiceanu. Are și o figură. E foarte interesant. La Universitate s-a deschis expoziția și congresul apicultorilor⁶⁸. Mă interesează și mă voi duce s-o văd. Ne-am aranjat în noua locuință⁶⁹, așa că am mai multă vreme de citit în tihnă și liniște. Când te vei aranja cu Buneștii, mai trage câte-o fugă pe la noi, că se face trenuri bune.

Sănătate și multă dragoste,

Ionel

6.

Iași, 8/X [1]919

Dragă Artur,

Nu ți-am trimis comisionul, fiindcă trenul pleacă la ora 6 dimineața și în acea vreme, cine știe pe ce meleaguri îmi sboară gândul.

⁶⁵ Alexandru Lambrior (1845-1883) și opera sa au constituit un subiect de permanent interes pentru Șiadbei, care plănuia să-i adune „întreaga lui operă” într-un volum prefăcut de „o biografie amănunțită” (I. Șiadbei, *Alexandru Lambrior*, în *Viața Românească*, XV, 1923, 6, p. 406, nota cu *). Proiectul a rămas nerealizat. V. și *supra*, notele 42 și 44.

⁶⁶ Savantul filolog este evocat ca profesor la Liceul Național, în articolul *În lumea liceului*, apărut în nr. 29 din 31 august 1919, p. 8-13 (pasajul respectiv în *Alte vremuri. Amintiri literare*, cit., p. 16).

⁶⁷ Constantin Z. Buzdugan (1870-1930), avocat, poet, gazetar, fruntaș al mișcării socialiste, trecut apoi la liberali („generoșii”).

⁶⁸ Ce de-al doilea Congres al apicultorilor din România (primul fusese în 1915), însoțit de numita expoziție.

⁶⁹ Dar probabil tot în incinta gării, după cum ar rezulta din scrisoarea nr. 2.

Am scăpat de examen; la școală nu m-am putut înscrie, așa că sunt tot particular, adică *țivil*. Zilele acestea mă voi duce la bibliotecă să caut «Jahrbuch»-ul de care mi-ai spus. Dacă-l gășesc, îți voi copia întreg articolul. De ai cumva titlul exact mi l-ai putea comunica cu Vintilă⁷⁰. Cetesc cărți relative la și în limbile latină, germană și franceză. *Metamorfozele* lui Ovidiu, pe care le-am cumparat de la antiquari, au fost ale lui N. Iorga.

Fiindcă deocamdată cercetările asupra lui Lambrior îmi sunt cele mai atrăgătoare, te-aș ruga un lucru: să-i scrii lui Bianu, dacă Academia ar accepta să tipărească odată opera lui Lambrior. Cam acestea ar fi cauzele care mă îndeamnă să cer asemenea lucruri și pe cari le poți comunica și lui Bianu:

1) Academia Română, ca să vie în ajutorul literaturii și ca să amintească generațiilor noi figuri mari dispărute sau date uitării, le-a tipărit operele. Ex. *Istoria lui Mihai Viteazul* de N. Bălcescu, *Scrierile* lui Alecu Russo etc.

2) O parte din activitatea Academiei, de la înființarea ei, a fost îndreptată spre limba poporului. Cum puțini au cercetat limba într-un mod științific, amintirea cercetătorilor cari au lucrat cu folos merită să fie perpetuată.

3) Alexandru Lambrior este primul romanist din neamul nostru și cel care a fixat legile fonetismului limbei românești.

4) Alexandru Lambrior a fost Membru corespondent al acestei instituții.

5) Alexandru Lambrior este știut numai de specialiști, amintirea lui ștergându-se cu timpul.

6) Se cuvine ca opera lui, destul de mare pentru o activitate de 10 ani, împrăștiată prin reviste, să fie strânsă la un loc pentru a fi la îndemâna oricui și amintirea lui să rămâe cum se cuvine unui învățat și strălucit dascal.

În cazul când Bianu ar răspunde afirmativ, îmi vei scrie pentru a intra eu în tratative cu dânsul. Un susținător al meu, dacă s-ar da o decizie în ședință, ar fi Iacob Negruzzi, care știe despre lucrarea mea.

Planul ei este următorul

I. Introducerea, urmată de note asupra vieții și lucrărilor, lista bibliografică.

II. Opera

α. Activitatea înainte de studii (1873-[18]75).

β. Activitatea în timpul și după studii ([18]75-[18]81).

γ. Activitatea în epoca dezvoltării ([18]81-[18]83).

δ. Activitatea școlară.

ε. Diverse.

Cunosc foarte multe din amănuntele vieții lui și-i cunosc perfect opera. Aceasta este un punct bun și fiindcă m-am ocupat mult timp și cu viața și cu opera lui, răsplata din partea Academiei va fi o încurajare pentru mine. Unii mai

⁷⁰ Vintilă Șiadbei (1898-1944), fiul mai mare al familiei, astronom, conferențiar la Universitatea din Iași (cf. *supra*, nota 36).

obișnuiesc să ceară bani; eu mă mulțumesc și fără ei. Un altul nu poate să cunoască ceea ce știi eu; nu poate fi inițiat decât cu foarte multă greutate și mulți nu se prea ocupă cu fleacuri de acestea. *Pentru mine este o datorie morală pentru un scriitor care a avut de la început o mare înrâurire asupra mea, atât prin adevărurile științifice pe care le-a arătat, cât și prin metoda întrebuițată de el.*

Pentru Academie și premiile ei voi avea alte lucruri, pentru ea voi avea eu grijă. Acum m-aș mulțumi să capăt un răspuns afirmativ, obținut și prin o recomandatie bună din partea Domniei voastre⁷¹. Poți să crezi că deși tânăr, nu m-aș face de răs cu acest început, pe care-l perfecționez mereu. O parte din opera lui o am scrisă deja în manuscris; nu știi ce să cred cu notița cea din carnet pe care mi-ai promis-o și pe care te rog să mi-o comunică și mie.

Am cercetat „Curierul de Iași” pe anii 76, 77, 78, 79 și am aflat multe lucruri noi. Am de gând să mă prezint nevestei lui în Str. Vovideniei spre a-i cere și o fotografie a lui Lambrior.

Cred că sub motivele arătate mai sus am tot dreptul să cred că pot lucra înainte fără să mai aștept răspunsul Academiei (lui Bianu), care ar fi o datorie a ei.

De asemenea, cred că nu te superi că te rog să faci aseme[ne]a lucru, desigur, nu prea plăcut. Dar propunerile de felul acesteia de mai sus sunt mai mult decât lăudabile.

Sărutări din partea mea lui Sorin.

Ionel

7.

16 octombrie [1]919

Iași

Dragă Artur,

În urma scrisorii de ieri, cred că mai este nevoie de o explicație.

α) Știam și eu că deciziile se iau de secțiile Academiei. Însă, aici nu e vorba de un studiu asupra operei, mai ales critic; atunci când prezinți o lucrare proprie cu păreri proprii asupra unui subiect, atunci numai, este nevoie ca manuscrisul să fie prezentat înainte, pentru ca o comisie să-și poată da avizul într-un raport. Aici e altceva; eu propun Academiei să publice *opera lui Lambrior* (pe care specialiștii o cunosc și care n-are nevoie de aviz), prevăzută cu o biografie și o explicare a operei ca introducere.

β) Ce e bun și ce e rău (căci se găsește și locul acestui cuvânt) face parte dintr-un studiu special. Folosul unei *editări a operei deocamdată* este indiscutabil.

⁷¹ Inițial: dv.

Și dacă propunerea n-ar avea un răspuns afirmativ, ar fi o nepăsare din partea Academiei față de un strălucit fost membru al ei și față de cultura românească.

γ) Dacă ai aduna la un loc câte lucruri mediocre a publicat Academia, ba chiar nimicuri, ți-ai face cruce! Oare tocmai opera unui fruntaș al culturii românești n-ar avea acest noroc spre a fi strânsă la un loc și cunoscută de români? Chestia cu teza de doctorat este a viitorului; voi căuta atunci să fiu la înălțime, alegând un subiect mai vast, cum e acel *al numelor de familie, botez și porecle*, care n-a fost atacat până acum, ori vreo *Istorie a literaturii române* (în înțelesul larg al cuvântului) așa cum știu eu și aș vrea să existe una. Faptul că am insistat asupra operei lui Lambrior ca să fie tipărită de Academie *nu este că vreau eu să am o operă*, nu; însă voi avea modestul merit că am contribuit cu ceva la cunoașterea vieții și a operei unei stele efemere a culturii românești.

δ) Că am lucruri noi de arătat atât asupra vieții lui, cât și asupra unor opere neștiute, este evident. Însă ceea ce voi arăta va fi ceva sumar, o introducere în opera lui ca o pregătire necesară cititorului. Desigur că mă unesc și eu la părerea că «studiile nu se pot face în pripă». Vremea îngăduie cercetări îndelungate prin arhive și biblioteci, care pot fi adevărate surprinderi. Însă eu, timpul trebuitor de acum înainte, cel mult un an, îl voi avea disponibil, prin faptul că Academia nici chiar într-un an de zile nu va fi în stare să suporte cheltuielile costisitoare de publicații.

ε) Chestia, după cum vezi, este ceva serios și nu trebuie să te îndoiești deloc că nu voi putea corespunde unor asemenea lucruri.

Îți mulțămesc foarte mult pentru informație. Rămâne de aflat trei chestii:

1) Dacă pe copilul găsit îl numea Haralamb și acel Cojocariu (problematic) i-a dat numele de Lambrior. <Haralamb și diminutiv din Lambriu. Suffixul -or, cu varianta -ior, se găsește în foarte multe nume ca diminutiv. Dacă a fost subprefect, pe ce timp și anul morții.

2) Dacă fiu-său a fost și el subprefect în Fălticeni, pe ce vreme și când s-a mutat la Soci (Lambrior în iulie 1853 a dat examen de cl. I în Fălticeni; în anul 1854 învață la Piatra-N[eamț]).

3) Locul nașterii lui Lambrior, anul, luna, ziua.

Îți mulțămesc de asemenea pentru felul în care ai căutat să-mi fii totdeauna îndrumător la bine și sfătuitor, așteptându-te în ziua de 6/XI la noi cu toată dragostea.

Ionel

În scrisoare, este atașată o tăietură din ziarul „Opinia” de duminică, 19 octombrie 1919, cu următorul cuprins: „Marea revistă ieșană «Viața Românească» va reapare în curând. Hotărârea definitivă a fost luată în consfătuirea de aseară a comitetului de redacție”.

8.

8 noembrie 1919

Iași

Dragă Artur,

Pentru ca să-mi împlinesc toate însărcinările, căutând la Biblioteca „Jahrbuch für klassische Philologie”, n-am putut găsi nimic. Pascu⁷², care își are însemnate pe fișe toate revistele de filologie pe care le posedă Biblioteca, a căutat și nu a găsit nici el. Am găsit însă „Zeitschrift für klassische Philologie”, de care știam eu; am căutat pe la volumul 19 și nici pomeneală de Heim Richard⁷³.

Deoarece cred că n-ai găsit acest Jahrbuch nici la Biblioteca Academiei Române, toată speranța e la anticăriile din Lipsca, de este posibil prin Weigand.

Pascu, întrebându-mă dacă nu cumva ești supărat pe el, după ce i-am spus că nu știu (vorbă să fie) să existe așa ceva, te-a pofțit, când vei veni pe la Iași, să vii la bibliotecă să-i spui ce-ți mai trebuie.

Însă eu cred că aceasta n-ai s-o faci, mai ales că el însuși își recunoaște vina lui.

De aceea, cucoane Artur, caută aiurea Jahrbuchul, că pe aici nu s-a rătăcit nici o pagină din el.

Când peste 3 zile vei veni la Iași, de-i mai avea vro nevoie, îmi voi primi însărcinările tot cu aceiaș[i] dorință de a căuta cât mai mult să te servesc.

Acuma te-aș ruga să-mi recomanzi o carte care să se ocupe cu o *clasificație potrivită pentru folklor*. Cele românești le cunosc toate și afară de clasificățiile după *vârstă*, *anotimp* și *cronologie* (ar fi cea mai bună, dar nu-i sigură), cea după *genul literar* e mai aproape. Cu totul altfel, eu, urmărind lucruri noi, încerc o clasificăție după *formă* paralelă cu cea după *fond*. Voi vedea unde am să ajung.

Acum o săptămână am fost la conferințe la «Frăția Moldovei Unite»⁷⁴. A vorbit prof[esorul] universitar *Oreste Tafrali* despre biserica Goliei în special și despre stilul moldovenesc în genere, în comparație cu cel muntenesc. Am învățat și eu puțină istorie a artei românești; a fost între asistență și Mitropolitul Pimen, să vadă proiecțiunile luminoase. Eri am fost la Trei-Erarchi cu Vintilă și mi-am plimbat ochii pe pereți. La Sf. Paraschiva n-am asistat – și nici nu prea țiiu ca să văd asemenea serbări de moaște.

⁷² Profesorul Gorge Pascu (cf. *supra*, nota 7) a condus Biblioteca Universității ieșene între 1914 și 1922.

⁷³ Artur Gorovei era în căutarea studiului lui Richard Heim, *Incantamenta magica graeca latina*, publicat în *Jahrbücher für classische Philologie* (Leipzig), Supplementband 19, 1892, p. 465-576. Despre această „aventură” relatează în prefața la *Descânteccele românilor. Studiu de folklor*, Regia M[onitorului] O[fficial], Imprimeria Națională, București, 1931, p. 3-4 (*Academia Română. Din vieța poporului român*, XL).

⁷⁴ Cf. *supra*, nota 54.

Aici plouă rău, ba acum ninge și iar plouă; frig este, slavă Domnului. Noi suntem cu toții bine și dorim să fiți și D^v tot așa, împreună cu Sorinache. La revedere.

Ionel

[P.S.] E ora 3 ¼ și scriu cu lampa aprinsă. În decembrie, sigur are să fie noapte la 2.

9.

5 decembrie [1]919

Iași

Dragă Artur,

Îndată ce ai plecat, urma ca librarul Ionescu să comande *Cercetările folklorice* ale lui Șăineanu⁷⁵, după cum a și făcut; răspunsul este însă negativ, deoarece s-au epuizat. Acuma însă va trebui să recurgi la broșura publicată de autor, „*Ielele*. Studiu de mitologie comparativă”, Buc[urești], 1886 – sau „Convorbiri Literare”, unde, pe cât știi, Șăineanu a mai publicat articole de folklor din «cercetările» de mai sus. Banii nu ți-i trimit din cauză că sunt în căutarea broșurei din 1886. Mare lucru nu cred să fie: însă, tot e bine să o ai. Este prima lucrare a lui Ș[ăineanu] relativ la folklor și atunci nu era decât student, cu prea puțină experiență și cultură idem. Nu citise decât pe Hașdeu și Cihac (de la care și-a clădit renumele de mare (mic) filolog).

Căutând la Bibliotecă într-o revistă, „*Kritischer Jahresbericht über die Fortschritte der romanischen Philologie*”, XIII. Band, 1911/12, p. 130, găsesc următoarele:

„Ein reiches Material bringen wieder die Zeitschriften, die sich speziell der Volkskunde widmen wie die *Șezătoarea* von A. Gorovei in Folticeni herausgegeben und die Zeitschrift *Ion Creangă* von Lupescu und T. Pamfile in Birlad.

Ausserdem erscheinen öfters in der Provinz folkloristischen Monatshefte, die gewöhnlich sehr bald wieder eigeihen”. G[ustav] Weigand, într-un articol „Asupra Literaturii române”.

Am căutat prin revistele nemțești ca să dau peste ceva descânțece (Zaubersprüche sau Besprechungen, cum le zic ei), însă n-am găsit nimic pentru

⁷⁵ Lazăr Șăineanu (1859-1934), lingvist și folclorist (dar cu preocupări și contribuții mult mai extinse), a părăsit România în 1901, stabilindu-se în Franța. Pentru activitatea ca folclorist, v. Iordan Datcu, S. C. Stroescu, *Dicționarul folcloriștilor. Folclorul literar românesc*, cit. (*supra*, nota 31), p. 412-416. Volumul căutat este, probabil, cel intitulat *Studii folklorice. Cercetări în domeniul literaturii populare*, Editura Librăriei Sococ & Comp., București, 1896.

ca să-ți comunic. Volumașul de descântece publicate de Enea Hodoș⁷⁶ cred că-l cunoști.

De asemenea, în ceea ce privește literatura indiană, nu găsesc decât traduceri englezești: *Rik-Veda* și *Mahabarata* (citate de K. Brugmann în *Grundriss der Vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen*⁷⁷).

Știu că ai „Revista Critică Literară”⁷⁸ a lui Aron Densușianu. Caută în anul 1893 (Nr. 1, p. 1-15) și vei găsi *Colindele și himnele vedice*. Eu n-am cetit articolul și nu știu cum e (trebuie să știi că D[ensușianu] este cel mai sucit și mai bizar apreciator; însă colindele și descântecele au puncte de asemănare, așa că poate vei găsi ceva.

Eu acuma prepar cl[asa] 6⁷⁹ și cetesc la bibliotecă *Istoria literaturii franceze* de L. Petit de Julleville⁸⁰, secolul 17.

Căutând într-o zi în „Șezătoarea” vol. IV, am văzut că ai publicat și folklor macedo-român, de care trebuia să cauți cât de mult. Nu știu dacă sînt reproduse după lucrările lui Papahagi, sau trimise de el. Te rog să nu uiți de clasificarea folklorului de Sébillot sau Rolland (căci nu știu care-i autorul); e o chestie foarte însemnată.

Ce mai faci acum? Cred că nimic nu te încurcă, ca *Descântecele* să meargă bine, mai ales că acest lucru îți este o necesitate (de a vorbi și gândi singur), fiindcă n-ai un *similis* în Fălticeni cu care să vorbești, bine-nțeles, nu despre sănătate, vreme și slugi (*similis similibus conveniunt*⁸¹).

Fiindcă am să-i comunic ceva lui N. N. Răutu, dacă-l vezi pe D^l Ciurea, ro[a]gă să-ți spue adresa lui, dacă o știe.

Buletinul Muzeului Sucevei n-a mai apărut; îmi închipui de ce: n-are ce publica, mai ales că și D^l Răutu, care proiecta tipărirea documentelor vechi slavone (ale Muzeului) în traducerea românească, a plecat din Fălticeni.

⁷⁶ Enea Hodoș (1858-1945), „unul din cei mai de seamă folcloriști români de la sfârșitul secolului 19 și începutul secolului 20” (Iordan Datcu, S. C. Stroescu, *Dicționarul folcloriștilor. Folclorul literar românesc*, cit., p. 231-232). „Volumașul de descântece” este volumul III al culegerii *Poezii populare din Bănat*, intitulat *Descântece*, Editura „Asociațiunii”, Sibiu, 1912.

⁷⁷ Karl Brugmann [1848-1918], Berthold Delbrück [1842-1922], *Grundriss der Vergleichende Grammatik der Indogermanischen Sprachen*, a apărut în două ediții; prima, între anii 1886 și 1900, în cinci volume (primele două, în trei părți, ale lui Brugmann; ultimele trei ale lui Delbrück); a doua ediție, în anii 1897-1916, în două volume (dar al doilea în trei părți!).

⁷⁸ „Revista Critică-Literară” a apărut la Iași în anii 1893-1897, sub direcția lui Aron Densușianu; cf. *Presa literară românească. Articole-program de ziare și reviste (1789-1948)*, cit. (*supra*, nota 53), p. 428-429.

⁷⁹ Echivalentul clasei a X-a de azi.

⁸⁰ Louis Petit de Julleville (1841-1900), profesor universitar, specialist în istoria literaturii. Șiadbei se referă la *Histoire de la littérature française*, în două volume, lucrare care a cunoscut multe ediții.

⁸¹ *Similia similibus conveniunt* – adaptare a unui străvechi principiu medical (*similia similibus curantur*) care stă azi la baza medicinei homeopatice (asemănătoarele se tratează prin asemănătoare). În cazul de față, s-ar putea traduce prin *cine se aseamănă, se-adună*.

La Bibliografia Suvevenilor poți să adaugi deocamdată: «„Cultura”, revistă literară și științifică, apare o dată pe lună la Iași cu începere de la 5 iunie 1883, în 8°, 34 p.» și un volum *Țăranul român*, de A. Millo⁸².

Am de gând să-ți trimit o listă de scrierile lui N. Istrati, N. Gane și N. Beldiceanu (din perioada veche), care se găsesc la Bibliotecă. Primul are piese de teatru și broșuri politice; ceilalți poezii, novele, și ultimul articole științifice: geologie, chimie.

Sorinache ce face? El pleacă în *decembrie*, adică luna aceasta; dar când? Am auzit că se petrece mult la Fălticeni; cred că seratele militarilor sunt pentru anumiți oameni (eu am două maxime pentru a califica această societate) și dintre acei care n-au ce face.

Pe la noi a fost Jorjuța⁸³ de 3 ori cu intervale de o săptămână. M-a întrebat de ești tot *progresist*, la care i-am dat un răspuns incert. El vrea să te întâlnească. A spus că poate va veni prin Fălticeni să vadă pe cei doi maladivi.

Sărutări,

Ionel

P.S. Ai scris lui Bianu? Caragiani, membru în secția lit[erară], e bolnav tare și-i pe ducă. *Sapientii sat!*

10.

Iași, 14/III [1]920

Dragă Artur,

După o muncă de 3 luni, aproape sunt pe punctul de-a-ți anunța găsirea volumului lui Șăineanu; am găsit un exemplar la București la un prieten, *nou*, cu prețul încincit. În fine, cred să pun mâna săptămâna aceasta pe el.

Nu mai știi nimic: nici ce mai faci, nici ce mai lucrezi, nici de ce ai nevoie. Mâni este vorba să apară „Viața Românească”; ca un anunț antemergător, a apărut în formatul revistei un *indice fotografic* al colaboratorilor revistei. Atât cei decedați, cât și cei în viață. Ești pus pe aceiaș[i] pagină cu fotografia din Calendarul scriitorilor români (societatea) alături de cea a lui Philippide. N-am putut căpăta până acum unul propriu și nici unul de prisos să și-l pot trimite cu toată plăcerea; însă îmi voi da toată osteneala.

Eu muncesc grozav: când sunt la bibliotecă, când acasă, tot în mijlocul cărților, singurii mei tovarăși.

Am făcut un studiu asupra operei lui Hogaș, care se ridică atât prin valoare, cât și prin facerea unei liste bibliografice complete a scrierilor lui cu caracterizări

⁸² Alecu Millo (1825- ?), fratele artistului Matei Millo. A fost căsătorit (1855) cu Safta Botez-Forăscu (n. 1836), duios evocată de Mihail Sadoveanu în *Anii de ucenicie*.

⁸³ George Văsescu (1868-1940), avocat la Bacău, unchiul matern al lui Ion Șiadbei.

și deosebiri. Am găsit că ceea ce se crede, că Hogaș e scriitor nou, nu este adevărat și că prima lui scriere e din 1880! Acesta-i merit pentru „Viața Românească” și-l voi da lui Ibrăileanu cât de curând.

Dintre folkloriștii noștri, nu văd cine ar putea să dea ceva temeinic afară de Directorul „Șăzători”. De aceea, te sfătuiesc ca macar din 3 în 3 luni să publici ceva din introducerea *Descântecilor*; cred că nu vei fi jignit că un articol se poate plăti ca la 300 lei și mai mult. (Asta în privința lucrurilor materiale).

Fiindcă a venit vorba de *Descânțete*, îți pot spune că în cercetările mele cu ocazia strângerei operei lui *Lambrior* din „Romania”⁸⁴, am dat peste texte de codex-uri vechi franceze care conțin lucruri de vrăjitorii, farmece, talismane, leacuri de boli. Dacă după cetirea lor voi găsi că îți pot folosi ți le voi trimite.

Numărul fișelor cu nume românești s-a rădicat la 700, câte *circa* 50 nume pe fișă. Am atins un număr colosal. Urmez înainte cu strângerea materialului care prezintă bogății filologice nebănuite. Am găsit lucrări similare la germani și slavi ca comparații.

În februar am dat examenul scris de cl. 6^a, iar în ce privește învățământul oficial cu lustrul unei diplome de liceu am de gând să dau o lovitură de ... școală.

Mai scrie când ai vreme și anunță-mă când mai ai nevoie de ceva.

Cu multă dragoste,

Ionel

Aici urmează două fișe, care probabil au însoțit scrisoarea.

1) Cea mai veche credință la germani, ca la toate popoarele, a fost *animismul*, credința că în orice lucru există un spirit: *Nixe* în apă, *kobolzi* pe vatra casei, *uriași* în natură, *pitici* sub pământ. Unii sunt răi (Nixele), alții sunt binevoitori, piticii sunt înțelepți, uriașii poartă lupte continuu cu zeii. Omul se apără de ei cu jertfe, mai cu seamă cu *descânțete și cu farmece*.

Caută în *Mayers Konversations Lexicon*, ed. IV.

<Pe verso:> În *Istoria naturală* a lui Pliniu se găsește practica descântecelor la romani:

descântă în aiu, lat. incantare in alio (Cato R. R.⁸⁵ 160)

legatură (cu sens de a fermeca), lat. ligatura (Isidor)

descânta, lat. incantare

Din *Istoria limbii române* de Aron Densușianu.

2) *Bărbățești*. Biserica Ernaticul fondată la 1780 de popa N. Gorovoiu – *Marele Dicționar Geografic al României*, vol. I, p. 323.

⁸⁴ „Romania”, subintitulată, la vremea aceea, „recueil trimestriel consacré à l'étude des langues et des littératures romanes”, a fost întemeiată în 1872 de filologii francezi Gaston Paris (1839-1903) și Paul Meyer (1840-1917). Apare și azi, cu subtitlul ușor modificat („revue consacrée...”).

⁸⁵ Marcus Porcius Cato, *De re rustica*.

11.

Dragă Artur,

Am primit scrisoarea cu listele de nume aromânești, pentru care îți mulțămesc foarte mult. Acum am isprăvit examenul, așa că am timp mai mult să încep strângerea materialului și sistematizarea lui mai temeinic. Am început cu o urmărire a numelor românești în istorie, pentru a ajunge la cele actuale, care vor forma baza studiului din punct de vedere pur filologic. După documentele din colecțiile lui Iorga, Ghibănescu și *Uricarul*, pe care le-am cercetat până acum, am ajuns la următoarele concluzii: numele de familie se introduc în documente la sfârșitul veacului [al] XVII^{lea} obișnuit, până atunci fiind formate din adăugirea pe lângă nume a funcției, când era boer, stării sociale sau nației: Dumitrașcu Vistierul, Vasile Ciubotarul, Ciuri Țiganul, etc. La începutul sec. XVIII încep și porecele cu «zis și», iar din sec. XV începe formula cu «*sîn*»: Toader sîn Petru, adesea Toader Petrovici⁸⁶. Dacă cumva ai gătit de transcris documentele cele multe pe care le aveai și găsești un lucru care prezintă vreo importanță deosebită, te rog să mi-l comunic. Din listele pe care le am eu în bibliografia numelor, după cum ți-am și spus, îmi lipsesc 2, publicate în „Șezătoarea”, vol. VIII și IX. Cum oare le-aș putea avea și pe ele, singurele, de altfel, care-mi lipsesc?

Am întocmit pentru aceste două luni, iulie și august, un program frumos și aș fi foarte fericit să-l pot împlini. Am să mă duc mai des pe la Xenofon⁸⁷, mai ales că-i unul care știe atât de multe și poți învăța de la el atât de mult. Îmi împrumută cărți pentru care ar trebui să umblu mult și bine să le găsec în altă parte. De două zile e foarte cald pe la noi; eu citesc ziua întreagă și noaptea la 9 mă duc la grădină la Copou și meditez (!! adânc până la 12 în Helium-ul lui Dr Tatușescu (vezi *Viața Rom[ânească]*). Mă simt foarte mulțămit în răcoarea de seară, în aerul curat, cu fața îndreptată înspre infinitul interplanetar al lui Vintilă. Și-i liniște adâncă, bună pentru meditații: doar aici și-a făcut Xenopol sistemul lui filozofic.

Ce mai scrii acum? Cred că trăiești în înălțimea acelor „sapientum templa serena”⁸⁸, în studii desinteresate.

Îți dorește sănătate deplină, petrecere bună și veselie.

Ionel

Iași, 2/VII [1]920

⁸⁶ Explicația trebuie serios amendată; nu este aici locul potrivit pentru o asemenea discuție, dar trebuie spus că nume *de familie* apar încă din secolul al XV-lea (poate chiar anterior): Tăutu, Bașotă, Hermeziu; în secolul următor Sturza, Stroici, Balș etC. Sunt nume care străbat veacurile până în zilele noastre.

⁸⁷ Xenofon Gheorghiu (1852-1928), vestit profesor ieșean, latinist, membru al societății „Junimea”. Fratele său, Christodor C. Gheorghiu, a fost căsătorit cu Clara Gorovei, una dintre surorile lui Artur Gorovei.

⁸⁸ Citat din *De rerum natura* a poetului latin Titus Lucretius Carus, evocând *culmile senine ale înțelepciunii*.

12.

3 august 1920

Iași

Dragă Artur,

Mi-a spus Mircea că la înmormintarea lui Ștefanelli ai trebuit să ții un discurs din partea Academiei⁸⁹. Îți trimit ziarul în care am scris și eu, cu această ocazie, ceva despre el. Te rog să fii atât de bun să-mi trimiți adresa lui Jarník⁹⁰ la Praga, am să-i scriu ceva în chestia lui Lambrior, de la care am mai multe scrisori. Când apare volumul *Pe viscol*, pe care l-am văzut anunțat? Îmi pare rău că n-am suplimentul de la «România Nouă», în care ți-au imitat marginile chipului – nu-s prea reușite desemnurile – căci altfel nu se poate zice.

Pe aici lumea s-a recuzat⁹¹ tare. Nu se prea lucrează. La „Viața Românească” a fost un scandal mare; cred că îl știi. Nu știe firea animalică și bruta militară cum ar putea să înădușe mai repede și rarele licăriri de lumină și de înălțare spirituală. Este un caz special din psihologia brutei militare.

Cred că ai primit scrisoarea mea – dinainte de a se fi declarat greva – în care-ți trimeteam o mulțime de țidule care pot să te intereseze, cât și niște relații pe care ți le ceream, mi se pare.

Închei dorindu-ți multă sănătate, cât și oarecare dispoziție spre a-mi răspunde.

Ionel

13.

Iași, 13/IX [1]920

Dragă Artur,

Fiindcă te cred ajuns acasă, am să-ți fac mai multe comunicări în privința lucrurilor care te privesc, și anume ceea ce am găsit în timpul cercetărilor mele din această vacanță. Am gătit de copiat de la Bibliotecă articolul lui Gaster

⁸⁹ Textul a fost publicat, împreună cu detalii despre familia lui Ștefanelli, în *Analele Academiei Române. Desbaterile*, LXI (1940-1941), 1942, p. 77-79.

⁹⁰ Jan Urban Jarník (1848-1923), filolog ceh specializat în romanistică, mare filoromân, profesor la Universitatea Carolină din Praga, membru de onoare al Academiei Române. Dintre scrisorile pe care i le-a adresat I. Șiadbei, s-au publicat două, datate 8 mai 1922 și 26 iunie 1922 (Jan Urban Jarník, *Corespondență*, II, ediție îngrijită, cuvânt înainte și bibliografie de Traian Ionescu-Nișcov, Editura Minerva, București, 1983, p. 275-278). În cea dintâi (care pare să nu fi fost și prima!), semnează ca „Redactor la revista *Viața Românească*” și dă adresa „Iași, Str. Asaki 4”. Nu știu dacă s-au păstrat scrisorile lui Jarník către Șiadbei; dacă le-a ținut în arhiva sa, e foarte probabil că s-au pierdut odată cu prăbușirea blocului în care locuia (după câte știu, în strada Școalei nr. 2).

⁹¹ Lectură nesigură.

Rumanian Literatur din Encyclopedia Britanica, care face a fi avut, însă mi-a răpit un timp destul de lung. Este foarte însemnat deoarece e singurul rezumat – bun – al literaturii române în general cât și al operelor autorului din Gröber's Grundriss der romanischen Philologie și *Literatura populară română*, pe care încă nu le am, deși există și le pot întrebuița la Bibliotecă. Iată ce scrie la *Literatura populară*: „The only review devoted to the study of folklore is the *Șazatoare*, founded in 1892” (Singura revistă....). The Encyclopaedia Britanica, Cambridge, 1911, vol. XXIII, p. 849.

Citind *Istoria literaturii latine* de G. Dem. Teodorescu, pe care am găsit-o la un anticar, am dat peste mai multe lucruri în ce privește descântecele. Aceste sunt (citez pasajele): „Dintre producțiile didactice s-au păstrat și sfârșitul unui descântec în contra boalelor: «*terra, pestem teneto; salus, hic manato*»”, p. 9. „În scrierea lui M. Porciu Catone, *De re rustica*, se transmit noțiuni despre credințele religioase, formele superstițioase despre descântece și leacuri populare”, p. 35. În *Metamorfose* de Lucius Apuleiu, se cuprind farmecele, descântecele, misterele și restul elementelor din vechile religii”, p. 131. Deocamdată atât am găsit; dacă ai cere ceva relații lui Xen[ofon] Gheorghiu, cred că ți-ar spune mai mult și chiar ți-ar putea traduce pasajele. Găsesc că asemănarea dintre sfârșitul descântecului latin și încheierile obișnuite a celor băbești-românești este mare și este un gen pe care l-am moștenit ca multe altele. O comparare cu folklorul romanic se impune de la sine pentru ca să se vadă care popor a păstrat mai bine comoara și o cercetare a descântecelor slave pentru a se vedea împrumutul; de altfel, ca și o cercetare asupra limbii. Este un subiect frumos și vast; în privința folklorului latin, uzează chiar de Xenofon.

Cu prilejul transportării capului lui Mihai Viteazu, a fost o serbare impunătoare; un alai grozav, care cuprindea pe Mitropoliții Cristea și Pimen. A fost o defilare măreață, cum n-am mai văzut, pe drumul din fața gărei.

Seara, Iorga a ținut o cuvântare la Teatrul Național, vorbind despre Mihai Viteazu. Am plecat cu o impresie foarte bună, mai ales că-l vedeam pentru prima oară. Este o personalitate de seamă, în vremile noastre. Nu-ți spun rezumatul, cu toate că-l am scris, pentru că e obsedant. Altceva este când e spus de Iorga, și altceva ... un rezumat. Dacă vrei să ai câteva momente plăcute de petrecere ... (cum să-i zicem?), citește „Curentul Nou”⁹² Nr. 25 (ultimul): Dr George Pascu, Oligarhia universitară, patriotismul (V. A. Urechia și Lazăr Șăineanu). Aici, în Iași, apare o revistă destul de mare, „Umanitatea”⁹³ (socialisto-boșevico-

⁹² A apărut la București, condusă de H. Sanielevici, doar în cursul anului 1920 (1 februarie – 28 septembrie) – cf. *Presa literară românească. Articole-program de ziare și reviste (1789-1948)*, cit. (*supra*, nota 53), p. 296.

⁹³ *UmanitateA. Ziar independent în slujba muncii și umanismului* nu figurează în culegerea *Presa literară românească. Articole-program de ziare și reviste (1789-1948)*, cit. (II, p. 704, unde se menționează volumul XVI

jidovească), în care scrie Slavici nuvele; dacă vrei, face să o cetești. Dacă nu te superi, trimete-mi adresa lui Jarnik – pe care a uitat-o Sorin să mi-o spue – și aceea a lui Ion Nădejde.

Cu multă dragoste,

Ionel

P.S. Dacă-ți trimete de la Academie vreun *Catalog de premii* cu subiecte date pentru 1920-[19]21, care se dau gratis, trimite-mi și mie unul.

Trimet lui Sorin repertoriul Teatrului Național din această stagiune. Începe cu *Vlaicu Vodă*, de Davila.

„Viața Românească” N° 6 cuprinde un studiu de C. Stere.

14.

Dragă Artur,

Pentru numărul acesta cred că-i suficient. Să nu te mire nimic din aprecieri. Sunt drepte. De Adamescu, vorba lui Philippide, „ti-i greațe”. Am găsit în „Revista p. Ist. Arch. și Fil.”, an II, vol. I, 5 descîntece publicate de Episcopul Melchisedec (p. 383-4) și 4 de Aron Prijbean (385-6). Comunică-mi dacă le ai.

Ionel

29/XII/1921

15.

Iași, 26.XI [1]922

Dragă Artur,

Cu ocazia venirii tatei îți scriu cîteva rînduri.

Bărbulescu⁹⁴ mi-a spus că un ceh, autorul mai multor broșuri pe care le-a trimis la „Arhiva”, l-a rugat să-i scrie adresele folkloriștilor romîni care s-au ocupat cu dansurile naționale. El s-a apucat și i-a răspuns cehului că despre călușari etc. s-a ocupat „folkloristul” Speranța⁹⁵; iar după cîteva indicații ale mele, că cel mai bun informator ar putea fi reprezentantul acestei specialități la Academie și directorul singurei reviste în materie, i-a scris cehului să se adreseze

din 1934, deci a apărut în 1919). Din alte surse, am dedus că era o gazetă condusă de Constantin Costa-Foru (1856-1935). Nu este citat în studiul Aureliei Lăpușan, *Europeanul Costa-Foru și Liga drepturilor omului și ale cetățenilor pentru integrarea Basarabiei în viața politică a României după 1918*, publicat în *Tyragetia*, s. n., vol. IX [XXIV], nr. 2, 2015, p. 239-248.

⁹⁴ Ilie Bărbulescu (1873-1945), slavist, profesor la Universitatea din Iași; a condus mai mulți ani (1921-1940) revista *Arhiva*, editată de Societatea Istorico-Filologică din Iași.

⁹⁵ Theodor D. Speranția (1856-1929), scriitor, folclorist, membru corespondent al Academiei Române.

lui Artur Gorovei, la Fălticeni. Cehul s-a apucat și ți-a scris o scrisoare desigur în limba strămoșească⁹⁶, cum îi scrie și lui Bărbulescu. Mai zilele trecute, B[ărbulescu] îmi spune că a primit din nou o scrisoare de la ceh în care se plînge că nu i-ai răspuns. Atunci ți-a scris B[ărbulescu] o scrisoare⁹⁷ și acesta mi s-a plîns că nici lui nu i-ai răspuns încă. Dacă cumva scrisoarea pe care ți-a scris-o el e în chește, B[ărbulescu] a spus să ni-o trimiți să-ți facem o traducere ca să-i poți răspunde, deoarece îmi spune că ar fi cel mai bun folklorist ceh și nu ar trebui lăsat fără răspuns.

De asemenea, B[ărbulescu] m-a rugat să te întreb dacă nu cunoști adresa lui Speranția-Frunză Verde. Poate prin Bianu, cu ocazia unei scrisori, o vei putea afla, dacă cumva nu o fi abonat la „Șezătoarea”.

De asemenea, eu te rog de adresele lui Tiktin, Gaster (dacă-i *Yale* ori *Vale*⁹⁸ ?) și I. A. Candrea⁹⁹ la București.

Acum cîteva zile am primit din Praga o scrisoare cu foarte multe mulțămiri din partea lui Jarník pentru recenzia din „V[iața] R[omînească]”. De asemenea, ca redactor al părții filologice a „V[ieții] R[omînești]”, am primit pe adresa mea un mare număr de cărți și broșuri de la profesorii Universității din Cluj. Văd că munca cinstită, într-o direcție oarecare, are și răsplățile ei. Între altele, sînt din pacate și membru în comitetul de conducere al „Arhivei” și membru în Societatea Istorico-Filologică.

Îl rog pe Sorin să aibă grijă de pachetul cu cărțile pe care mi le-ai fîgăduit ca să mi le poată aduce tati și să nu le uite iară pe la Mimica¹⁰⁰.

Sărutări,

Ionel

P.S. Ai dat răspuns scrisorii lui Jordan¹⁰¹, care așteaptă nemîngîiat să se deschidă porțile cerului și să aibă „Șezătoarea”? Vrea să facă un studiu asupra

⁹⁶ Scrisoarea lui František Pospišil (1885-1958) – folclorist și etnograf ceh, la vremea aceea curator al secției etnografice a Muzeului Moraviei – datează din 1 august 1922 și este scrisă în limba germană (*Scrisori către Artur Gorovei*, ediție îngrijită și introducere de Maria Luiza Ungureanu, Editura Minerva, București, 1970, p. 472-473, nr. 3).

⁹⁷ Scrisoarea lui Ilie Bărbulescu datează din 5 noiembrie 1922 (*Scrisori către Artur Gorovei*, cit., p. 28).

⁹⁸ Adresa lui Gaster era 139, *Maida Vale, London W. 9*.

⁹⁹ Ion-Aurel Candrea (1872-1950), filolog, lingvist, din 1927 profesor la Universitatea din București. Autor al unor foarte cunoscute dicționare (*Dicționarul enciclopedic ilustrat*, în colaborare cu Gh. Adamescu; *Dicționarul etimologic al limbii române*, în colaborare cu Ovid Densusianu); interesul pentru folclor este ilustrat de culegerea sugestiv intitulată *Graiul nostru. Texte din toate părțile locuite de români*, editată în colaborare cu Ovid Densusianu și Theodor D. Speranția (două volume: Atelierele Grafice SOCEC & Co., București, 1906-1908; ambele volume poartă mențiunea că au fost editate de „Ministerul Instrucțiunii și al Cultelor cu prilejul jubileului de 40 de ani de domnie a M. S. Regelui Carol I”).

¹⁰⁰ Artemiza Rusu (născută Văsescu), mătușa maternă a lui I. Șiadbei.

¹⁰¹ În volumul *Scrisori către Artur Gorovei*, sunt incluse patru scrisori de la Iorgu Jordan, cea dintâi datând din 15 aprilie 1929.

dictionarului moldovean în comp[arație] cu cel muntean. Eu i-am spus că îi vei căuta volumele pe care le vei mai găsi, după cum ne-am înțeles.

16.

Dragă Artur,

Tocmai voiam să-ți răspund la scrisoarea anterioară și să-ți mulțămesc pentru cărțile pe care mi le-ai trimis. Pentru scrisoarea a doua, răspunsul este alăturat aici: situație nelămurită. Articolul (Beldiceanu)¹⁰² e plătit cu 300 lei, pentru care am încălit eu și ți-i trimit acum.

În articolul meu despre Lupescu¹⁰³ s-a strecurat o greșală de tipar enormă: rîndul 5 de jos, p. 260: *învățătorilor*, în loc de *învățaților*. E un caz similar cu acela al copiștilor textelor noastre bisericești, care, fiindcă aveau de copiat un text ca acesta:

1. și a să vrea să se boteadze
2. iară creștinul va dzice că ești
3. spurcat, deaci cel nebotedzat
4. nu va priimi botedzul, el va
5. întoarce, și nu se va botedza
6. acela desparte.....

fiind indus în eroare de *botedza* din rîndul 5, l-a confundat cu *boteadze* din rîndul 1 și a sărit pe 2, 3 și 4. Iar noi ne batem capul să ascultăm și să pricepem Evanghelia! În articolul meu, cu două rânduri mai sus este cuvântul fatal *învățători*.

Descîntecele merg f[oarte] bine. Exorcismul e un subiect care interesează și Ist[oria] Literat[urii] romine, din sec. XVI și cu această ocazie aduci sprijine și lumini foarte interesante.

La revedere.

Ionel

Iași, 11/XII [1]922

¹⁰² Evocarea poetului și arheologului N. Beldiceanu a fost publicată în *Viața Românească*, XIV, 1922, 8, p. 255-263 (ulterior, a fost inclusă în volumul *Alte vremuri. Amintiri literare*, cit., p. 88-102).

¹⁰³ I. Șiadbei, *Folkloristul Mihai Lupescu*, publicat în *Șezătoarea*, an XXX, vol. XVIII, 1922, 10-11, p. 260-262.

17.

Iași, 7/III [1]923

Dragă Artur,

Am primit scrisoarea și Ms¹⁰⁴. În privința inconsecvențelor transcrierii (m-am luptat între altele, inconștient, cu ortografia academică, pe care eu nu o întrebuițez cu privire la *î* etc.) ai perfectă dreptate: a fost scris repede și trebuia să revăd Ms., care, după cum ai văzut, era o ciornă. Acum nu știu ce să fac: să-ți trimit Ms. înapoi cu îndreptări (desigur că *staul* e infl[uență] cărturărească; la Dolhești se zice *ocol*), ori îndreptările le-ai făcut singur, după cum văd, și în acest caz nu mai ai nevoie de el. În scrisoare nu mi-ai specificat nimic.

La „V[iața] R[omînească]” este o îmbulzeală mare de Ms. care își așteaptă rîndul de prin noembrie. Articolul lui Sorin¹⁰⁵ e la Ibrăileanu. Probabil că nu i-a venit încă rîndul. N-am auzit spunând pe Ibrăileanu nimic încă, ceea ce înseamnă că va fi cetit de acum înainte. Sadoveanu are grija lui. De mai multe ori i-a atras atenția lui Ibrăileanu asupra Ms. lui Sorin. Puțintică răbdare... În caz defavorabil, îl voi lua eu și-l voi trimite lui Sorin, precum îmi comunică.

Ms. trimis prin tata, lui Simionescu¹⁰⁶, a fost dat încă de atunci de Gigică¹⁰⁷ la Laboratorul lui; Simionescu trebuia să vie la birou peste puțin timp, așa că G[igică] l-a dat în seama cuiva acolo. Voi face și eu o anchetă personală.

Pe la noi a plouat și încă plouă mărunț... E urît tare. Pe cît a fost de frumos duminică (adevărată zi de primăvară) și uscat pe trotuare, pe atît e de urît acum. Stau mai mult în casă. Elevul meu, pe care-l preparam de cl[asa] V cu o sumă respectabilă (o oră zilnic), s-a îmbolnăvit de pojar. Philippide e singurul profesor de la Univ[ersitatea] din Iași care și ține cursul regulat, în Seminarul de Litere, unde nu s-a introdus încă civilizația („caroliferul”) și bătrâneștele sobe cu stâlpi, de pe vremea lui Teodorini, suplinesc cu cel mai mare succes. M-am înconjurat de toate revistele vechi în care a scris Lambrior și m-am pus să-i scriu și lui un panegiric... Am profitat că biblioteca e închisă și am cărat revistele acasă. Și ce e mai plăcut pentru mine, e că lucrez pe înseși exemplarele lui Lambrior, stampilate cu numele lui, altele iscălite: „Al. Lambrior, profesorul Iași (institutul pedagogic) lîngă otelul Ilie Armanu”. O adresă completă, cum se vede...

¹⁰⁴ Cred că este vorba de manuscrisul articolului lui I. Șiadbei, *Omu cel mare (poveste)*, publicat în *Șezătoarea*, an XXXI, vol. XIX, 1923, 1-2 p. 2-5. Cuvântul *staul*, menționat mai departe, se află la p. 4.

¹⁰⁵ Ar putea fi vorba de *Reprezentarea proporțională. Studiu asupra legii electorale*; a apărut ca broșură independentă, la Fălticeni, în 1925. Soarta manuscrisului se vede din scrisoarea nr. 20.

¹⁰⁶ Ion Simionescu (1873-1944), profesor universitar și membru al Academiei Române, căsătorit cu o vară primară a lui Artur Gorovei (Matilda Grecinschi). Până în 1929, a fost profesor la Universitatea din Iași, unde a organizat Laboratorul de Geologie și de Geografie.

¹⁰⁷ Gheorghe Șiadbei (1901-1957), al treilea dintre frații Șiadbei, a fost, se pare, profesor secundar de fizică și chimie.

Am primit zilele trecute „Dacoromania” din Cluj. Este un impunător volum de 950 pagini și care pe foaia primă are însemnată o mică dedicație: „D^{lui} I. Șiadbei, Omagiu, S. Pușcariu”¹⁰⁸. Mi-a făcut o plăcere atât de mare, precum în scurta mea carieră de publicist nu o mai încercasem. La urmă este o bibliografie completă a scrierilor și articolelor de reviste din 1921. Amintirile care le-ai publicat în „V[iața] R[omânească]” sînt luate ca document și rezumate fidel. Sînt și eu trecut cu unica și prima mea recenzie din 1921. E o publicație de cea mai mare valoare. La Cluj sînt oameni muncitori și astăzi, cînd împrejurările vieții opresc pe mulți și nu le dau răgaz îndeajuns pentru astfel de studii, munca lor trebuie prețuită.

Dacă îți trebuie Ms. pentru corecturi, scrie-mi imediat, ca să-ți trimit unul curat.

Noi sîntem cu toții bine. Traian¹⁰⁹, care peste două luni trebuia să fie inginer, este acasă și face „practică” cu plată, la Regie. Noi sîntem încă în repaos. Cuza¹¹⁰ își alcătuește partidul, merge în plimbare cu capul descoperit prin mijlocul ulițelor, însoțit de partizani cu drapelul fascist (negre, cu Hakenkreuzer¹¹¹ alb și margini tricolore) și muzica militară în frunte, atîrnă coroane în „vestita” mîină a lui Kogălniceanu; studenții se plimbă și ei, sînt veseli: școală ioc, carte ioc, de cînd binele...

Sărutări lui Sorin. De asemenea neamurilor din partea familiei. Cu dragoste,
Ionel

18.

Iași, Viața Romînească

27. III. [1]923

Dragă Artur,

Am primit c. p. pe care mi-ai trimis-o, atît de îngrijorat... Cred că ai primit scrisoarea mea, de altfel destul de liniștitoare. Ms. a avut neșansa să fie pus într-un plic cu antetul unei reviste de matematică. Servitorul care a luat plicul de la Gîgică spune că l-a pus pe masa lui I[onel] S[imionescu]. Sigur că a fost amestecat în teancurile cu reviste care nu se citesc și [sînt] puse la raft. Așteptăm să vie I[onel]

¹⁰⁸ Volumul II al revistei *Dacoromania*, pentru anii 1921-1922, apărut la începutul anului 1923, numără 940 de pagini. Exemplarul din rămășițele bibliotecii lui Artur Gorovei poartă această dedicație: *Dlui Artur Gorovei / omagiu / S. Pușcariu / Cluj, 18.II.23.*

¹⁰⁹ Traian Șiadbei (1899-1959), al doilea băiat al familiei, a fost inginer constructor; despre sfârșitul său, v. textul introductiv.

¹¹⁰ A. C. Cuza (1857-1947), profesor la Universitatea din Iași, unul dintre fruntașii extremei drepte, cunoscut pentru antisemitismul său. În martie 1923 a înființat Liga Apărării Național-Creștine (LANC), din care se va desprinde Legiunea Arhanghelul Mihail.

¹¹¹ Crucea încârligată, svastica.

S[imionescu] din București ca să-l găsim. În nici un caz nu s-ar fi putut rătăci. Articolul lui Sorin a fost cetit de d-l Ibrăileanu și a fost admis. Acum i se verifică socotelile de C. V. Gheorghiu¹¹², pe care cred că-l cunoaște Sorin, că-i „specialist” în chimie...

Sărutări tuturor,
Ionel

C. p. Adresa: D^{lui} Artur Gorovei / Avocat / Fălticeni. Ștampile poștale: IASI 28 MAR 923; FALTICENI 29 MAR... (rău imprimată).

19.

Iași, 11/VII [1]923

Dragă Artur,

Am primit de astă dată n[umă]rul cu pricina din „Șezătoarea” și îți mulțămesc mult pentru că n-ai uitat. Astfel am putut să continui cetirea descântecelor și să fiu posesorul podețului care lega trecerea de la numărul antepenultim la cel din urmă.

Am cetit cu plăcere pe Căminarul Ioniță¹¹³; așa viață, ca el, aș vrea să trăesc și eu: un fel de burtă verde dublat cu un patriarh.

O noutate: pentru articolul despre Morțun¹¹⁴, vei fi combătut într-un număr viitor din „V[iața] Rom[ânească]” de o cucoană. Articolul a și sosit la redacție și este foarte drastic. Știi cine este aceia care caută să te dărime? Mă gândesc la figura ce o vei face cetind rândurile mele.

Să fii combătut de o cucoană! Să te biruiască cucoana!

Știu că îți place să stai de vorbă numai cu acele cucoane (sau nu) care nu fumează. Cucoana aceasta însă mi se pare că fumează. Iată încă un punct în care sînteți adversari.

Nu-mi vine să-ți spun numele cucoanei, așa, de-a dreptul... Sigur că te vei gândi la D^{na} Moscu, de exemplu, acea amarnică cucoană care dă revistele în judecată și are procese cu scriitorii masculini (nu acasă ori în alte părți, ci la

¹¹² C. V. Gheorghiu (1894-1956), chimist, profesor la Universitatea din Iași. Ironia lui I. Șiadbei viza specializarea lui Sorin Gorovei (secundar fizico-chimice).

¹¹³ Evocarea căminarului Ioniță Grigoriu (Văsescu), străbunic al lui Artur Gorovei din partea mamei sale și bunic matern al scriitorului Nicu Gane, a fost publicată în *Adevărul Literar și Artistic* din 8 iulie 1923, p. 37-42. Figură pitorească a Fălticeniilor din prima jumătate a veacului al XIX-lea, căminarul este ascendentul ramurii botoșănene a familiei Văsescu. Cf. Ștefan S. Gorovei, *Neamuri care se duc: Văseștii*, în *Prutul. Revistă de cultură*, VII (XVI), 2017, 2 (60), p. 25-41.

¹¹⁴ Artur Gorovei, *Din alte vremuri (V. G. Morțun)*, în *Viața Românească*, XV, 1923, 5, p. 208-217 (inclus în 1930 în volumul *Alte vremuri. Amintiri literare*, cit., p. 129-125).

tribunal); la vreo scriitoare bătrână, contemporană sau antecedentă evenimentelor.

Nu! Cucoana pare a fi tinăra. Ea este fata ... persoanei în chestie. Vei vedea singur cum te va „combate” de bine.

Pe la noi, toată lumea își face calabalicul și se pregătește de „varat” pe la mănăstiri. Numai Philippide nu pleacă nicăeri.

Vintilă e voiajor. A plecat vineri în *Cioco-Slovaci*[a] și va sta până săptămâna viitoare. I-am spus să se ducă la Brno pe la Jarnik, unde, dacă nu cumva o fi plecat la țară la „maja villa”, îl va putea cunoaște.

Eu am gătit prima parte din studiul despre Lambrior și aseară mi-am făcut corectura¹¹⁵. Făgăduesc urmarea studiului „în numărul viitor” și nu știu dacă voi fi în stare să mă țin de cuvânt. Am o strașnică poftă de a nu face nimic și cuget cât de bine este să stau degeaba. Sper, însă, că promisiunea mea îmi va tăia toate „poftele” și mă va face să fiu activ.

Cred că citești „compte-rendu”-urile de la „Viața Rom[ânească]” care apar succesiv în „Lumea”. Lucrurile sînt tragi-comice.

Toate cele bune din partea mea și a tuturor lui „Arturică”.

Ionel

20.

3/IX [1]923

Dragă Artur,

Nu ți-am răspuns pînă acum la cele două chestiuni pe care ai fi vrut să ți le lămuresc, din mai multe pricini: 1) În vremea vacanței, nu aveam cu cine vorbi la „V[iața] R[omânească]”, toți stîlpii fiind împrăștiați ca potîrnichile. 2) Abia astăzi m-au chemat Ibărileanu și cu Patrașcanu¹¹⁶ la „V[iața] R[omânească]” să mă roage să dau urmare la articolul despre Lambrior¹¹⁷, anunțîndu-mă totodată că ar fi avînd bani și deci să încetez „greva” pe care o declarasem acum o lună și jumătate. Deci banii pentru „Morțun” sînt și se poate conta pe ei; nu i-am luat încă, deoarece „deocamdată nu-i numerar”. Despre articolul lui Sorin pot spune atîta că l-au prăpădit; mai mult ca sigur. Am auzit vorbindu-se de „N. Gane”. Despre răspunsul D^{nei} Sasu, pe care l-am văzut astăzi, cu „îndreptările” autoarei,

¹¹⁵ Această „prima parte” a studiului *Alexandru Lambrior* a apărut în *Viața Românească*, XV, 1923, 6, p. 406-416 – cf. *supra*, nota 65.

¹¹⁶ Scriitorul D. D. Pătrășcanu (1872-1937), unul dintre fruntașii grupării de la „Viața Românească”. Fiul său a fost liderul comunist Lucrețiu Pătrășcanu (1900-1954).

¹¹⁷ Urmarea a apărut în *Viața Românească*, XV, 1923, 8-9, p. 221-236.

probabil că nu va fi publicat¹¹⁸, deoarece persistă într-o atitudine trufașă și prea puțin apologetică pentru tată-său. Sărutări, Ionel

[P.S.] G. a făcut soneriile pe care ți le va trimite. Am fost cu toții prea ocupați de chestii grave: locuința: evacuare, proces etc.

C. p. Adresa: D^{lui} Artur Gorovei / Avocat / Fălticeni. Ștampile poștale: IASI 5 SEP. 923; FALTICENI 6 SEP 923.

21.

Dragă Artur,

De vreo zece zile sînt din nou la domiciliu, instalat la masa *mea* și înconjurat de vechile mele cunoștințe: fișele și cărțile de filologie. Am de gînd să scriu un studiu mare despre *Istoria literară decadentă*, în care fac procesul întregii mișcări (dacă se poate numi așa) de istorie literară romînească de după război. Am foarte mult material adunat, un număr foarte mare de fapte, pe care [în] zilele din urmă am încercat să le clasific. Îmi mai trebuie cîteva cărți, care sper să le găsesc pe la amici cînd se vor întoarce în rezidență. Până atunci, mai întorc pe toate părțile cîteva cărți și reviste nouă, minunîndu-mă la tot pasul de uimitoarea erudiție a tuturor învățaților romîni și străini, pe care o poate oricine bănuî că e de împrumut, chiar din a zecea mînă. Cine știe cît e de greu să citești într-adevăr o carte (în mod critic), are dreptul să se îndoiască de învățatul X, că ar fi citit cele 10.000 de cărți citate în 50 de pagini. Nu rareori se demască atitudinea aceasta de impostor prin citarea unei cărți de documente asupra Imperiului bizantin, de pe la 1200, pentru Revoluția de la 1821, numai pentru că pe copertă figurează numele poporului *grec*. Parcă eu mă îndoiesc ori mi-i rușine că va trebui să dau exemple la definirea acestui nou gen de istorie literară, dăruit de război, de ceia ce înainte nu s-ar fi pomenit în vreo carte: plagiat, pastișă, inexactitate, concluzii precipitate și ridicole, contradicții, falșuri, etc., etc.

Dar să las caracteristicile savanților¹¹⁹ deoparte și să te întreb și eu ceva: cînd ești acasă, fiindcă am de gînd să vin să facem prețurile la cărți. Foarte probabil că am să le iau pe toate și dacă vei avea de dat și altele, fără a fi condiționat „vechituri”, voi fi amator.

¹¹⁸ A fost publicat în *Viața Romînească*, XV, 1923, 11, p. 192-193: *Scrisoare d-lui Artur Gorovei, cu privire la: Din alte vremuri (V. G. Morțun)*. Este semnat *Cornelie M. Sassu, născută V. G. Morțun*. O notă a redacției (p. 192, cu asterisc) precizează: „D-na Cornelia Sassu, invocând dreptul de a răspunde, ne-a trimes mai demult această întîmpinare pe care, din diferite motive, o publicăm abia acum”. Despre urmările târzii ale acestui conflict (cu ecouri și în corespondența cu Ioan Nădejde): Ștefan S. Gorovei, *Artur Gorovei. Ultimele (I)*, cit. (*supra*, nota 48), p. 503, nota 20.

¹¹⁹ Acestea vor forma materia studiului *Știință și improvizație. Istoria literaturii române în străinătate*, publicat în *Viața Romînească*, XVII, 1925, 2, p. 254-265; 3, p. 421-430; 4, p. 85-95; 5-6, p. 296-310.

Cînd voi veni, voi aduce și copia documentului de la 178... ca să-l controlez cu originalul. Mi se pare că sînt unele transcrieri greșite și unele omisiuni (așa mi-a spus și un funcționar de la Arhive, Băleanu¹²⁰).

Ce-i cu „Șezătoarea”? Ar fi păcat să decedeze iarăși, din cauze materiale, cînd ies atîtea fițiuci și reviste de prisos, cu ajutorul bugetului (adică *al nostru*).

Cu toată dragostea,

Ionel

12.VIII.[1]924

22.

Dragă Artur,

Îmi spusese Mimica de „boața” cu povestea publicată din nenorocire sub inițialele mele. Într-adevăr, lucrul cuiva i se poate părea ciudat. Mai ciudat, desigur, trebuie să i se pară directorului „Șezătorii”: dovadă evidentă sînt posibilitățile și ipotezele pe care le faci în scrisoare.

La început nu-mi aminteam de unde am avut eu povestea (mai bine anecdota) cu Cîtu. După o răscolire nu tocmai plăcută și ușoară, am ajuns la deslegarea secretului și de aceia mă dau singur afară din cauză, lăsînd treaba acestui *plagiat* pe spatele altui colaborator al „Șezătorii”.

Am găsit printre caetele oferite de fostul meu amic de ghimnaz D. Balan din Preutești¹²¹ și caetul cu „povestea” auzită de la un soldat dintr-un regiment oarecare. Ți-l trimit pentru edificare completă. Face parte dintr-o colecție pe care Balan mi-a dat-o înainte de începerea războiului: poate 1915 chiar. Văd că imediat după *poveste* urmează un *descîntec de judecată*, în care e vorba de un deal din Preutești, Bulhacul. Cine știe ce o fi la mijloc?

Eu bănuiesc că B[alan], pe atunci normalist și totodată „folklorist”, e probabil să o fi copiat după Răd[ulescu-] Codin¹²². N-am broșura acestuia la îndămină ca să controlez. După ce voi isprăvi examenele, însă, voi face o expertiză proprie și-ți voi comunica cum stă chestia. Orice bănuială, dacă textele coincid, că soldatul ar fi cetit cartea lui Codin și ar fi povestit-o apoi la Preutești ar fi exclusă. Atunci, atunci ... iată încă un argument în plus de ... circulația folklorului sub un alt mod decît acela al influenței literare. Și mă gîndesc cît material folkloristic nu se

¹²⁰ Alexandru Băleanu, profesor, cercetător istoric, director al Arhivelor Statului din Iași.

¹²¹ Dumitru Balan (1898-1985), originar din satul Preutești, institutor, colaborator de tinerețe la „Șezătoarea” – cf. Cătălin Ciolca, *Cartea Fălțiceniilor – de la A la Z*, ediția a II-a, revăzută și adăugită, Editura PIM, Iași, 2020, p. 26-27.

¹²² Constantin Rădulescu-Codin (1875-1926), învățător, folklorist muscelan, colaborator la „Șezătoarea”.

datorește, astfel, penei prolifrice a unui învățător oarecare, izolat în vreun colț de țară, care în loc să se ducă la horă sau la șezătoare să audă în adevăr producții care circulă, se așează comod la masă și deschide cutare colecție sau chiar vreun număr rătăcit din „Șezătoarea”.

Sînt în plină luptă cu ultimile examene. Masa, foaia imprimată, creionul din mîna și păretele din fața mesei îmi sînt întregul meu orizont. Visez printre rînduri subliniate, nopți feerice cu lună, răsărituri de soare și cîmpuri înflorite. Muzici imaginare alcătuite de glasuri de păsărgii și țîrîit de greer îmi răsună într-o ureche, în timp ce în alta parcă aud sgomotul produs de izbirea ciocanului de nicovală. Prima muzică – o aveți poate și acuma – vă aparține încă pentru cîteva săptămîni. Și nu cred că invidiați concertul veșnicei mele nicovale. Sinteti, așadar, din acest punct de vedere, cei mai fericiți oameni.

La noi toți sînt bine.

Pînă la revedere, vă sărut pe amîndoi.

Ionel

Iași, 11.X.[1]924

Scrisoarea este însoțită de șase file smulse dintr-un caiet tip *dictando*, acoperite cu „materiale” folclorice (strigături, ghicitori, povestea lui Cătu și trei descântece).

23.

Dragă Artur,

În numărul pe iulie al „V[ieții] R[omînești]” voi avea o recenzie despre *Descîntece*¹²³; m-am întristat foarte mult că între paginile 64 și 65 lipsește o coală întreagă, care cuprindea începutul capitolului despre *Vrăjitori*. Din această cauză, voi fi silit să trimit într-un parantez la numărul din „Șezătoarea” în care a apărut partea absentă. Studiul e minunat și mi-a plăcut mult, de aceea va fi și caracterizat după vum trebuie: unul din cele mai bune studii asupra folklorului nostru. Zilele acestea plec pentru timp nedefinit la Agapia.

Sărutări,

Ionel

8-VII [1]925

C. p. Adresa: *D^{lui} Artur Gorovei / Avocat / Fălticeni*. Ștampile poștale: IASI 9 IUL. 925; FALTICENI 10 IUL 925 (rău imprimată).

¹²³ Ediția din 1925 (*Descântecele românești. Studiu de folklor*, Partea I. Introducere, Tipografia „J. Bendit”, Fălticeni, 1925), alcătuită din textele publicate în „Șezătoarea” începând din iunie 1922.

24.

Iași, 9/IX [1]925

Dragă Artur,

Am căutat în fișele bibliotecii cartea lui Iorga de care mi-ai scris și n-am găsit-o. Știu că titlul ei este: *Farmacia în țările române*; însă nu-i cunosc nici locul, nici data apariției¹²⁴.

Cu ocazia asta, am văzut ce nenorocire este pe capul unui muritor să caute o broșurică de-a lui Iorga între cele aproape o mie de fișe care cuprind titlurile cărților lui. Dacă numai ca să cetesc aceste cartonașe neglijent scrise mi-a trebuit 2 ore aproape, mă gândesc câte ore ar trebui să-și piardă cineva ca să cetească cărțile...

Recenzia despre *Descântece* n-am scris-o înainte de a pleca la Agapia; și nici acolo, unde luasem cartea și unde am petrecut o lună în odihnă și contemplații, n-am excelat decât prin o lene demnă de toată admirația (cu ocazia asta am văzut ce bine e să nu faci nimic!).

În numărul pe septembrie, însă, îi va veni și ei rîndul împreună cu alte recenzii despre cărțile lui Th. Capidan¹²⁵.

Acum scriu un mic studiu despre *Veneția* lui Eminescu, pe care sper să-l fac interesant¹²⁶. În curînd îți voi trimite broșura mea, care rămăsese uitată – în timpul cît am lipsit – și fără copertă.

Despre congresul folkloriștilor vom vorbi cînd vei veni la Iași, *la culesul viei*. Regretînd că nu te-am putut servi, cu toată plăcerea care aș fi avut-o, nădăjduiesc să am mai mult noroc, altădată.

Sărutări,

Ionel

P.S. Ibrăileanu m-a întrebat de ce nu mai scrii nimic la „V[iața] R[omînească]”¹²⁷? A spus să lași deoparte „marafeturile”... de care s-au lepădat acum chiar și fetele (cică fetele acum nu se mai supără...), și ... să scrii!

¹²⁴ Micul text al lui N. Iorga, *Farmacia în Țările Române*, a fost alăturat altora în culegerea *Istoria românilor în chipuri și icoane* (1905-1906; 1921; ediția a III-a, Editura Humanitas, București, 2012 – aici, p. 250-254).

¹²⁵ Prezentarea anunțată a apărut abia în anul următor (*Viața Romînească*, XVIII, 1926, 10, p. 132-133).

¹²⁶ Se referă, desigur, la articolul *Influențe franceze în poezia lui Eminescu*, tipărit în *Viața Romînească*, XVII, 1925, 9, p. 424-435.

¹²⁷ Ultima colaborare la această revistă a fost articolul despre V. G. Morțun. Probabil că publicarea acelei replici a Corneliiei Sassu-Morțun, cu tonul „trufaș”, cu atât mai neașteptat cu cât aparținea unei nepoate care se adresa unchiului său, l-a determinat pe Artur Gorovei să întrerupă colaborarea cu „Viața Romînească”, încredințînd continuarea amintirilor sale „Adevărului Literar și Artistic”, apoi și altor reviste.

25.

Dragă cucoane Melinte,

Deoarece Dr. Apotecher (care în caz de nevoie ar putea să-și dea iscălitura) are de gând să ne părăsească în curînd și fiindcă peste vreo 4 zile e sorocul ultim al primirii certificatelor salvatoare, te rog fi atît de bun și – dacă se poate – fă-le vînt mai repede.

Certific[ate] trebuie să fie scrise cu mașina; să poarte sus n[umă]r[ul] spitalului din timpul războiului (240 ... ori altul); jos, locul medicului șef lăsat liber (să-mi comunici, te rog, și numele felcerului care a fost atunci); iar secretarul, cu pecetea lui, la stînga, să fie cam 4 rînduri mai jos de doftor (așa sînt modelele la miliție pe care le-am văzut). De asemenea, îmi va trebui n[umă]r[ul] de înregistrare al cererilor pe care atunci, seara, n-am avut vremea să le fac.

Iartă-mă de deranjul pe care ți-l fac cu aceste lucruri idioate, pe care nu știu de ce nu le-am făcut mai demult – ca atîția alții – cum ar fi trebuit.

Deși începusem să scriu un studiu mare despre legenda cu „stejarul” din Borzești, plictiseala enormă m-a făcut să-l las dracului, – pe altă dată.

Voi scrie în august despre clasificăția descîntecelor un articol în „Făt-frumosul” lui Leca Stilistul¹²⁸.

Sărutări,

Ionel

Iași, 20. VII. [1]926

P.S. Dacă ați avut la spital vreun doctor local (Tatos¹²⁹ ... etc., etc.), n-ar fi și mai ușor să împungă el cu penița hârtia răbdătoare?

26.

Paris, 1 IV [1]927

Cucoane Artur,

După cît vezi, am ajuns în Paris de vreo trei săptămîni; mai am vreo cinci și pierzi ramașagul că nu voi împlini două luni de ședere. Eu cred că voi sta 1 an ori 1 ½, spre a-mi trece doctoratul la Sorbona. Totul depinde de suma care-mi va

¹²⁸ Leca Morariu (1888-1963), filolog, istoric literar, folclorist, profesor la Universitatea din Cernăuți, fondatorul revistei „Făt-Frumos”, editată între 1926 și 1944 – cf. Alis Niculică, Vasile I. Schipor, „Făt-Frumos” (Suceava, 1926 – Cernăuți, 1934 – București, 1940 – Cernăuți, 1941 – Râmnicu Vâlcea, 1944). *Bibliografie*, Editura Accent Print, Suceava, 2016. Articolul anunțat de I. Șiadbei nu a mai apărut în această revistă.

¹²⁹ Dr. Gabriel Tatos (1878-1927), medic chirurg, membru al unei cunoscute familii de armeni, director al spitalului „Stamati” din Fălticeni.

trebuie la imprimarea tezelor¹³⁰. Parisul e frumos, atrăgător, chiar minunat. E accesibil și pungilor românești, viața fiind foarte efțină. Pe cînd la revedere?

Sărutări,

Ionel

<În colțul din stînga, sus, adresa:> 12, Rue des Écoles

C. p. ilustrată (PARIS. – Avenue du Bois de Boulogne). Adresa: M^r / Arthur Gorovei / Avocat / Str. Mare Falticeni / Roumanie. Ștampile poștale: PARIS 25 R. DANTON 5 IV 927; FALTICENI 9 APR. 927.

27.

Paris, 20/VII [1]927

12, Rue des Écoles

Dragă cucoane Artur,

Ocupațiile mele obișnuite și timpul care aici parcă trece mai repede ca în țară la noi, m-au împiedicat până acum să-ți scriu că prea te complaci în a te crede moșneag. În cele cîteva rînduri pe care mi le-ai trimis, revii cu îndărătnicie asupra acestei chestii atît de relative, deși tinereța sufletului – pe care știu că o ai: „ca un gubil” – poate eclipsa uneori aproape complect bogăția anilor. Deci, jos cu toate constatările relative!

Profit de clipele de răgaz pe care mi le îngăduie fișele mele colorate, acum în miez de vară, ca să-ți spun ce păcat mare ai face să nu te răpezi în toamnă să vezi Parisul, muzeele, teatrele lui (și chiar cabareturile din Montmartre). Impresia pe o ai în prima săptămînă este aceea a unei renașteri, mai ales cînd îți dai seamă că ți-ai petrecut viața reală în glodul orientului și numai cu gîndul ai cutreerat locurile îndepărtate. Renașterea se manifestă la început sub formă de amețeală, apoi de dezamăgire (ce frumoase sînt lucrurile pe cărți poștale!); și, în cele din urmă, te deprinzi cu toate și te îngrozești numai la ideia că în loc să privești trecerea grăbită a valurilor Seinei, strînsă între cheiuri pietruite, vei fi nevoit să te delectezi în fața Bahluiului (ori chiar mai rău). Aveau dreptate bonjuriștii de la 1840 să-și plîngă soarta – mai ales atunci – de a te fi născut „dans le Proche-Orient”.

Eu sînt sănătos și suficient de izolat de „viitorii savanți” cu care hazardul m-a eternizat pe o fotografie, la Meudon pe țărmul Seinei, a doua zi de Paști. De altfel, această izolare e mai mult decît necesară, fiindcă în Paris există o mică mahala romînească, alcătuită din ratați și invidioși, care colportează orice cuvînt îți scapă de pe buze, dar mai ales cele pe care nu le-ai pronunțat niciodată și care cu iuțeală de fulger se răspîndesc de la un capăt la altul al orașului. Și astfel poți deveni

¹³⁰ Conform obiceiului francez al vremii, pentru doctorat se prezenta nu doar teza propriu-zisă, ci și una complementară; ambele trebuiau tipărite (v. și *supra*, nota 17).

savant în chestiuni grave, cum e numărul de ciorapi utilizați de cineva în cursul unei luni ori asupra chipului cum își trece timpul nevasta cutăruia, etc.

Lucrez la redactarea tezelor mele de doctorat, pe care deja le-am înscris la Facultatea de Litere în april. Vremea pe aici, destul de agreabilă – fără căldurile ucigătoare de la noi – nu mă împiedică de la lucru, care merge normal și uneori a devenit chiar mecanic. Biblioteca Națională – cu cele 5 milioane de volume ale ei – îmi pune la dispoziție toate cărțile necesare și recente (chiar cele apărute în 1927 în Germania, de ex[emplu]) și toate colecțiile de reviste. În nici un caz, în țară la noi nu poți avea această mică (și unică) satisfacție.

A trecut prin Paris, săptămînile trecute, Sadoveanu. Mahalații romîni l-au urmărit și l-au văzut căscînd gura la Louvre în fața Giocondei. Nu l-am întilnit, dar am auzit că veșnic scotea ceasul din buzunar și spunea ce face în acel moment pojjia lui de acasă. Se cunoaște că e omul pămîntului.

Eu cred, coane Artur, că dacă te vei uita la ceas în Paris nu vei număra cu bucurie apropierea orei de plecare, ci o vei regreta. Pentru asta, trebuie puțin efort ca să te smulgi din lanțurile care te țin încătușat de scaunul de la biroul de acasă. Și cred că deciziunea pentru acest efort o vei lua și mi-o vei comunica la timp.

Până atunci, îți dorește din depărtare toate bunătățile și toată vloga anilor maturi.

Ionel

S-a păstrat plicul, cu adresa: *MM. Artur et Sorin Gorovei / Str. Mare / Fălticeni / Roumanie*. Ștampile poștale: din cea franceză, rău imprimată, se vede R. DANTON și data 21-7 27; FALTICENI 27 IUL. 927.

28.

Paris, 30. I. [1]930

Îți închipui rău, coane Artur, de nepoții care ar fi așteptat numaidecât răspuns la cele cîteva rînduri de heretiseală de anul nou; știam însă, contrar obiceiurilor nouă care au nimicuit complect viața și unitatea de familie, că sînt oameni care țin la tradiții și, printre ei, ne numărăm și noi. O felicitare nu implică numaidecât răspunsul; când el a fost însă împiedecat, ca în cazul nostru, mi-a părut foarte bine că urmele acelei căderi idioate¹³¹ nu au modificat cu nimic scrisul și trăsăturile condeiului, astfel că putem spera într-o remisiune complectă, grabnică și fără urmări.

¹³¹ La 2 ianuarie 1930, aflat într-o vizită în Fălticeni, Artur Gorovei a avut un mic accident, alunecând pe dușumeA. Și-a „zdruncinat” (cum spune el însuși) mușchii mîinii drepte, rămânând o vreme cu dureri accentuate.

M-am bucurat că te-ai gândit să scoți în volum *Din alte vremuri*¹³²; va putea Bendit să corespundă, cu forma care i-o va da, fondului care este așa de interesant? Pe cînd un volum de „studii de folklor”? Academia, care publică toate stupiditățile istoricilor mari și mici, nu ar putea publica *Descântecetele*¹³³?

Muncesc zi și noapte să pun la punct teza secundară¹³⁴; sper să le pot tipări începînd din martie pentru a le putea susține în mai-iunie¹³⁵. Muncă silită, forțată, plictisitoare. Mă voi interesa de *Encyclopédie* t[omul] 31 și sper să găsesc un volum de ocazie, izolat¹³⁶. (Majoritatea anticarilor au colecția completă).

Toate cele bune și toată sănătatea de la

Ionel

Hârtie specială de corespondență, avînd ca antet de expeditor CAFÉ DE CLUNY / 20, Boulevard St-Michel / (ANGLE DU BOUL. ST-GERMAIN) / PARIS / Tél. Littré 49-68. Adresa: Mr Arthur Gorovei / Avocat / Str. Mare / Fălticeni / Roumanie. Ștampile poștale: PARIS 25 – RUE DANTON 30 JAN 1930; FALTICENI 2. FEB. 930.

29.

Dragă coane Artur,

Îți trimit după cum ți-am promis cîteva spicuiuri care te pot interesa.

În același timp, te rog să fii așa de bun să-mi trimiți numerele 1 și 8-12 din vol[umul] XXIV din „Șezătoarea” (1928) care-mi lipsesc; restul, din lipsa mea, l-am găsit tot. Îți închipui cu ce plăcere cetesc acum lucrurile romînești care nu ating politica și „filosofia romînească” ?

Traian mi-a spus că după vol[umul] XXV „Șezătoarea” nu mai apare anul acesta; e drept? Nu-mi vine să cred.

Toate cele bune lui Sorinache și multă sănătate de la

Ionel

Iași, 26 august 1930

Scrisoarea, pe o frîntură de hârtie foarte subțire, a fost însoțită de „spicuirile” menționate, scrise pe același tip de hârtie; sunt note luate în Biblioteca Națională de la

¹³² Volumul *Alte vremuri. Amintiri literare* a apărut chiar în 1930, la tipografia lui J. Bendit din Fălticeni.

¹³³ Va fi ediția din 1931: *Descântecetele românilor. Studiu de folklor* (Academia Română. *Din viața poporului român*, XL), Regia M[onitorului] O[ficial], Imprimeria Națională, București, 1931, 423 p.

¹³⁴ Cf. *supra*, notele 17 și 130.

¹³⁵ Tezele nu s-au publicat și n-au fost susținute.

¹³⁶ În rămășițele bibliotecii de la Fălticeni, volumul 31 din *La Grande Encyclopédie* provine din biblioteca lui Constantin Sturdza de la Cristești, după cum probează ștampila rotundă a acestuia, peste care a fost aplicată ștampila dreptunghiulară a lui Artur Gorovei.

Paris, din următoarele lucrări: François de Belleforest, *La Cosmographie universelle de tout le monde*, Paris, 1575; Ruget de Laserre, *Le Tableau de l'Europe ... etc.*, Paris, 1651; Fr. Müller, *Beiträge zur Geschichte des Hexenglaubens und des Hexenprocessus in Siebenbürgen*, Braunschweig, 1854.

30.

Iași, 4 septembre 1930

Dragă Cucoane Artur, Îți mulțumesc pentru numerele din „Șezătoarea”, pe care le-am primit. De asemenea, îmi pare bine că ți-au fost de folos notele pe care ți le-am trimis, cum și de voiajul pe care l-ai proiectat în satul nostru.

Fiindcă nu știu în care clasă de liceu se învață despre cimilituri și despre Gorovei, am întrebat la corigențe eri și mi s-au dat oarecare răspunsuri: A. Gorovei a trăit odată cu Alecsandri; altul: a murit în război; altul: trăește la Copou și scrie la „Lumea”; altul: cimiliturile sînt făcute de Gorovei; altul: a fost un popă din Bucovina (confuzie cu Marian). După cum vezi, coane Artur, numele ți-e mai cunoscut decît opera.

Sărutări lui Sorinache și la revedere.

Ionel

C. p. Adresa: *Domniei Sale cuconului / Artur Gorovei / în Strada Mare la / Fălticeni / în mîna să se dea*. Ștampile poștale: IASI 5. IX. 930; FALTICENI 6. IX. 930.

31.

Iași, 10. III. [1]932

Dragă coane Artur,

Îmi pare rău că nu pot veni sîmbătă (în special ca să-ți spun la mulți ani ... cum se cuvine...). Știrea de la Serafim Ionescu că Lambrior a făcut o clasă (a I-a) primară la Fălticeni (în 1850-[185]1); restul însă le-a făcut la Tg. Neamț, după cît am găsit într-o carte asupra Școlii N° 1 din acel tîrg, de un fost institutor Cosmovici. M-a interesat foiletonul privitor la averea lui Lambrior la Fălticeni¹³⁷. Dumitrache, în adevăr, e tatăl filologului. Că s-a născut la Fălticeni, în ianuar 1845, am găsit în arhiva Liceului Național. Deci, încă o glorie pentru Fălticeni. Am scris o biografie amănunțită lui L[ambrior], care va apărea în Anuarul Liceului¹³⁸. În 1881, am găsit o cerere a lui Artur P. Goroveiu cerînd lui Burlă concediu nelimitat pentru boală; însoțită de un certificat medical, legalizat la comisia [a] III-a, a unui doctor (am

¹³⁷ Probabil articolul publicat în *Lumea* din 4 februarie 1932.

¹³⁸ *Alexandru Lambrior. Notă bio-bibliografică*, cit., *supra*, nota 44.

uitat cum îi zice) care cerea șase săptămîni, pe care Burlă le-a aprobat. Am scris o însemnare pe care acum nu știu unde am rătăcit-o. Îți mai aduci aminte, coane Artur, de cerneala violetă cu care ai scris cererea, foarte caligrafic?

De asemenea, pe la 1870 niște cereri ale lui P[etru] Softa¹³⁹ pentru scumpii săi odorași Vasilică și Petre (care s-au împotmolit în clasa a 2-a). Arhiva liceului conține aproape toată viața culturală a Moldovei de nord, de la Unire încoace. Aici ai avea, coane Artur, ce scormoni.

Sărutări lui Sorinache și încă o dată la mulți ani îți urează

Ionel

C. p. Adresa: *D^{sale} D^{lui} / Artur Gorovei / Avocat / Fălticeni*. Ștampile poștale: IASI EXPEDIERE – CURSA II 12 MAR 932; FALTICENI 13.III.932.

32.

5 octombrie 1933

Iubite cucoane Artur,

La cea ce m-ai anunțat prin scrisoarea recentă, răspunsul este următorul:

Înscrierile la Seminarul Pedagogic se fac numai în baza certificatului de examen de pedagogie (pe lângă licență).

Examenul de pedagogie (unul singur) se dă cu Bîrsănescu¹⁴⁰, suplinitorul catedrei (pe care Sorin îl cunoaște) și constă din studiul cărții lui de pedagogie, a istoriei pedagogiei și a didacticei (aceste din urmă cărți de Găvănescu¹⁴¹, pe care le posedă orice profesor ori profesoară mai tânăr(-ră), trecuți pe la Universitatea din Iași.

Cartea lui Bîrsănescu o am eu de la autor și voiam să o trimit cu tată-meu azi; venind de la școală după plecarea lui la gară, am ratat planul...

Te așteptăm cu cea mai mare plăcere coane Artur să vii prin Iași; cît privește Cotnarii, anul acesta, nu cunosc planurile lui Traian și nici cum stă el cu permisele nenumărate care se cer. Dacă e vorba de ... mă-nțelegi mata, s-ar putea organiza ceva, fie chiar repezindu-ne cu trenul în ziua de 14, de unde vom veni împreună la Iași. În această privință, voi anunța pe Traian și vom anunța Cotnarii în caz de contramandare (a înțelegerii).

¹³⁹ Bunicul matern al Mariei Șiadbei și deci străbunicul lui Ion Șiadbei. A murit la 26 decembrie 1891 și a fost îngropat două zile mai târziu la Leuceșești.

¹⁴⁰ Ștefan Bîrsănescu (1895-1984), profesor la Universitatea din Iași, personalitate marcantă a științei pedagogice românești, era atunci conducătorul Seminarului Pedagogic Universitar.

¹⁴¹ Ion Găvănescu(I) (1859-1949), profesor la Universitatea din Iași, renumit specialist al științei pedagogice, primul director al Seminarului Pedagogic Universitar din Iași, de la crearea lui în 1899 până în 1932. Crezurile sale politice l-au plasat alături de extrema dreaptă, ceea ce i-a adus – în ciuda vârstei foarte înaintate – trimiterea în temniță, unde a și murit.

Toate cele bune pentru mata și Sorinache de la

Ionel

P.S. Înscrierile la Seminarul Pedagogic se fac și în cursul anului, nu la început. Așa că, Sorinache cetind pentru examenul de pedagogie, s-ar putea prezenta în ianuarie-februarie (dacă va fi sesiune) și să facă probele practice în timpul următor. Dacă specialitatea lui Sorinache ar fi mai apropiată de idițiile pedagogice, cu oleacă de curaj ar putea să treacă examenul acum (până la sfârșitul lunii).

I. Ș.

33.

Iubite cucoane Artur,

De mai multe zile vreau să-ți sosească aceste rînduri ale mele pentru a-ți aduce ceea ce gîndesc și îți doresc cu ocazia împlinirii vrîstei de 48 pe 49¹⁴²; totuși, nenumărate ocupații absorbante și presante îmi fură mereu clipele libere, încît urările mele – deși cu întîrziere – sper să fie tot atât de eficace și bine primite ca și în cazul că ar fi sosit la timp.

Ne rezervăm, însă, cucoane Artur, dreptul de a sărbători după cum se cuvine acest eveniment, pentru mine prilej de mare bucurie, pentru mata prilej de bună sfîtuire. Și până atunci – cu cît va fi timpul mai îndelungat până la soroc, cu atît și bucuria noastră va fi mai mare.

Încă o dată, coane Artur, îți urează sănătate și să ne trăești,

Ionel

Iași, 12 martie 1934

34.

Iași, 19. II. [1]935

Iubite coane Artur,

M-am executat cu chestiunea Sem[inarului] Ped[agogic]. Iată cum stă cazul: sub *nici un motiv* nu se poate face înscrierea în seminar fără procesul-verbal de examene de pedagogie. Seminarul Pedagogic este aplicarea, partea practică, a celor învățate teoretic la cursul de pedagogie.

Directorul Seminarului cunoștea cazul lui Sorin (i-l expuse și N. Gane¹⁴³). Dacă Sorin ar cunoaște materia, s-ar putea aranja să dea examen în zilele care mai

¹⁴² De fapt, în martie 1934 Artur Gorovei împlinea 70 de ani.

¹⁴³ N. N. (Nucu) Gane (1872-1956), magistrat, fiu al scriitorului Nicu Gane, văr de gradul al doilea al lui Artur Gorovei. A fost primar al Iașilor pentru scurtă vreme, în 1938.

rămîn din februarie, cu aprobarea Decanului Facultății. Totul ar depinde de el, prin urmare...

A doua chestiune¹⁴⁴:

Istoria lui Raimondu, scoasă din Decameron a Franții (1815), tradusă de vornicul Alecu Beldiman (v. Ionescu-Gion, *Vornicul Alecu Beldiman, în Portrete istorice și Iorga, Istoria lit[eraturii] rom[âne]*, sec. XVIII, t. II, p. 440 sqq.; R. Ortiz, *Per la Storia de la cultura italiana*, I, p. 252) există într-un alt manuscris. Cine e traducătorul? Beldiman ori Gorovei? Cine este copistul? Sunt două traduceri independente? Iată problemele.

Originalul este în *Decameron a Franții...*, ar fi deci *Cent nouvelles Nouvelles* ale lui Ant. de La Salle¹⁴⁵.

Artaxerxu este piesă de teatru? Atunci este *Artaserse* de Metastasio, traducere, poate din grecește, posibil tot de Beldiman, care a mai tradus din Metastasio *Clemenza di Tito*.

Iată, deocamdată, ceia ce pot ști.

Alte detalii, mai târziu, la cerere și cu toată plăcerea.

Primește, coane Artur, tot ce dorești și din partea mea și a nevestii¹⁴⁶.

Ionel

Adresa: Str. Ralet 16

(colț Lascar Catargi)

Iași

35.

Iași, 27. III. [1]935

Iubite coane Artur,

Am întârziat cu răspunsul la scrisoarea matală din o sumă de pricini, cea mai importantă dintre toate a fost însă sănătatea lui conu Iorgu¹⁴⁷, pe care știința „modernă” era să-l trimeată spre Infern, cu injecțiile de insulină, care, în loc să-i facă bine, i-au dat tot felul de beteșuguri pe care nu le-a avut niciodată în viață

¹⁴⁴ Pentru cele ce urmează și implicarea unui membru al familiei Gorovei în copierea manuscriselor – Ștefan S. Gorovei, *Istorie culturală – istorie familială. Un „cerc literar” de la cumpăna veacurilor XVIII și XIX*, în *AȘUL, Istorie*, LXV, 2019, p. 419-450.

¹⁴⁵ *Istoria lui Raimondu* a fost tradusă din *Le Décaméron français* (II, 1774) al lui Louis d’Ussieux sau Dussieux (1744-1805). Paternitatea lui Antoine de La Sal(l)e (c.1388-1462) asupra culegerii *Les Cent Nouvelles nouvelles* este controversată.

¹⁴⁶ Matilda Șiadbei, profesoară, fiica lui Constantin Botez, cunoscut ca editor al operei lui Eminescu, frate al unuia dintre sponsorii „Vieții Românești”, „Conu Iancu Botez, ciudatul bancher și om politic, îndrăgostit de eroinele lui Shakespeare” (Ionel Teodoreanu, *Masa umbrelor. Întoarcerea în timp*, cit., p. 23). A avut parte de același tragic sfârșit, la prăbușirea blocului din strada Școalei în cutremurul din 4 martie 1977.

¹⁴⁷ Tatăl, Gheorghe (George) Șiadbei.

(dilatarea inimii, nefrită, etc.). Răul însă acum a trecut; din om care mergea pe picioare, „știința” însă l-a pus la pat și sperăm că abia pe mine-poimîne să-l părăsească (mai slăbit) și să înceapă altă cură de îngrișă și contra anemiei...

Și iaca așa, coane Artur, am trăit cu toții o săptămînă sub o tensiune inimaginabilă, în așteptări, alergări după medicamente, doctori în puterea nopții, etc. provocate în mod absolut inutil de medicina experimentală.

Acum să revenim la chestiunea arzătoare în privința traducerilor lui Ioan Gorovei¹⁴⁸.

După cum vezi și mata din titluri, Gorovei spune că amîndouă traducerile „s-au scris” numai de el, nu s-au talmăcit. Beldiman se știe că a tradus pe „Raimund”: data de 1815 este de pe un Ms. al lui, indicat de Gion și Iorga, care nu știu unde se păstrează. Ea poate fi însă anterioară. Eu ți-am comunicat matale originalul; rămîne ca mata să constați dacă sunt traduceri independente ori numai copii de pe același original. Problemă de editor...

Mi-a părut rău, coane Artur, că Sorinache, la ultima lui călătorie la Iași, n-a catadicsit să treacă și pe la mine, la 100 de pași de Nucu Gane¹⁴⁹. Sper că acest lucru nu se va mai repeta; nu numai din partea lui, dar nici din partea babacă-su, căci, pe lângă o vorbă de prieten adevărat, vor putea găsi oricînd și un vinișor și udătură ca pentru obraze subțiri...

Pentru catedra de la Universitate¹⁵⁰, am făcut acțiune în contencios (la secția a 2-a a Curtii de Iași); aștept acum să văd și magistratura noastră cît este de independentă și cît este de legată la ochi așa-zisa „justiție” de la noi.

Pînă la revedere, primește coane Artur toate cele convenite de la mine și de la nevastă.

Ionel

Str. Ralet 16

(colț Lascar Catargiu)

¹⁴⁸ De fapt, *Theodor Gorovei* de la Icușești (Icușești) – cf. studiul citat *supra*, nota 144.

¹⁴⁹ N. N. Gane locuia pe Aleea Pinului (casa există și azi), în adevăr la câțiva pași de locuința lui Șiadbei.

¹⁵⁰ Catedra de limbi și literaturi romanice de la Facultatea de Litere a Universității din Iași, pentru ocuparea căreia s-a ținut concursul din decembrie 1934 (menționat în textul introductiv).

36.

TELEGRAMĂ TRANSITATĂ**Din** Jassi **Nr.** 2977 27/IV **ora** 19/22

Artur Gorovei avocat

F[ă]lt[iceni]

Tata decedat azi

Înmormântarea martzi

Ionel

Ștampila oficiului poștal Fălticeni, cu data: 27 APR 935. Unele cuvinte scrise de mână sunt neinteligibile; textul tipărit este redat în **bold**.

*

În același pachet se mai află și patru ilustrate între ai căror semnatari este și Ion Șiadbei. Fără importanță pentru preocupările acestuia din urmă, ele oferă doar repere de timp și loc pentru biografia sa.

37.

Paris, 30/9 [1]927

Sărutări și îmbrățișări de la noi.

Marie

Georges

Gigică

Ionel

Ilustrată din seria *Paris et ses Merveilles* (nr. 24): PARIS – L’Avenue des Champs Elysées et les Chevaux de Marly. Scrisă cu creionul de G. Șiadbei. Adresa: *Mr. / Artur Gorovei / Avocat / Fălticeni / Roumanie*. Ștampile poștale: PARIS – R. de PONTOIS 1–10 27; FALTICENI 6.OCT.927.

38.

Paris, 24.XII. [1]928

Vă dorim la amîndoi cu ocazia sărbătorilor și anului nou toate bucuriile și realizarea nădejdlor mari și mici; sănătate, viață îndelungată, tinereță fără hotare și fără umbra grijilor.

Ionel

Gigik

Select Hotel, 1, Place de la Sorbonne

Paris (V^e)

Ilustrată: PARIS – L’Opéra. – Le Foyer. Scrisă de I. Șiadbei. Adresa: *MM^s / Arthur et Sorin Gorovei / Str. Mare / Fălticeni / Roumanie*. Ștampile poștale: PARIS 25 – RUE DANTON 25 XII 28; FALTICENI 29.XII.928.

39.

Piatra, 24 VII 1933

Pentru prima zi de excursie totul a decurs conf[orm] programului: Oglinzi, Mănăstiri, Bălțătești, Piatra. Ni pare rău că nu ați putut veni cu noi, deoarece timpul se arată foarte favorabil

Sărutări,

Traian, Ionel, Gigik

Ilustrată: Băile Bălțătești. Villa Cantemir. Scrisă de Traian Șiadbei. Adresa: *D^{lor} / Arthur și Sorin Gorovei / Fălticeni*. Ștampile poștale: PIATRA NEAMȚ 25.VII.933; FALTICENI 26.VII.933.

40.

Iulie 1933

Vă împărtășim din impresiile înregistrate pe peliculă cu ocazia excursiei la Cheile Bicazului

Traian

Ionel

Gigik

Foto Gigik

Fotografie (Cheile Bicazului 25 iulie 1933) multiplicată ca ilustrată. Scrisă de Traian Șiadbei. Adresa: *D^{lor} Sorin și Arthur Gorovei / Fălticeni*. Ștampile poștale: cea a oficiului Iași foarte prost imprimată; FALTICENI 1.VIII.1933.

„AU MILIEU DES LIVRES, MES SEULS CAMARADES”. LETTRES DE ION ȘIADBEI
ADRESSEES A ARTHUR GOROVEI

(Résumé)

L'auteur présente 40 documents épistolaires (lettres, cartes postales, cartes postales illustrées, un télégramme) adressés par le philologue et linguiste roumain Ion Șiadbei (1903–1977) à son oncle maternel, Arthur Gorovei (1864–1951), folkloriste et écrivain, membre (correspondant, à l'époque) de l'Académie Roumaine. Les lettres de 1919-1920 dévoilent la précocité d'un adolescent, dont les connaissances et les préoccupations scientifiques annonçaient le futur savant. Malheureusement, la carrière de I. Șiadbei dut connaître des péripéties inattendues et, en quelque sorte, inexplicables (ou difficiles à expliquer). Des conjonctures souvent défavorables, alliées parfois à son tempérament difficile, ont contribué à ses échecs. Sa vie reste presque inconnue (ou mal connue) et ses écrits scientifiques ne furent jamais réédités. Il perdit sa vie à Bucarest, dans le terrible tremblement de terre du 4 mars 1977, au milieu de ses livres et manuscrits; il est très probable que ses papiers périssent à cette même occasion. Les lettres conservées dans les archives de la famille d'Arthur Gorovei deviennent ainsi des témoignages précieux pour une future biographie de ce savant.

IPOSTAZE ALE LIBERALISMULUI ROMÂNESC INTERBELIC

Cristian SANDACHE¹

Cuvinte cheie: *România, liberalism, democrație, pluralism*

Keywords: *Romania, liberalism, democracy, pluralism*

Partidul Național Liberal continuă – și după anul 1918 – să reprezinte cea mai influentă formațiune politică din România, în pofida amplelor mutații socio-demografice generate de efectele Primului Război Mondial. Liberalii revin în prim-planul vieții publice românești, perioada 1922-1926 consemnând revirimentul lor spectaculos.

Administrația liberală va impune un stil și o filosofie proprie de abordare a actului de guvernare, concretizate în formula „prin noi înșine”, ceea ce însemna preponderența absolută a burgheziei autohtone în amplul proces de modernizare structurală a României. E vorba, așadar, de un veritabil naționalism economic, ceea ce diferențiază liberalismul românesc de modelele similare occidentale¹. Societatea românească însăși avea o fizionomie mental-colectivă aparte, care, nu o dată, i-a uimit pe observatorii străini. Amestecul de neobizantinism și clișee occidentale, de pitoresc și cinism, superficialitate și scurte perioade de rigoare constructivă – deveniseră indicii ale felului românesc de a fi. De aici, o lungă dezbatere, cu argumente pro și contra, în ceea ce privește specificul european al națiunii române².

¹ Universitatea „Dunărea de Jos” Galați – Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie, GALAȚI.

¹ Ion Agrigoroaiei, *Programul Partidului Național Liberal din perioada 1918-1921 și unele probleme referitoare la dezvoltarea economiei naționale*, în AIIAI, VIII, 1971, p. 287-298; Vintilă Brătianu, *Economia națională a României*, în *Democrația*, VII, 1919, 4-5; *Văitorul*, din 5 mai 1921; *Monitorul Oficial*, partea a-III-a, *Dezbaterea Adunării Deputaților* (în continuare, DAD), nr. 17/ 28 decembrie 1920, p. 357; Gheorghe Buzatu, *Problema petrolului românesc și naționalizarea subsolului minier*, în AIIAI, V, 1968, p. 148; Joseph Rotschild, *East Central Europe between the Two World Wars*, vol. IX, University of Washington Press, Seattle and London, 1977, p. 293; Ștefan Zeletin, *Neoliberalismul. Studii asupra istoriei și politicii burgheziei române*, Ed. Pagini agrare și sociale, București, 1927, p. 48; etc.

² Ivan T. Berend, *Decades of Crisis. Central and Eastern Europe before World War II*, University of California Press, 2001, p. 333-340; Florin Constantiniu, *O istorie sinceră a poporului român*, Ed. Univers

Pragmatici și ambițioși, liderii PNL doreau să-și conserve pozițiile de prim rang și în cadrele instituționale ale României Mari. Considerau că erau cei mai în măsură să devină un port-drapel al progresului națiunii române, dar maniera în care acesta urma să se realizeze trebuia să țină cont de experiența istorică românească³.

Recursul la formula naționalismului (într-un sens care nu trebuie limitat doar la manifestările sale în plan economic), reprezenta pentru PNL o manieră tactico-pragmatică de re poziționare pe scena publică românească, în condițiile în care adepții liberalismului autohton fuseseră considerați multă vreme (de către o parte a opiniei publice) drept străini de neam, cosmopoliți, adepți ai unor formule utopice de guvernare, care n-ar fi făcut altceva decât să copieze într-un mod caricatural instituții și realități occidentale⁴. Era nevoie (considerau liderii de opinie liberali) de o redescoperire a calităților națiunii române. Nu este întâmplător faptul că unul dintre cei mai importanți gânditori economici ai partidului, Vintilă Brătianu, pleda (în anul 1919) pentru o mai mare încredere în însușirile compatrioților săi, în marea operă de consolidare a statului român. În acest proces extrem de dificil, care presupunea o responsabilitate uriașă din partea guvernărilor, nicio formulă economică de succes nu ar fi avut eficiența așteptată, atâta timp cât n-ar fi fost suplimentată de o mobilizare sufletească de ordin colectiv, capabilă a depăși inerentele limite de clasă⁵.

PNL va căuta să se remodeleze din punct de vedere conceptual, în sensul tendinței de a se prezenta drept un partid al întregii națiunii române, capabil a integra în rândurile sale categorii sociale cât mai diverse, în concordanță cu noua fizionomie socio-geografică a statului român.

Liberalii vor recurge, în consecință, la o retorică readaptată contextului postbelic, tema identitară românească fiind tot mai pronunțată. România Mare trebuia să-și urmeze propriul său drum în plan european, consolidându-și neîncetat structurile economico-financiare. Nu era vorba, desigur, despre o pledoarie în favoarea unui izolaționism românesc, pentru că orice calcul elementar indica, evident, că o astfel de atitudine ar fi condus la o ruinare a țării. Se preciza, însă, că orice ajutor financiar venit din străinătate nu trebuia confundat cu o abdicare de la suveranitatea de ordin economic a statului român.

Capitalul străin era binevenit în economia românească, dar el n-ar fi trebuit să înlocuiască în niciun caz capitalul românesc. Altfel spus, penetrația capitalului străin ar

Enciclopedic, București, 2002, p. 312-319; Keith Hitchins, *România. 1866-1947*, Ed. Humanitas, București, 1994, p. 315-359; Lucian Boia, *De ce este România altfel?*, Ed. Humanitas, București, 2012, p.43-54; etc.

³ Gheorghe I. Brătianu, *E ceasul celor tineri*, în *Mișcarea*, din 9 decembrie 1933; Dimitrie Drăghicescu, *Partide politice și clase sociale*, Tipografia „Reforma Socială”, București, 1922, p. 35-45; *Viitorul*, din 12 decembrie 1918; Ștefan Zeletin, *op. cit.*, p. 121; etc.

⁴ Ștefan Zeletin, *op. cit.*, p. 98.

⁵ Vintilă Brătianu, *op. cit.*

fi trebuit să fie condiționată în anumite limite, capitalul autohton continuând să rămână precumpănitor⁶.

Pe de altă parte (așa cum observa I. G. Duca), era o intercon condiționare firească între independența economică și cea politică a unei țări. România nu putea, așadar, reprezenta o excepție în acest sens. Resursele de care beneficia statul român trebuiau exploatate cu prioritate de către elementul autohton românesc, dar această afirmație era decriptată, de către adversarii PNL, ca o dorința a liberalilor de a deține controlul total al bogățiilor țării, celelalte grupări politice fiind excluse din această ecuație economică⁷.

Alți critici ai liberalismului românesc acuzau partidul Brătienilor de egocentrism, plecând și de la faptul că unii dintre reprezentanții liberalismului românesc a fișau o mare siguranță a viabilității proprii lor doctrine. Relativul dezinteres față de elementul rural a constituit o altă acuză la adresa politicii PNL, dar liberalii erau de multă vreme ancorați în ceea ce se numește centrele urbane reprezentative ale țării, controlând pârghiile financiare și nucleele administrative influente corespunzătoare acestora. Marii proprietari, comercianții, întreprinzătorii cu spirit de inițiativă pronunțat, diferite categorii ale intelectualității, au îngroșat permanent rândurile membrilor și simpatizanților PNL, pe parcursul întregii perioade interbelice⁸.

Naționalismul economic va rămâne, însă, fundamentul ideologic al neoliberalismului românesc interbelic, principala sa concretizare fiind vizibilă în conținutul proiectului de constituție redactat de către PNL. Astfel, în anul 1922, guvernul liberal a decis înscrierea în acest proiect constituțional a principiului naționalizării subsolului minier al României.

Cel mai important teoretician al liberalismului românesc interbelic, Ștefan Zeletin, era de părere că, din perspectiva unei analize economice riguroase, națiunea română ar fi trebuit să se afle într-o stare de legitimă apărare permanentă, misiunea autorităților fiind aceea de a veghea cu toată energia asupra intereselor specifice ale țării. Zeletin insista în scrierile sale pe nevoia stringentă de cristalizare a unei burghezii românești suficient de puternice pentru a imprima statului român o puternică tipologie particulară. În opinia lui Ștefan Zeletin, burghezia din România timpului său era încă tributară reflexelor de import, unor modele care nu aveau nimic în comun cu specificul național românesc, efectele rezultate fiind descurajante. Neoliberalismul pe care Zeletin îl invoca trebuie înțeles, în principal, ca o formulă adaptată în sens pragmatic și constructiv a însuși conceptului de liberalism, acestuia lipsindu-i (în optica sa) o dimensiune organizatorică eficientă⁹.

⁶ *Viitorul*, din 5 mai 1921; Ion Aग्रigoroaiei, *op. cit.*, p. 295-296.

⁷ *Viitorul*, din 10 iulie 1936.

⁸ Joseph Rotschild, *op. cit.*, p. 294; Ștefan Zeletin, *op. cit.*, p. 95.

⁹ Ștefan Zeletin, *op. cit.*, p. 48; *Viitorul*, din 12 decembrie 1918.

Zeletin considera că liberalismul românesc (din perspectivă ideologică) era un concept mult mai vast, care nu trebuia circumscris în mod strict PNL. Astfel, el nu ezita să indice și alte grupări politice ale timpului – respectiv Partidul Național Român din Transilvania și Partidul Poporului (organic legat de personalitatea viitorului mareșal Alexandru Averescu – unul dintre conducătorii militari de mare valoare ai armatei române din Primul Război Mondial) – ca nefiind altceva decât formule politice de concretizare ale aceleiași idei liberale¹⁰.

Era absolut necesar (credea Ștefan Zeletin) ca liberalismul românesc să se revigoreze în sensurile sale originare, pentru a nu mai fi acuzat că ar fi străin de specificul sufletului românesc. Atent la nuanțe, Zeletin observa, totodată, că procesul de transformare a burgheziei din România într-o categorie socială cu adevărat românească trebuia să se realizeze cu foarte mult tact, în așa fel încât marile state europene să nu se simtă la rândul lor vexate. Nu trebuie să ne grăbim a cataloga viziunea lui Zeletin și, în general, a principalilor exponenți ai gândirii liberale din România, ca fiind una de tip izolaționist, ci să o interpretăm ca fiind o dorință de emancipare a economiei autohtone de sub prea marea influență a finanței externe.

Practic, se poate observa că începând cu anul 1880 (anul înființării Băncii Naționale a României – viitoare citadelă financiară liberală), direcția de evoluție a economiei românești este aceea a cristalizării și dezvoltării unui model capitalist național. Prin contrast, cultura română continua să fie dominată de clișee antiliberale și antisemite, pe care însă, trebuie să le interpretăm în mod nuanțat, ținând cont de contextul istoric al perioadei, de o anumită tradiție, dar și de dezbaterile de idei ce frământau în acea vreme spațiul politic european¹¹.

Statul român rezultat la finele Primului Război Mondial, deși considerabil extins, aflat în tabăra învingătorilor, suferise semnificative pierderi umane și materiale, dar mai presus de toate, o frustrare colectivă, un val de contestații succesive puneau sub semnul întrebării evoluția politică viitoare. PNL își erodase considerabil imaginea. Liberalii s-ar fi făcut vinovați de anarhia ce părea că amenință statul român cu disoluția, iar maniera pe alocuri defectuoasă în care armata română se comportase în timpul operațiunilor războiului era adesea imputată tot PNL¹².

După 1918, tot mai multe voci îi considerau pe liderii liberali drept o grupare de profitori care nu ezitaseră să se îmbogățescă prin mijloace oneroase, prin contrast cu marea majoritate a românilor, care deveneau din zi în zi tot mai pauperi. PNL era acuzat și de o evidentă miopie politică față de chestiunea muncitorească, considerându-se că

¹⁰ Ștefan Zeletin, *op. cit.*, p. 95.

¹¹ Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State*, New Haven, Yale University Press, 1951, p. 377.

¹² Observații interesante la Frederick Kellogg, *The Structure of Romanian Nationalism*, în *Canadian Review of Studies in Nationalism*, XI, 1984, I, p. 21-50.

modalitatea abordării doleanțelor acestei categorii sociale ar fi fost caracteristică unei formațiuni politice incapabilă a se adapta noului context istoric.

Paradoxal era faptul că, în pofida doctrinei sale, PNL era privit de către o parte a opiniei publice din România ca fiind un partid învechit, fără niciun fel de viitor, într-o Românie reîntregită, al cărui peisaj politic se schimbasese radical și în cadrul căruia apăruseră grupări noi, ce exprimau interesele unor categorii sociale până atunci cvasiignorate¹³.

Până și un spirit de anvergura lui Nicolae Iorga considera că PNL era sortit dispariției într-un viitor deloc îndepărtat. Dar asemenea previziuni s-au dovedit în cele din urmă eronate, pentru că diriguitorii PNL au arătat un pragmatism inteligent și o capacitate de adaptabilitate extrem de promptă. Inteligența politică a liderilor liberali a fost indiscutabilă, iar formațiunea s-a mobilizat exemplar, demonstrând că numai o înțelegere exactă a noilor realități românești ar fi condus din nou PNL la victorie.

S-a avut în vedere un amplu proces de reorganizare a partidului, înființându-se o serie de organizații cu precădere în mediul rural, în condițiile în care ponderea electorală a țărănimii crescuse simțitor. Atragerea țărănimii în orbita PNL era considerată ca fiind un obiectiv ce putea fi îndeplinit, pornindu-se în primul rând de la specificul doctrinei liberale, aceasta fiind considerată drept singura idee progresistă, în concretizarea căreia nu apăreau riscurile unor violențe sociale. Liberalismul ar fi fost, prin esența sa, o mișcare organizată, focalizată în jurul ideii de proprietate individuală, capabilă a se realiza prin ordine, democrație națională și armonie socială.

Ceea ce vor respinge liberalii cu toată vehemența era tema luptei de clasă și pe cale de consecință – toate partidele autointitulate ca fiind „de clasă”, identificându-le cu exemplificări ale anarhiei și ostilității față de interesele fundamentale ale națiunii române¹⁴.

PNL va iniția mai multe măsuri legislative care urmăreau unificarea pieței naționale și consolidarea capitalului autohton. Liberalii au căutat să-și exercite controlul asupra întreprinderilor particulare provenind din provinciile reunite cu România după 1918, pe același temei al naționalismului economic unificator și centralizator, pe care îl postulasera în toate intervențiile lor publice¹⁵. Ulterior, criticii PNL s-au arătat extrem de indignați față de rolul pe care statul (ale cărui pârghii financiare vor fi, în mare parte după 1918, controlate de liberali) îl va juca în amplul proces de promovare a modernizării economiei românești. Capitalismul acesta etatic, impulsionat de către micul grup de bancheri și industriași grupați în jurul Băncii Naționale a României, a reușit în cele din urmă să conducă țara către atingerea standardelor de dezvoltare

¹³ Joseph Rotschild, *op. cit.*, p. 281-322.

¹⁴ *Viitorul*, din 12 decembrie 1918.

¹⁵ C. I. C. Brătianu, Carol II, Ion Antonescu, *Amintiri, Documente, Corespondență*, Ed. Forum, București, 1992, p. 42-43.

înregistrate în anul 1938, an considerat până și de către regimul comunist drept emblematic pentru nivelul de dezvoltare al capitalismului în România.

Ștefan Zeletin sau Dimitrie Drăghicescu considerau că PNL devenise cu mult mai mult decât cel mai important partid al României. El ar fi semnat, pur și simplu, întreaga națiune română, istoria și realizările sale, reprezentând argumentul esențial în acest sens¹⁶. Presa liberală nu omitea să amintească, de fiecare dată, că evoluția PNL coincidea efectiv cu cele mai importante evenimente ce jalonasera evoluția statului român modern: Unirea de la 1859, Independența din 1877, Regatul din 1881, Marea Unire din 1918.

După 1919, liderii PNL au solicitat înfăptuirea rapidă a unei reforme agrare semnificative, adoptarea votului universal, acordarea unui set de măsuri legislative în sprijinul muncitorimii. Personalitatea lui Ion I. C. Brătianu (autoritarul președinte al PNL) s-a dovedit a fi covârșitoare, acesta stăpânind la perfecție ceea ce specialiștii numesc în mod frecvent „arta conducerii”. Inginer ca formație, Ion I. C. Brătianu avea o cultură generală extrem de diversă și foarte bine asimilată, precum și o intuiție remarcabilă. Lipsit de calități oratorice, discret în privința manifestărilor publice, Ion I. C. Brătianu analiza întotdeauna cu maximă atenție și profunzime situația politică, reușind să extragă esențialul și să facă în cele din urmă, mutarea tactică inspirată, ce-l distingea de toți ceilalți competitori ai scenei publice din România perioadei.

Atipic pentru ceea ce s-ar fi numit modelul politicianului postbelic, președintele liberalilor nu punea defel preț pe o popularitate efemeră, ori pe efuziunea generată de contactul cu masele de alegători. Nu a fost niciodată un lider politic popular, datele personalității sale nefiind compatibile cu un asemenea rol. Semăna mai curând cu un șahist redutabil, care acționa în afara luminii reflectoarelor, departe de viermuiala obișnuită, pe care acțiunea politică o presupunea. Un aristocrat aparent trufaș, aparent abulic, un *grand seigneur* care îi disprețuia profund pe mediocri și nu pierdea niciodată prea mult timp cu acele personaje pe care le considera insignifiante. Manifesta un respect considerabil pentru oamenii de cultură, dotați cu o inteligență vie, dar se menținea mereu într-un fel de rezervă, reținerile sale fiind specifice unui spirit mefient, care nu se entuziasma ușor și prefera exaltării – pragmatismul eficient. Un excelent analist al situației politice internaționale și, nu în ultimul rând, un foarte bun cunoscător al istoriei românilor, fie și dacă ne gândim la vasta și prețioasă sa bibliotecă, mereu îmbogățită, în cadrul căreia volumele cu caracter istoric ocupau un loc important.

¹⁶ Ștefan Zeletin, *op. cit.*, p. 121; Dimitrie Drăghicescu, *op. cit.*, p. 35-45; Idem, *Evoluția ideilor liberale*, Ed. Independența, București, 1921, p. 27; C. Zotta, N. Tulceanu, *Partidele politice din România. Istoricul și programele lor*, Tipografia Revistei Geniului, București, 1934; Corvin N. Petrescu, *Opera Partidului Național Liberal* (f. ed.), București, 1925; C. Rădulescu-Furtună, *Țara Românească, nevoile parțiale și marele PNL* (f. ed.), București, 1933; I. Voiculescu, I. T. Hagi, *Opera guvernului liberal (1933-1937)* (f. ed.), București, 1937; Cezar Papacostea, *Ștefan Zeletin. Viața și opera lui* (f. ed.), București, 1935; etc.

În alt ev istoric, Ion I. C. Brătianu ar fi putut fi un strălucit senior feudal sau un înalt prelat, familiarizat cu subtilitățile diplomației, dar ceea ce a impresionat a fost verticalitatea sa, expresie a unui patriotism lucid, pe deplin asumat. Ca premier al României în anii grelelor încercări ale perioadei Primului Război Mondial, Ion I. C. Brătianu s-a comportat cu o demnitate exemplară, toți observatorii străini cu care s-a intersectat fiind de părere că liderul român era o personalitate extrem de bine conturată, un om care știa să fie inflexibil atunci când considera că interesele țării sale erau minimalizate de către interlocutori.

Sub conducerea lui Ion I. C. Brătianu, liberalii au controlat cu mână sigură majoritatea absolută a structurilor statului român într-o asemenea măsură, încât, chiar în perioadele în care se afla în Opoziție, partidul rămânea cel mai puternic și mai influent grup politic de pe scena politică internă. Nu în ultimul rând, președintele PNL cultiva o relație foarte bună cu regele Ferdinand, monarhul având o încredere maximă în personalitatea lui Brătianu, pe care îl respecta în mod deosebit și îl prețuia pentru marea sa capacitate politică¹⁷.

Un rol deloc minor în orchestrarea politicii economice a PNL în perioada analizată i-a revenit fratelui președintelui PNL, Vintilă Brătianu, un foarte avizat cunoscător al mecanismelor economico-financiare, personalitate discretă, lipsită de anvergura fratelui său, dar dotată cu o putere de muncă exemplară și o moralitate pe măsură. Vintilă Brătianu a fost un partizan înflăcărat al procesului de cristalizare al unui capitalism autohton în cadrul căruia, ponderea finanței românești să fie preponderentă, în detrimentul finanței internaționale, fără ca aceasta din urmă să fie eliminată din ecuația dezvoltării societății românești. Premier și președinte al PNL, Vintilă Brătianu și-a legat numele de impunerea unui regim sever de întrebuințare a cheltuielilor publice în sfera administrativă, gândind totodată introducerea unui sistem de impozite – scopul urmărit fiind acela de stabilizare a leului. O foarte intensă activitate publicistică îi poartă amprenta gândirii și specialiștii domeniului i-au apreciat clarviziunea. Din păcate, la nivelul percepției opiniei publice din România, meritele lui Vintilă Brătianu au fost insuficient cunoscute¹⁸.

Una dintre marile reușite de după Primul Război Mondial a PNL a reprezentat-o Constituția din 1923, proiectul conceput de către liberali fiind cel care s-a impus în competiția cu proiectele propuse de către celelalte formațiuni politice. În fond, noua Constituție nu se dovedea cu totul originală, ea fiind (din punct de vedere al conținutului) o sinteză între Constituția din 1866 și propunerile reformatoare votate la

¹⁷ Petre Ghiață, *Ionel Brătianu*, Ed. Forum, București, 1946; Constantin Kirițescu, *I. I. C. Brătianu în pregătirea războiului de întregire*, Ed. Cartea Românească, București, 1936; N. Bănescu, *I. I. C. Brătianu (1864-1927)*, Ed. Ramuri, Craiova, 1931; etc.

¹⁸ Vintilă I. C. Brătianu, *Scieri și cuvântări*, vol. I-III, Imprimeriile „Independența”, București, 1937-1940.

Iași în anul 1917. În esență, noua Constituție introducea votul universal egal, direct și secret, așeza interesul public înaintea celui individual, sporea puterea legislativului în raport cu aceea a regelui și proclama libertățile cetățenești în spiritul unei democrații desăvârșite¹⁹.

Adversarii PNL (în principal Partidul Național și Partidul Țărănesc) au criticat inițial cu maximă vehemență prevederile Constituției din 1923, pe care le considerau ca nefiind altceva decât formule prin care se asigura hegemonia totală a liberalilor asupra vieții publice românești, unele voci neezitând să se exprime în sensul instaurării unei dictaturi a PNL. Pe de altă parte, așa cum observa istoricul Florin Constantiniu, realitatea electorală a României interbelice oferea suficiente exemple de completă ignorare a prevederilor Constituției, în principal de către partidele aflate la guvernarea țării. Aceleași partide, atunci când se aflau în Opoziție, nu ezitau să invoce într-o manieră aproape maniacală Constituția, susținând că o vor apăra întotdeauna cu un zel excesiv. Alegerile au consemnat numeroase episoade regretabile, care nu aveau nimic în comun cu mentalitatea specifică democrațiilor consolidate. Ciudățenia societății românești se revela și din această perspectivă...²⁰.

De observat, însă, că în intervalul istoric supus prezentei analize, în Europa Central-Răsăriteană și de Sud-Est, singura societate democratică probând o adevărată stabilitate era cea din Cehoslovacia, prin contrast cu celelalte țări din regiune, care cunoșteau regimuri semidictatoriale sau autoritare²¹.

Naționalismul economic propovăduit de către PNL s-a concretizat printr-un set de măsuri legislative, de netăgăduită importanță: legea privind comercializarea și controlul întreprinderilor economice ale statului; legea energiei (care acorda doar cetățenilor români sau societăților anonime autohtone dreptul de a obține concesiuni de amenajări de forțe hidraulice); legea minelor – prin care erau trecute în proprietatea statului, urmând a fi exploatate prin societăți române sau străine, care acceptau condiții favorabile capitalului autohton (60% din capital să fie românesc, 2/3 din administratori trebuind să fie cetățeni români, etc.). În sprijinul capitaliștilor români a fost înființată Societatea Națională de Credit Industrial, Banca Națională și Banca Românească (aflate sub controlul PNL), finanțând activ procesul de industrializare al țării²².

Accentul pus de către PNL pe dezvoltarea cu precădere a industriei grele a României ilustra obsesia acestora pentru transformarea statului român într-o putere economică regională, în stare a câștiga un prestigiu tot mai mare pe plan internațional.

¹⁹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria românilor în secolul XX (1918-1948)*, Ed. Paideia, București, 1999, p. 152; Keith Hitchins, *op. cit.*, p. 437.

²⁰ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 312-313.

²¹ Adrian Webb, *Central and Eastern Europe since 1919*, Routledge, London and New York, 2008, p. 219; Ivan. T. Berend, *op. cit.*, p. 168.

²² Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 156.

Marile Puteri europene (care contau cu adevărat în orchestrarea politicii externe a Bucureștilor) trebuiau să găsească în statul român un partener credibil și respectabil inclusiv pe plan economic. În perioada 1924-1927, liberalii au continuat să susțină industria românească printr-un set de tarife protecționiste, impunând totodată taxe destul de ridicate în sfera exporturilor, mai ales când era vorba despre produsele agricole.

Și în perioada 1934-1937 (când s-au aflat din nou la guvernarea României), liberalii au continuat să considere că industria grea era motorul dezvoltării statului român, prin contrast cu agricultura, pe care continuau să o privească cu o relativă indiferență, în sensul că politica pe care o preconizau în acest sector era marcată de o anumită incoerență.

Sub raportul vieții politice interne, moartea neașteptată a lui Ion I. C. Brătianu a reprezentat o pierdere grea, dar partidul a reușit să depășească și acest moment, I. G. Duca dând senzația că ar putea reprezenta, la rândul-i, un exemplu de lider, care, deși nu avea anvergura lui Brătianu, posedea alte calități, deloc de neglijat: o exemplară moralitate, tact, flexibilitate, statură intelectuală respectabilă.

În anii '30, PNL nu mai reprezenta forța politică de temut din vremea lui Ion I. C. Brătianu, dar compensa prin experiență și pragmatism, prin capacitatea de a-și mobiliza partizanii pe perioada campaniilor electorale. O particularitate a discursului PNL din această perioadă o reprezenta ostilitatea radicală față de extrema-dreaptă românească, I. G. Duca fiind cunoscut pentru intervențiile sale în acest sens, cu unele ecouri inclusiv pe plan internațional.

Această atitudine, căreia îi va rămâne consecvent, i-a cauzat moartea, consecutiv dizolvării Gărzii de Fier, în urma atentatului legionar din 29 decembrie 1933²³.

Succesorul lui I. G. Duca în funcția de premier al României a fost Gheorghe Tătărescu, unul dintre liderii tinerilor liberali, fost subsecretar de stat la Ministerul de Interne, în câteva guverne liberale anterioare.

Adversarii săi îl considerau ca fiind tipul politicianului mediocru sub aspectul staturii intelectuale, dar extrem de abil, descurcându-se cu lejeritate printre ițele politicii, dotat cu un instinct tranzacționist care reușea adesea să compenseze lipsa celorlalte calități, ce făcuseră gloria altor figuri autohtone ale vieții politice.

Gheorghe Tătărescu se va menține în fruntea guvernului până în 1937, fiind perceput drept unul dintre cei mai fideli partizani ai suveranului Carol al-II-lea. Pe drept cuvânt denumit de către unii „Homo regius”, Tătărescu se caracteriza printr-o incontestabilă energie și printr-un exces de zel în satisfacerea dorințelor regelui²⁴. Prin comparație cu anii anterior, PNL nu mai părea a fi mașinăria politică eficientă și uniformă din vremea conducerii autoritare a lui Ion I. C. Brătianu. Existau deja unele

²³ *Ibidem*, p. 282.

²⁴ Florin Constantiniu, *op. cit.*, p. 323-327.

diferențe majore de vederi între generații, în sensul că reprezentanții noului val din partid puneau un accent mai mare pe pragmatism, uneori în detrimentul doctrinei tradiționale, aspect care îi nemulțumea pe adepții taberei conservatoare, mult mai atenți la ortodoxia ideologică. „Bătrânii” liberali au rămas consecvenți atitudinii imprimată de I. G. Duca, de respingere a Extremei-Drepte și au apărat cu energie conceptul naționalismului economic, manifestând o anumită reticență față de pătrunderea capitalului străin în ansamblul economiei României. Prin contrast, partizanii liberali din jurul lui Gheorghe Tătărescu au fost mult mai receptivi față de marile trusturi străine, pe care au căutat să le cultive cu grijă, în speranța unei dezvoltări cât mai accelerate, în special, a industriei românești²⁵.

Măsurile legislative inițiate de către guvernul Tătărescu au vizat și revigorarea agriculturii, încurajarea cultivării plantelor tehnice, achiziționarea unor mașini și utilaje moderne. S-a avut în vedere renegocierea cu creditorii străini a eșalonării plății datoriei externe, asigurându-se o suportabilitate pentru buget și nu o epuizare a acestuia. Prin înființarea în anul 1935 a Ministerului Armamentului, s-a acordat o atenție deosebită înzestrării armatei române cu echipament și tehnică de luptă, în conformitate cu standardele contemporane. Din păcate, acest obiectiv a fost atins doar parțial, aspect deplâns inclusiv de regele Carol al-II-lea în însemnările sale diaristice.

O reușită legislativă a guvernului Tătărescu a reprezentat-o inițiativa privind lichidarea datoriilor agricole și urbane, promulgată în ziua de 7 aprilie 1934, lege care scotea de sub povara datoriilor o mare parte a țărănimii, ceea ce nu putea avea decât efecte benefice din perspectiva asigurării păcii sociale²⁶.

În vara anului 1934, PNL a propus o lege care prevedea utilizarea în cadrul tuturor întreprinderilor a personalului românesc în proporție de minim 80%, în cadrul componenței consiliilor de administrație, a comitetelor de direcție și al cenzorilor, proporția etnicilor români urmând a fi de minim 50%. Nu în ultimul rând, președintele consiliului de administrație trebuia să fie cetățean român.

Măsura poate fi decriptată și ca o ilustrare într-un nou context politico-social a cunoscutului concept „prin noi înșine”²⁷.

Adoptarea Codului Penal (cunoscut și sub denumirea de „Codul penal Carol al II-lea”) a reprezentat o altă inițiativă legislativă notabilă a guvernului Tătărescu. Acesta a intrat în vigoare la 1 ianuarie 1937 și se caracteriza (printre altele) printr-o înăsprire a pedepselor în cazul acelor infracțiuni considerate a fi fost îndreptate împotriva ordinii politico-sociale existente²⁸.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Monitorul Oficial*, nr. 83, din 7 aprilie 1934.

²⁷ DAD, nr. 12, ședința din 2 iulie 1934, p. 850.

²⁸ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 289.

Din multe puncte de vedere, guvernarea Tătărescu a fost un reflex al tendințelor autoritare tot mai pronunțate pe care le manifesta regele Carol al-II-lea. O caracteristică a perioadei (nu numai în cazul vieții politice românești, dar și europene, într-o anumită măsură) a reprezentat-o restrângerea treptată a prerogativelor Parlamentului, prin contrast cu creșterea tot mai pronunțată a influenței executivului, totul fiind justificat printr-un anumit pragmatism, o simplificare a mecanismelor actului decizional de guvernare. Partidele politice traversau o tot mai pronunțată criză de încredere, opinia publică din România considerându-le (nu o dată) ca nefiind altceva, decât grupări controversate, adesea dubioase, animate de interese oculte, în orice caz – ostile intereselor fundamentale ale cetățenilor. Publicistica perioadei (de varii coloraturi ideologice) oferă numeroase exemple de caricaturizări voite ale activității politico-parlamentare, cristalizându-se imaginea profesiei politice vrednică de cel mai adânc dispreț, datorită exponenților săi veroși, personaje cu o moralitate discutabilă. Temeiuri existau cu prisosință, dar maniera în care criticile se exercitau, putea crea impresia că însăși democrația, în esența sa, ar fi fost culpabilă, în sensul generării unor asemenea manifestări condamnabile, ceea ce era o eroare.

Sub pretextul apărării instituțiilor esențiale ale statului român, s-a pregătit de fapt terenul limitării tot mai pronunțate a democrației și multipartidismului. Din păcate, documentele epocii consemnează faptul că autoritarismul structural de care era animat regele Carol al-II-lea a fost încurajat inclusiv de către o parte a cetățenilor, care nu înțelegeau de ce în România era nevoie de un număr atât de mare de partide politice și preferau mai curând formule declarat simplificate, în sensul existenței unui guvern de tehnicieni sau militari, care să reprezinte o simplă anexă a voinței suveranului. Încă de la începutul domniei sale, Carol al-II-lea a primit o serie de memorii/ scrisori din partea unor cetățeni, care se pronunțau foarte deschis în acest sens, solicitându-i suveranului să se manifeste cu o mai mare energie și duritate, pentru a scuti țara de partidele parazitare, văzute ca un fel de lux pe care România nu și-l putea permite²⁹.

În discursurile oficiale, reprezentanții autorităților continuau să păstreze aparențele neutralității, dar un ochi atent ar fi putut deja descifra începutul cultivării temelor autoritare, în sprijinul cărora erau invocate argumentele patriotismului și a necesității solidarității naționale.

Anii guvernării Tătărescu au echivalat și cu o preocupare pentru restrângerea (inițial greu de detectat) a libertăților cetățenești, sub pretextul apărării ordinii de stat. Se avea în vedere pericolul tot mai pronunțat al creșterii popularității Extremei-Drepte legionare, fenomen care îi îngrijora în cel mai înalt grad atât pe unii dintre liderii PNL, dar și pe regele Carol al-II-lea.

²⁹ ANIC, Fond Casa Regală Carol al-II-lea, Dosar nr. 84/ 1930, f. 1-3; *Ibidem*, Dosar nr. 83/ 1930, f. 1-4; *Ibidem*, Dosar nr. 39/ 1930, f. 1-3; etc.

Legea din 7 aprilie 1934 privind apărarea ordinii în statul român a ilustrat voința guvernanților de a-și mări controlul asupra vieții politice interne, într-un sens restrictiv³⁰.

O altă caracteristică a administrației Tătărescu a reprezentat-o recurgerea tot mai frecventă la decretele-legi, Parlamentul fiind din nou pus într-o postură de inferioritate în ochii unei părți tot mai mari a opiniei publice, rolul său fiind considerat tot mai mult, unul minor. Nefăcând altceva decât să ratifice hotărârile executivului, Parlamentul României devenise (în ochii criticilor democrației și ai multipartidismului) o instituție costisitoare, care nu-și mai putea găsi justificarea.

Permanentizarea stării de asediu și a cenzurii reprezenta un alt prilej de îngrijorare pentru adepții democrației, chiar dacă inițiatorii guvernamentali trimiteau la momentul dramatic al asasinării liderului liberal I. G. Duca de către adepți ai legionarismului. Autoritățile nu mai puteau justifica totuși, cu aceeași promptitudine, episoadele de prelungire ale acestora.

Premierul Gheorghe Tătărescu a fost ținta ostilității vechii gărzi a PNL nemulțumită din ce în ce mai mult față de obediența sa față de regele Carol al-II-lea. La rândul său, Tătărescu va căuta să evite, fie și parțial, momentele în care trebuia să-și justifice actele de guvernare în cadrul forurilor de conducere ale partidului său, ceea ce a amplificat criticile la adresa lui.

Președintele de atunci al PNL era Dinu Brătianu, care, fără să aibă calitățile intelectual-organizatorice ale lui Ion I. C. Brătianu sau Vintilă Brătianu, era totuși un sincer adept al democrației, adversar al formulelor autoritare de guvernare, deloc pe placul regelui Carol al-II-lea. Suveranul dorea ca marja sa de acțiune să fie din ce în ce mai mare, în sensul unei continue creșteri a influenței monarhice asupra vieții politice interne, sugerând chiar ca un asemenea rol al regelui să fie consemnat în Constituție, în sensul introducerii în conținutul acesteia a unor prevederi exprese.

Gheorghe Tătărescu susținea necondiționat viziunea regelui Carol al-II-lea în speranța că atitudinea sa va fi apreciată de rege, iar acest lucru îl va ajuta să obțină în cele din urmă și președinția PNL. Eliminarea lui Dinu Brătianu de la șefia partidului i se părea un obiectiv firesc, iar preluarea de către el și a șefiei celui mai important partid din istoria modernă a României era considerată ca o încununare firească a unor ambiții politice ce-l caracterizau de multă vreme.

Regele Carol al-II-lea nu-l luase niciodată în serios pe Gheorghe Tătărescu, zelul excesiv al acestuia și statura moral-intelectuală discutabile făcându-l un instrument util suveranului, în scopul atingerii țintelor sale de ordin neocezaric, dar nimic mai mult. L-a preferat altora pentru că și-a dat seama repede că un astfel de politician nu va fi niciodată

³⁰ DAD, nr. 38, ședința din 4 aprilie 1934, p. 1659.

periculos pentru efigia sa publică, fiind lesne de atras, prin oferirea unui poziții importante, dar în care se va lăsa întotdeauna ghidat de către Carol³¹.

În PNL competiția dintre politicienii aparținând diferitelor generații (firească până la un punct) tindea să capete, treptat, aspectele unui adevărat război al ambițiilor, ceea ce conducea la o slăbire a coeziunii interne a formațiunii. Întotdeauna atent la asemenea mișcări centrifuge ivite în sânul partidelor politice, regele Carol al-II-lea s-a grăbit să le favorizeze, știind că astfel își asigura un avantaj tactic personal incontestabil.

Gheorghe Tătărescu și-a introdus în guvern pe unii dintre partizanii săi credincioși, precum Aurelian Bentoiu, Petre Bejan, Mircea Cancicov, N. Caramfil, Radu Irimescu, Victor Iamandi, oameni care nu se bucurau de o prea mare încredere din partea conducerii centrale liberale, în frunte cu președintele Dinu Brătianu.

Pentru a se evita pericolul unei sciziuni, „bătrânii” liberali au admis ca Gheorghe Tătărescu să fie ales secretarul general al PNL, propunerea fiind făcută de însuși Dinu Brătianu. Obsesia coeziunii partidului continua să rămână extrem de puternică, recurgându-se la un compromis care era considerat absolut necesar pentru evitarea unor surprize neplăcute³².

În același timp, Dinu Brătianu și colaboratorii săi nu ezitau să remarce reușitele incontestabile înregistrate de către administrația Tătărescu, unele dintre declarațiile făcute în acest sens având accente naționaliste pronunțate. În 1937, Dinu Brătianu observa că statul român a progresat mult sub aspect economic și aplauda faptul (după el, absolut esențial) că elementul autohton reușea să ocupe în majoritatea cazurilor serviciile publice, inclusiv în provinciile reunite cu Vechiul Regat în 1918³³.

Marele istoric Gheorghe Brătianu era și el preocupat de creșterea ponderii etnicilor români în cadrul aparatului administrativ-financiar al României, pronunțându-se încă din anul 1933 pentru un adevărat primat al românilor, cu deosebire în economia țării. În viziunea lui Gheorghe Brătianu, românismul și tinerețea indivizilor ar fi reprezentat elementele esențiale ale unei adevărate relansări naționale³⁴.

Gheorghe Brătianu era fiul lui Ion I. C. Brătianu și se remarcase drept unul dintre cei mai străluciți intelectuali români ai perioadei. Dublu licențiat (Drept și Litere), posedând două doctorate (Filosofie și Litere), s-a specializat ulterior pe istorie medievală românească și universală, domeniu în care a dat lucrări remarcabile, adevărate modele științifice. Modernitatea analizelor lui Gheorghe Brătianu (nefăcând niciodată concesii superficialității) l-au impus în peisajul istoriografic european. Ambițiile sale politice l-au determinat să creeze o dizidență în PNL, din care a rezultat

³¹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *op. cit.*, p. 294.

³² *Ibidem*, p. 295-296.

³³ C. I. C. Brătianu, Carol II, Ion Antonescu, *op. cit.*, p. 42-43.

³⁴ *Mișcarea*, din 9 decembrie 1933.

un nou partid liberal, cunoscut în limbaj cotidian – „georgist”. Nu e întâmplător faptul că un asemenea eveniment a avut loc în anul 1930, atunci când Carol al-II-lea a revenit în România, revendicându-și drepturile asupra tronului. Momentul a fost cunoscut în epocă sub denumirea de „Restaurație”. Gheorghe Brătianu nu era de acord cu atitudinea inițială a liderilor partidului său, de refuz a oricărei colaborări cu regele Carol, considerând că un asemenea gest public ar fi condus PNL la o perpetuă izolare pe scena publică din România. S-au adăugat aici datele personale ale unui temperament orgolios, alimentat și de unii dintre apropiații săi, care i-au sugerat că avea toate temeiurile pentru a revendica șefia celui mai important partid istoric al României.

Anii 30' s-au caracterizat în întreaga Europă est-centrală ca fiind dificili, în sensul unei amplificate ofensive la adresa modelului democratic. România nu putea face excepție în această privință, iar PNL (în pofida unor personalități incontestabile ce se succedaseră la conducerea sa) resimțea acut acest fenomen. Deși realizările economice ale României erau notabile, fără echivalent până atunci, îngrijorarea tot mai multor adepți ai libertății de expresie, față de unele măsuri limitative în această privință, avea temeiuri bine întemeiate.

Liberalismul românesc încerca să se adapteze din mers provocărilor unui prezent impredictibil, formula neoliberală apărând ca o expresie a pragmatismului politic necesar.

Calculul electoral era strâns legat de strategia dezvoltării României, în sensul că PNL trebuia (în egală măsură) să guverneze eficient și să-și lărgească neconținut bazinul de susținători. După 1919, concurența noilor formațiuni politice ivite ca urmare a marii mutații sociale generate de Primul Război Mondial, era un fenomen ce trebuia tratat cu toată seriozitatea, iar liberalii nu-l puteau ignora. S-au făcut eforturi semnificative în această privință, recurgându-se la toate resursele și ideile de care PNL dispunea. Forța financiară, țesătura de relații (adesea de tip clientelar), controlul exercitat asupra principalelor instituții ale statului și, nu în ultimul rând, apropierea tot mai mare de Coroană, identificată în mod exclusiv cu personalitatea capricioasă și dominatoare a regelui Carol al-II-lea.

Liberalismul românesc interbelic a fost unul puternic etatizat, cu ramificații extrem de puternice în această privință. O mare parte a celor mai reprezentativi finanțatori ai PNL se bazau pe importante comenzi din partea statului, particularitate care deosebea mentalitatea economică a PNL, de aceea a principalelor partide liberale occidentale. Și în ceea ce privește practica electorală, liberalii români se manifestau adesea diferit față de omologii lor europeni. Numeroase mărturii ale epocii descriu episoade în egală măsură condamnabile și grotești, care nu cadrau deloc cu climatul și standardele unei țări europene civilizate. Abuzurile, imixtiunile organelor statului, tratamentul preferențial, violențele fizice, influențarea alegătorilor – toate acestea reprezentau mai curând simptomele unei societăți atinse de o maladie gravă.

Societatea românească era insuficient maturizată din perspectiva rigorilor vest-europene, pendulând între reaşezare și contestare. PNL însuși s-a confruntat cu teme publice noi, care reclamau măsuri rapide și eficiente. Radicalismul politic a cunoscut cote nemaîntâlnite până atunci, iar ideile autoritare câștigau teren într-o manieră neliniștitoare³⁵. Cândva campioni ai rigorii, sobrietății, construcției eficiente, derulate într-o manieră care îmbina în chip fericit influențele pozitive vestice și specificul național, liberalii erau acuzați după 1919 de tot mai multe voci, că nu reușiseră să se plieze suficient de prompt realităților României Mari. Imaginea lor de partid anacronic, anchilozat, ostil formulelor înnoitoare, era una categoric falsă, dar vremurile se schimbaseră, în sensul că, diversitatea vocilor critice care se manifestau acum pe scena politică românească reușeau uneori să pară mai credibile în ochii unei părți a opiniei publice din România decât discursul liberal.

ASPECTS OF THE ROMANIAN INTERWAR LIBERALISM

(Abstract)

The article presents a series of aspects regarding the evolution of the National Liberal Party in Romania during the interwar period. With a long historical tradition on its side, the formation imposed itself both through the duration of the periods in which it was in government, and through a series of achievements of a legislative and social-economic nature. Last but not least, the liberals offered the example of some valuable political leaders, attached to the fundamental interests of the Romanian state, the most famous of them being Ionel Brătianu.

³⁵ Lucian Boia, *România, Țară de Frontieră a Europei*, Ed. Humanitas, București, 2012, p. 99.

**IN MEMORIAM NICOLAE URSULESCU
(2 APRILIE 1943-18 IUNIE 2023)**

În data de 30 martie 2023 aula mare a Seminarului de arheologie din cadrul Facultății de Istorie a Universității „Alexandru Ioan Cuza” a găzduit o festivitate pentru care s-a dovedit a fi neîncăpătoare. Studenți, masteranzi și doctoranzi și, mai ales, numeroși absolvenți, cadre didactice din cadrul facultății, reprezentanți ai principalelor instituții cu profil istoric din întreaga Moldovă și nu numai, s-au adunat atunci pe a-l aniversa pe profesorul Nicolae Ursulescu la împlinirea vârstei de 80 de ani. Ceremonia a fost extrem de emoționantă și a ieșit din tiparele clasice ale unei astfel de aniversări îndeosebi prin numărul mare de absolvenți ai Facultății, astăzi cadre didactice în școli și universități din întreaga țară, specialiști în muzee și institute de cercetare, care au venit la Iași special pentru a fi alături de Mentorul și Profesorul lor de suflet. La câteva

săptămâni după acea întâlnire extraordinară care a reușit să ne umple tuturor sufletele de căldură, pe 18 iunie, Nicolae Ursulescu a părăsit această lume, pierzând lupta în fața bolii necruțătoare care-l măcina de ceva vreme.

Personalitate de seamă a învățământului superior cu profil istoric din Moldova, profesorul Nicolae Ursulescu a contribuit esențial, cu pasiune, generozitate și dăruire la formarea și dezvoltarea a zeci de generații de specialiști în istorie și arheologie, fie ei studenți, masteranzi și doctoranzi sau profesori pe calea devenirii profesionale, pe parcursul celor aproximativ cinci decenii petrecute la catedră, indiferent dacă a activat la Suceava (la Institutul Pedagogic sau, peste ani, la Universitatea „Ștefan cel Mare”) sau la Iași (la Institutul Politehnic „Gheorghe Asachi” sau la Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”).

În egală măsură, numele său se împletește strâns cu istoria arheologiei pre- și protoistorice din spațiul est-carpatic și sud-est european, începând din ultimele decenii ale secolului XX și până în prezent.

Nu îmi propun aici să prezint amănunte biografice din viața Profesorului, deoarece acest lucru a fost făcut de mai multe ori în ultimele decenii¹. Voi evidenția, în cele ce urmează, câteva repere subiective menite să-l evoce în special pe Omul Nicolae Ursulescu și realizările sale de excepție. Evocarea mea se face din perspectiva unei foste studente și doctorande, dar și din aceea de colaborator la realizarea unor proiecte editoriale și expoziționale de excepție.

Eram în anul III de facultate în 1989, atunci când Nicolae Ursulescu a devenit titularul catedrei de Istorie veche și arheologie la Facultatea de Istorie a Universității ieșene, deci am făcut parte din prima sa generație de studenți la *Alma Mater Iassiensis*. În ton cu vremurile, ne-a propus atunci nouă, celor care alesesem să urmăm specializarea Arheologie, un curs de „Istorie a formării poporului român”.

¹ V. Spinei, *Réflexions sur un anniversaire*, în V. Cotiugă, F.-A. Tencariu, G. Bodi (eds.), *Itinera in Praehistoria. Studia in honorem magistri Nicolae Ursulescu quinto et sexagesimo anno*, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2009, p. 11-13; Idem, *Gânduri la o aniversare: profesorul Nicolae Ursulescu*, în *CercIst*, XXIV-XXVI, 2010, p. 545-549; M. Ignat, *Une reconnaissance bien méritée: l'accordage du titre de Doctor Honoris Causa au professeur Nicolae Ursulescu*, în *Codrul Cosminului*, XVI, 2010, 1, p. 167-171; V. Chirica, *Profesorul Nicolae Ursulescu la vârsta împlinirii*, în *ArhMold*, XXXVI, 2013, p. 376-377; D.-O. Boldur, *Profesorul Nicolae Ursulescu la împlinirea vârstei de 70 de ani*, în *Carpica*, XLII, 2013, p. 25-28; S. A. Luca, *Life and work of Prof. univ. emeritus dr. Nicolae Ursulescu. A model teacher*, în *ActaTS*, XVII, 2018, p. 81-107; E. Satco, A. Niculică, *Nicolae Ursulescu*, în *Enciclopedia Bucovinei. Personalități, localități, societăți, presă, instituții*, vol. III, P-Z, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2018, p. 731-734; V. Spinei, *Nicolae Ursulescu*, în V. Spinei, D. N. Rusu (eds.) *Enciclopedia reprezentanților scrisului istoric românesc*, vol. V, S-Z, Ed. Karl A. Romstorfer, Suceava, 2021, p. 398-400; V. Cotiugă, *Magistrul la ceas aniversar*, în V. Cotiugă, F.-A. Tencariu, A. Asăndulesei (eds.), *Fontes Perennitatis. Studia in Honorem Magistri Nicolae Ursulescu octogesimum annum peragentis*, Ed. Cetatea de Scaun, Târgoviște, 2023, p. 15-18; B.-P. Niculică, „Cronica de la Iași”. *Profesorul și arheologul Nicolae Ursulescu la 80 de ani*, în *Analele Bucovinei*, XXX, 2023, 2 (61), p. 661-672.

Nu-mi amintesc aproape nimic despre disciplina ca atare, dar am remarcat talentul său oratoric. Profesorul știa să povestească, își tempera tonul și reușea să capteze auditoriul într-un mod normal și firesc. Ne-a învățat că Arheologia are cele mai bune instrumente pentru a studia schimbarea pe durata lungă. Personalitatea sa plăcută și spiritul viu, cuceritor, ne-a atras și ne-a determinat pe mulți să-l urmăm pe teren, în vara anului 1990, atunci când a inițiat cercetările arheologice sistematice din situl Precucuteni de la Târgu Frumos – *Baza Pătule*. Șantierul deschis atunci a constituit pentru aproape două decenii principalul șantier-școală al Facultății de Istorie din Iași, situl pe care generații de studenți de la facultățile de istorie din Iași, Suceava și chiar Cernăuți, au învățat să mânuiască șpaclul și truela și au deprins tainele investigării arheologice pluridisciplinare a unui sit prehistoric. Fiecare campanie de cercetare sistematică era însoțită întotdeauna și de – cel puțin – o zi de periegeze pe care Profesorul le organiza special pentru a ne deprinde cu toate etapele și tipurile de cercetări arheologice pe care le desfășoară o echipă de profesioniști. Li se adăuga, obligatoriu, excursia anuală la Cucuteni, care includea întotdeauna două opriri, una la Muzeu, cealaltă sus pe *Cetățuie*, un adevărat pelerinaj științific rămas în memoria fiecărei generații de studenți. Excursia aceasta a devenit, în timp, un curs condensat și practic de *introducere în arheologie* definitoriu pentru Facultatea de Istorie de la Iași, a cărei organizare continuă și astăzi.

Peste ani, prin jocul hazardului, mi-am finalizat teza de doctorat avându-l drept coordonator științific pe profesorul Ursulescu, sub îndrumarea căruia redactasem și teza de licență. La modul practic, devenirea mea profesională i se datorează în mare parte.

Multe se pot spune despre un dascăl, dar ceea ce îl definește este amprenta pe care o lasă asupra celor pe care-i formează. Alături de cunoștințe, un profesor adevărat transmite mai departe calitățile umane și exigențele sale.

Pentru generații de studenți, masteranzi și doctoranzi, profesorul Ursulescu a fost un pedagog cu har, un model adevărat. Ne-a învățat să gândim, să ne organizăm și să sistematizăm. Să înțelegem că întotdeauna există mai multe perspective și să facem alegeri. Să ne susținem punctul de vedere, să nu renunțăm cu ușurință și, mai ales, să credem în noi, indiferent de ce spun cei din jur. Nu în ultimul rând, ne-a învățat să pierdem cu demnitate și să nu ne risipim energia în lupte cu adversari inferiori. Și toate acestea, cu bonomia sa caracteristică, cu căldură și sufletul deschis.

I-am admirat întotdeauna generozitatea care nu se reducea doar la lucrurile mici. De câte ori aveam nevoie, ne-a permis accesul la biblioteca sa personală în care se regăseau mii de lucrări – multe adunate prin eforturi susținute – și numeroase traduceri din limbi inaccesibile nouă, o peșteră a lui Ali Baba care ne uimea întotdeauna prin resursele sale.

Ne-a sprijinit în devenirea noastră, urmărindu-ne parcursul profesional și ajutându-ne atunci când a fost cazul și circumstanțele au permis, mărinimos și dezinteresat. Uneori avea o încredere în oameni, în situații în care toți cei din jur abandonaseră ideea de a găsi ceva bun într-un personaj sau altul.

Am lucrat alături de dânsul nu doar pe șantiere, ci și la organizarea unei mari expoziții internaționale² și am colaborat la realizarea unor proiecte editoriale extrem de ambițioase, rod al unei munci de echipă³, unele rămase, din păcate, nefinalizate⁴.

Am constatat astfel, și la maturitate, că profesorul Nicolae Ursulescu este exact așa cum ne-a învățat pe noi să fim: dedicat și muncitor, metodic și organizator desăvârșit. Nu în ultimul rând, avea un caracter intuitiv special și era perfecționist, uneori până la exasperare.

Toate aceste calități au făcut ca numele său să se înscrie pentru totdeauna printre cele ale specialiștilor care au adus contribuții esențiale la studierea Preistoriei din România și Europa de sud-est publicând în cariera sa peste 400 de lucrări relevante, dintre care circa 20 de volume.

La modul propriu, în decursul îndelungatului său parcurs științific, preocupările lui Nicolae Ursulescu au vizat întreg neo-eneoliticul de la est de Carpați. Lucrările sale trebuie obligatoriu citite și citate de către oricine este interesat de dinamica și evoluția primelor comunități neolitice de la est de Carpați (culturile Starcevo-Criș și cea a ceramicii liniare). Cercetările sale de la Târgu Frumos și Isaiia au contribuit la evidențierea și conturarea procesului care a permis extinderea și dezvoltarea civilizației Precucuteni, devenind – în egală măsură – esențiale în orice demers științific asupra epocii. În ceea ce privește cercetarea civilizației Cucuteni, aceasta nu ar fi pe deplin înțeleasă fără contribuțiile substanțiale ale lui Nicolae Ursulescu. Acestei civilizații i-a dedicat profesorul ani buni din activitatea sa științifică nu doar prin cercetările de teren, ci și o muncă imensă desfășurată în zeci de ani de documentare și sistematizare a câtorva mii de titluri pentru realizarea unei bibliografii a civilizației Cucuteni, pe care le-a organizat în ultima sa lucrare apărută antum.

² Expoziția Cucuteni – Trypillia: una grande civiltà dell'Antica Europa/ Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe, organizată la Palazzo della Cancelleria, Roma, Vatican, în perioada 16 septembrie-31 octombrie 2008.

³ Catalogul expoziției *Cucuteni – Trypillia: A Great Civilization of Old Europe*, Palazzo della Cancelleria, Rome-Vatican, 16 September – 31 October 2008, editorial board: L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban, Cucuteni pentru Milleniul III Foundation & Hers Consulting Group, București, 2008, 278 p. cu varianta în limba italiană *Cucuteni – Trypillia: una grande civiltà dell'Antica Europa*, Palazzo della Cancelleria, Rome-Vatican, 16 settembre – 31 ottobre 2008, comitato editorial: L. Stratulat, N. Ursulescu, S. Țurcanu, F.-A. Tencariu, C. Hriban, Cucuteni pentru Milleniul III Foundation & Hers Consulting Group, Iași, 2008, 155 p.

⁴ *Enciclopedia Complexului Cultural Precucuteni-Cucuteni/ Tripolie*.

Nicolae Ursulescu a reușit, prin contribuții remarcabile, să fie în multe direcții un deschizător de drumuri.

Afirmația este valabilă atât pentru activitatea de cercetare (este considerat inițiatorul arheologiei preistorice a sării din România; este specialistul care a atras atenția asupra prezenței personajelor androgine în viața spirituală a comunităților Cucuteni), cât și pentru activitatea sa științifică desfășurată la Universitate.

Nicolae Ursulescu s-a numărat printre profesorii Facultății de Istorie din Iași care, imediat după Revoluția din 1989, au inițiat colaborarea cu omologii lor de la Chișinău, și implicit cu instituția pe care o reprezentau. În mai 1990, la inițiativa profesorului Ursulescu, erau prezenți la Iași, profesorul Ion Niculiță împreună cu doi studenți, invitați cu ocazia organizării unei întâlniri naționale a Cercurilor de Istorie Veche și Arheologie. Acel prim moment – memorabil în contextul vremurilor și greu de evocat prin prisma semnificațiilor sale simbolice – a inițiat o colaborare interinstituțională și transfrontalieră care, în decursul timpului, a devenit o constantă a vieții universitare de la Iași și Chișinău.

Aceluiași profesor i se datorează și inițierea unui parteneriat la nivel instituțional cu Universitatea din Bari, extrem de fructuos ca rezultate științifice și pedagogice. Nicolae Ursulescu a fost sufletul acestei colaborări vreme de un deceniu și jumătate. În acest context, și de câte ori finanțele și vremurile au permis, profesorul și-a dus studenții în Europa, la schimburi de experiență, conferințe și congrese internaționale. În vremurile când pentru studenții români o deplasare în străinătate era doar un vis frumos, Nicolae Ursulescu a organizat și inițiat vizite de documentare în numeroase muzee și situri celebre din Europa, susținute financiar prin proiectele pe care le-a coordonat.

În cadrul Facultății de Istorie, una dintre cele mai importante inițiative ale lui Nicolae Ursulescu s-a concretizat în înființarea Centrului Interdisciplinar de Studii Arheoistorice (acronim CISA, în anul 2001) și, subsecvent, a Platformei de formare și cercetare interdisciplinară în domeniul arheologiei (în anul 2006), astăzi Centrul Arheoinvest din cadrul Departamentului de Științe Exacte și Științe ale Naturii al Institutului de Cercetări Interdisciplinare, în cadrul Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, cu specialiști și contribuții esențiale la cercetarea arheologică interdisciplinară din România și nu numai. Astfel, proiectele inițiate și finanțările obținute inițial de către, și sub coordonarea profesorului Ursulescu, au permis constituirea la Iași a uneia dintre cele mai moderne și mai performante baze logistice din România, care a reușit să realizeze în decursul timpului numeroase analize și abordări interdisciplinare de actualitate în arheologie.

Nicolae Ursulescu formator și creator de școală a fost un excelent pedagog a iubit cu o pasiune nedezmințită Arheologia avea o tenacitate greu de egalat, specifică unui Berbec din zodiac, cum ne plăcea uneori să subliniem ... îi plăceau

expedițiile și călătoriile, chiar dacă ele se petreceau uneori doar la nivel bibliografic a fost gurmand și amator de vinuri bune mai presus de toate, peste ani, am înțeles că ... toate acestea compuneau o artă, arta de a se bucura de viață și că, direct sau indirect, a reușit să ne-o transmită și nouă.

Dumnezeu să-l așeze în Ceruri!

Sit tibi terra levis!

Senica ȚURCANU

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ

Cornelia-Magda LAZAROVICI, *Scânteia-Dealul Bodești: figural plastic art and more*, edited by Constantin-Emil Ursu, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, 353 p.

Volumul de față cuprinde opt capitole, precedate de o Introducere și urmate de Concluzii, Bibliografie, Planșe și Catalog. Cartea se constituie într-o lucrare cu caracter monografic, care valorifică reprezentările plastice descoperite începând cu anul 1985 în situl arheologic Scânteia-Dealul Bodești/ La Nuci, jud. Iași.

După o introducere în care autoarea ne familiarizează cu tematica lucrării, Capitolul 1 prezintă istoricul cercetărilor din acest sit. Sunt prezentate, sintetic, etapele diferite de cercetare, fiind descrise inclusiv campaniile de prospectări geofizice efectuate în sit, în decursul timpului, de mai multe echipe. Sunt prezentate toate locuințele cercetate, dar și sistemul defensiv al așezării.

Autoarea face trimiteri la bibliografia în care o parte dintre piesele descoperite la Scânteia au fost valorificate din punct de vedere științific.

Capitolul 2 se referă la contextul descoperirilor. Autoarea precizează încă de la început faptul că marea majoritate a idolilor și a altor obiecte încadrate în categoria plasticii figurative provin, în special, din jurul locuințelor și din gropi. Remarcabile sunt piesele care provin de sub podelele caselor, subliniindu-se faptul că este greu de decis dacă este vorba despre depuneri intenționate sau pătrunderi accidentale. În acest context, impresionant este numărul de obiecte speciale descoperite în Locuința nr. 1, respectiv pe podea: 11 idoli antropomorfi, 4 idoli zoomorfi, 1 vas *kernos* fragmentar, 1 picior de altăraș; și în jurul platformei: 36 de idoli antropomorfi, dintre care 10

masculini, 21 de idoli zoomorfi, 1 vas zoomorf, 2 vase cu protomă, 2 vase antropomorfe, 5 idoli conici, 2 vase *kernos* fragmentare, 1 tabletă cu semne și simboluri. Sunt descrise sistematic inventarele din locuințele cercetate, fiind evidențiate piesele speciale, idoli, precum și vasele antropomorfe și zoomorfe, totodată, autoarea făcând trimitere la figura corespondentă fiecărui obiect în parte.

Capitolul 3 abordează materialele și tehnicile aplicate pentru modelarea reprezentărilor figurative. Autoarea remarcă faptul că în cele mai multe cazuri a fost folosit lutul semifin, degresat cu nisip și, uneori, cu fragmente ceramice. Remarcabile sunt urmele de cariopse, care sunt vizibile macroscopic în pastă. Acest capitol cuprinde o serie de precizări tehnologice, precum și o clasificare a pieselor speciale descrise. Sunt analizate: modul de fragmentare, stilurile de reprezentare și chiar unele detalii de finețe, cum ar fi elementele fizionomice sau anatomice. Capitolul este unul sintetic, în care sunt discutate categoriile principale de obiecte și sunt precizate, pentru fiecare caz în parte, complexul de proveniență și figura care ilustrează respectivul obiect.

Capitolul 4 „Anthropomorphic plastic art” debutează cu explicarea terminologiei folosite, respectiv termenul de „idol” pentru reprezentările antropomorfe și zoomorfe. Autoarea recurge la câteva dicționare și la definițiile directe ale termenului „idol”, conectând această categorie de piese cu viața religioasă a comunităților preistorice. Totodată, autoarea nu agreează noile teorii ale curentului post-procesualist, prin care artefactelor li se dau denumiri care nu reflectă caracteristicile și folosirea din vremurile în care acestea au fost create.

Din nou, remarcabil este faptul că, dintre cei 592 de idoli antropomorfi descoperiți la Scânteia, doar șase idoli feminini au fost descoperiți întregi, și dintre cei șase, doar unul a fost întregit. Cu această ocazie, autoarea discută un subiect sensibil, respectiv fragmentarea idolilor, sistematizând diversele idei și explicații vehiculate în literatura de specialitate până în acest moment, făcând referiri nu doar la arealul cucutenian, ci și la mediile culturale Gumelnița, Vinča și la alte culturi neolitice balcanice, cu extinderi către zona anatoliană. Pe larg, este discutată ornamentarea idolilor de la Scânteia, în corelație cu descoperiri similare din alte situri cucuteniene, autoarea utilizând un aparat critic extins, cu trimiteri precise. Se descriu pe larg zonele predilecte pentru aplicarea decorului în corelație cu modelele decorative folosite. Sunt descrise, mai detaliat, câteva exemplare de reprezentări antropomorfe ce prezintă elemente ornamentale unicat sau rareori întâlnite. În anumite cazuri, au fost evidențiate reprezentări ale unor bijuterii, în cazul statuetele feminine, sau aplicarea unor eșarfe/centuri, în cazul celor masculine. Descrierea statuetele masculine cuprinde nu doar tehnologia de modelare, ci și diversele detalii considerate că ar reprezenta statutul social al personajelor.

Capitolul 5 intitulat „Anthropomorphic vessels and ceramics with anthropomorphic decoration” prezintă vasele antropomorfe sau vasele cu decor

antropomorf, Scânteia fiind unul dintre siturile care a furnizat un număr relativ mare de astfel de reprezentări, comparativ cu alte situri contemporane. La fel ca în cazul statuetelor, la fiecare element, fragment sau piesă discutate în cadrul acestui capitol se face trimitere la locul de descoperire și figura unde se află ilustrația. O atenție specială în cadrul acestui capitol este acordată descrierii vaselor de tip *pythos* care cuprind reprezentări antropomorfe în relief. O altă descriere interesantă se referă la vasele de tip „horă”, care la Scânteia au fost descoperite doar fragmentar, făcându-se totodată referiri la descoperiri asemănătoare din mediul cucutenian și nu numai.

Capitolul 6 are în centrul atenției reprezentările plastice zoomorfe, descoperite la Scânteia în număr destul de mare, comparativ cu alte situri: 193 de idoli zoomorfi, 21 de protome și trei vase zoomorfe fragmentare. Descrierea acestei categorii de obiecte cuprinde prezentări generale și de detaliu ale unor exemplare modelate realist, tratând categoriile de animale redade. O atenție specială este acordată vaselor de tip *rhyton*.

Capitolul 7 cuprinde o serie mai largă de artefacte, în acest cadru fiind descrise pandantivele, altărașele, vasele de cult și alte piese cu o frecvență redusă. Dintre categoriile principale abordate amintim pandantivele *en violon* și pandantivele de tip toporaș (imitații în lut). Au fost documentate la Scânteia 26 de fragmente de altărașe, de la marea majoritate fiind păstrate numai picioarele; unele piese au fost inițial decorate cu pictură tricromă. Autoarea prezintă sintetic și descoperirile de altărașe similare cu cele de la Scânteia, care provin din alte situri contemporane sau chiar mai târzii.

Capitolul 8 abordează un subiect mai puțin discutat în cadrul publicațiilor de specialitate, respectiv temele religioase preistorice. În cadrul acestui capitol, autoarea încearcă să decodifice scopul pentru care au fost realizate reprezentările antropomorfe și zoomorfe.

O primă mare temă religioasă evidențiată, recurentă nu doar la Scânteia, ci și în întreg peisajul epocii cucuteniene, este cea a Marii Zeițe-Mamă, imagine legată de renașterea ciclică a naturii. O discuție interesantă este cea care abordează semnele și simbolurile prezente pe diversele părți anatomice ale statuetelor antropomorfe. Se discută în detaliu simbolurile universale, precum rombul, spirala sau cercul.

Alte teme interesante tratate în acest capitol se referă la interpretarea reprezentărilor masculine, androgine, a cuplului divin, a reprezentărilor de tip Janus, toate făcând parte din universul religios cucutenian.

Reprezentarea animalelor este pusă în legătură cu creșterea și domesticirea acestora în cadrul așezărilor. Prezența lor se explică prin furnizarea unor produse de subzistență, dar și prin personificarea unor animale mitice, primordiale.

În cadrul Concluziilor, autoarea sintetizează ideile exprimate în cadrul capitolelor anterioare, considerând că în viața comunităților cucuteniene, în general, și în cazul sitului de la Scânteia, în special, viața religioasă juca un rol important fiind, de

fapt, parte din viața de zi cu zi. Practic, reprezentările plastice sunt urma palpabilă a unor practici de cult pe care le putem cu greu descifra astăzi.

Numărul însemnat de reprezentări antropomorfe, zoomorfe, obiecte non-funcționale și piese cu rol simbolic descoperite la Scânteia poate fi explicat prin existența unor evenimente și ceremonii care se desfășurau în așezare, periodic. Toate aceste artefacte sunt legate de rituri și ritualuri ale căror origini se plasează în zorii civilizațiilor neolitice, continuând să fie practicate pe un spațiu larg ce include și complexul cultural Precucuteni-Cucuteni.

Bibliografia folosită cuprinde 224 de titluri ale unor lucrări monografice, articole, rapoarte și cataloage. Ea include și o listă de abrevieri, atât bibliografice, cât și ale unor cuvinte folosite în Catalogul pieselor.

Cea mai consistentă parte a lucrării (aproximativ 75% din întregul volum) o reprezintă ilustrația.

Planșele (numerotate de la I la IV) includ planul săpăturilor, amplasarea locuințelor, sistematizarea așezării pe baza cercetărilor geofizice efectuate de către Carsten Mischka împreună cu echipa sa de la Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, schița cronologică a culturilor neolitice și eneolitice de pe teritoriul României și o fotografie cu platforma și dărâmăturile Locuinței 1.

Catalogul include 1072 de înregistrări, grupate pe complexe și categorii de materiale. Fiecare piesă în parte are un număr de referință. Au fost realizate fotografii generale și de detaliu din mai multe poziții și câteodată unghiuri pentru fiecare artefact, alături de scară, astfel încât ilustrația este extrem de sugestivă. Legenda precizează atribuirea în cadrul categoriei de artefacte, contextul de proveniență, anul descoperirii, numărul de inventar și colecția din care piesa face parte, urmate de dimensiunile fiecărui obiect. Informațiile sunt completate cu trimiterea bibliografică, dacă piesa a mai fost publicată, sau cu specificația „inedit”, în cazul celor care sunt prezentate pentru prima dată.

Nu putem trece cu vederea calitatea imprimării, care aduce plus-valoare artefactelor ilustrate, fiind executată în condiții grafice excelente.

Valorificarea colecției de artefacte speciale descoperite în cadrul cercetărilor desfășurate în situl arheologic Scânteia-Dealul Bodești/ La Nuci, jud. Iași, reprezintă una dintre cele mai valoroase inițiative științifice ale momentului, având în vedere faptul că numărul ridicat, precum și valoarea artistică a pieselor demonstrează calitatea de așezare principală a acestui sit în cadrul primei faze de dezvoltare a culturii Cucuteni. Bogatul material ilustrativ, precum și textele publicate în limba engleză face ca această publicație să fie una atractivă pentru specialiști, dar și pentru pasionații interesați de civilizația Cucuteni, atât din România, cât și din străinătate.

Adela KOVÁCS

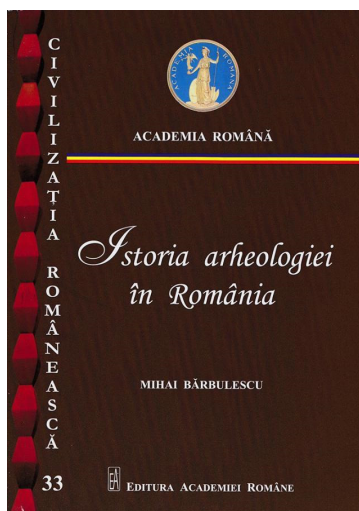
Mihai BĂRBULESCU, *Istoria arheologiei în România*, Editura Academiei Române, București, 2022, 490 p.¹

Monografia dedicată istoriei arheologiei din România este o lucrare a cărei lipsă a fost semnalată în istoriografia națională cu ocazia fiecărui studiu scris sau prin declarații verbale la conferințele care aveau ca temă analizarea faptelor petrecute în acest domeniu. În „Cuvântul-înainte” care deschide lucrarea, Mihai Bărbulescu precizează necesitatea apariției unei lucrări atât de complexe sub raport tematic și își asumă rolul de deschizător al unui drum ce poate fi completat continuu prin noile cercetători.

Organizarea volumului cuprinde opt capitole, divizate fiecare în mai multe subcapitole, Cuvântul-înainte și Cuvântul de încheiere, Lista ilustrațiilor, Bibliografia și Indicele de nume.

Primul capitol, „Descoperiri arheologice întâmplătoare” are trei subcapitole: 1. *Românii din Sucidava descoperă obiecte preistorice*; 2. *Consemnarea „descoperiri arheologice” întâmplătoare*; 3. *Atitudinea față de tezaure*. Prin această prezentare a modului în care au fost interpretate descoperirile arheologice de-a lungul timpului, reținem ideea că pe parcursul Antichității și al Evului Mediu, în spațiul geografic aferent țării noastre, cei care descopereau întâmplător artefacte nu le puteau încadra corect temporal, atribuindu-le mai degrabă unor forme de legende populare. În paginile acestui capitol sunt detaliate și descoperirile arheologice întâmplătoare de la Sănnicolau Mare, Șimleul Silvaniei II, Tezaurul de la Pietroasa, Tezaurul de la Apahida etc., autorul neținând cont de granițele teritoriale ale României, fondată ca stat național pe parcursul secolului al XIX-lea, ci aduce informații despre acest domeniu și din secolele anterioare și dintr-un spațiu geografic mult mai vast.

Reținem că, maniera în care s-a format în conștiința românească valoarea și grija bunului de tezaur a fost modelată și de influența Imperiului Habsburgic și a Imperiului

¹ Volumul a fost tipărit cu sprijinul financiar al Primăriei Municipiului Iași în cadrul parteneriatului încheiat cu Academia Română, în cadrul „Colecției Civilizația Românească 33” al cărei coordonator este Acad. Victor Spinei.

Rus. De-a lungul secolelor al XVIII-lea și al XIX-lea, Țările Române au pierdut numeroase tezaure descoperite din cauza lipsei specialiștilor care să le autentifice, clasifice și a instituțiilor unde acestea să fie păstrate și studiate.

Capitolul al II-lea „Descoperiri arheologice intenționate”, cuprinde cinci subcapitole: 1. *Descoperiri intenționate în antichitate*; 2. *Căutarea comorilor. Date folcloristice*; 3. *Căutarea comorilor în Evul Mediu și în Epoca Modernă*; 4. *Regimul juridic al descoperirilor de comori în Evul Mediu și Epoca Modernă*; 5. „*Arheologia utilitară*”. Parcurgând paginile acestui capitol observăm că, în Antichitate mormintele erau profanate pentru obținerea bogățiilor (monede și bijuterii) depuse în timpul ceremoniei funerare, iar în epocile următoare, oamenii urmăreau semne pe care natura le putea oferi, pentru ca săpăturile intenționate după comori să aducă îmbogățirea rapidă sau alte beneficii. Căutătorii de comori se organizau și vandalizau ruinele antice și medievale.

Prezentarea legislației privitoare la proprietatea asupra comorilor pornind din Antichitate ne arată că fiscul avea drept de păstrare asupra descoperirilor pentru început, mai târziu i se dădea dreptul proprietarului locului unde s-a făcut descoperirea să păstreze o parte din ea sau chiar pe toată. Evoluția sistemului de supraveghere a descoperirilor arheologice a stat la baza formulării primelor reglementări cuprinse în *Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte giudețe*, tipărită la Iași în vremea lui Vasile Lupu, în 1646 și în *Îndreptarea legii*, apărută în Țara Românească, în vremea lui Matei Basarab, în 1652. În Transilvania se aplicau reglementările din Imperiul Habsburgic, ce prevedeau, începând cu 1811, că o treime din comoară aparținea tezaurului imperial, iar din 1846 bunurile arheologice intră sub incidența prevederii din Codul Civil austriac referitoare la comori. Dacă descoperirea se făcea pe o proprietate a statului, jumătate revenea acestuia. Totuși, oamenii nu căutau doar comori. În Evul Mediu ruinele antice erau refolosite ca materiale de construcție. Cetățile antice au fost distruse pentru construcții edilitare, civile sau religioase. Monumentele funerare au fost înglobate frecvent în structura unor noi edificii.

Autorul analizează lucrările folcloristice ale lui T. Pamfile și Gh. Ciușanu, fără a le corela cu documentele epocii, deja studiate și publicate¹, unde sunt surprinse detalii despre modalitatea în care erau respectate prevederile legale și soluțiile pentru diminuarea distrugerilor asupra monumentelor și cetăților antice.

Capitolul al III-lea, „Cercetarea antichităților în secolele XV-XVIII” are două subcapitole: 1. *Cercetarea inscripțiilor antice. Colecții de inscripții și alte antichități*; 2. *Observarea unor vestigii și consemnarea descoperirilor întâmplătoare*. Culegătorii de inscripții existau în secolele XVI-XVIII, mai ales în Transilvania. Sunt menționate aici

¹ Vasilica Mirza, *Treasure hunters in Romania at the end of nineteenth century and the beginning of the twentieth*, în *Caiete ARA*, 9, 2018, p. 197-208.

câteva corpusuri de izvoare de unde au fost culese informațiile și redată date biografice ale personalităților (episcopi, principii, regi) cu a căror colecții de artă și numismatică s-au deschis primele muzee la Alba-Iulia, Târgu Mureș, Târgu Secuiesc, Sibiu. Marile opere ale arhitecturii romane, de exemplu, au fost observate și consemnate de cronicari, ca Miron Costin, stolnicul Cantacuzino sau de către Dimitrie Cantemir.

Capitolul al IV-lea, „Secolul al XIX-lea” se desfășoară în opt subcapitole pe parcursul a 50 de pagini: 1. *Romantism și arheologie*; 2. *Transilvania și Banat. Colecționari, cărturari, descoperiri arheologice*; 3. *Cercetarea ruinelor Sarmizegetusei dacice*; 4. *Principatele române*; 5. *Bucovina*; 6. *Dobrogea*; 7. *România în Societăți arheologice și istorice străine. Vizita lui Mommsen în Transilvania (1857) și misiunea arheologică franceză în Principatele Române și Dobrogea (1865)*; 8. *Primele instituții. Societăți și muzee*. Desele citări din colecția „Călători străini” completează ceea ce cunoaștem despre subiect, mai ales pentru prima jumătate a secolului al XIX-lea, altfel sunt reluate informațiile consacrate, fără noi completări despre începuturile arheologiei și exponenții săi: Cezar Bolliac, Dimitrie Papazoglu, Dimitrie C. Butculescu, Gheorghe Săulescu sau colecționarii Nicolae Mavros, Mihalache Ghica, Mihail Kogălniceanu sau Alexandru Odobescu, care a început o primă repertoriere a ruinelor și urmelor vechilor civilizații prin *Chestionarul arheologic* pus în circulație în Principatele Unite, în anul 1871. Tot lui Alexandru Odobescu îi atribuim și deschiderea primului curs universitar de *Istoria arheologiei*, la Universitatea din București, în anul 1874. Vizitele arheologilor străini în Principate sau în Transilvania ne fac cunoscute nume ca Theodor Mommsen (care a colaborat în Transilvania cu istoricul sibian G. D. Teutsch și cu Grigore G. Tocilescu), Gustave Boissière, Ambroise Baudry, A. Baligot. Mommsen culegea și publica inscripțiile latine în *Corpus Inscriptionum Latinarum*, făcea observații despre starea monumentelor, despre arderea inscripțiilor odată cu piatra de var la Sarmizegetusa etc. Misiunile arheologice de la jumătatea secolului al XIX-lea din Principatele Române aveau ca scop studierea fortificațiilor romane de la Dunărea de Jos.

Încercarea autorului de a reda tabloul epocii este parțială și subcapitolele nu sunt echilibrate. Dacă despre situația din Țara Românească informațiile cunoscute au fost reluate și cu acest prilej, pentru Moldova nu sunt deloc menționate preocupările pentru cercetările de la Cucuteni, deși aparțin tot secolului al XIX-lea, ci sunt lăsate pentru următorul capitol. Revenirea la detaliile privind organizarea legislativă datorate adoptării Regulamentului Organic și neașezarea acestor informații în Cap. II.4, precum și observațiile autorului sunt discutabile „[...] De observat în text, suntem încă în epoca în care se pendula între vocabulele «arhiologia» și «arheologia»” (p. 138).

Atunci când face referire, din nou, la descoperirile de comori care au fost aduse la muzeu, ca în cazul Tezaurului de la Pietroasa, autorul face o mențiune între paranteze care putea fi introdusă – în opinia noastră – la capitolul cu descoperitorii de comori,

contextualizând evoluția sistemului de protecție a descoperirilor întâmplătoare și asemănarea cu unele descoperiri făcute astăzi de către cei care utilizează detectoarele de metale. Formularea următoare „muzeu de toate pentru toți” (p. 146) poate fi reformulată în acord cu concepția timpurilor, „cabinet de curiozități”, de exemplu. Pentru prezentarea primelor instituții muzeale din Iași și București, autorul se rezumă la informațiile din monografia asupra orașului Iași a lui N. A. Bogdan din 1919 sau din Statutul Muzeului Național de Antichități.

Capitolul al V-lea, „Odobescu, Tocilescu, Torma și contemporanii lor” se împarte în șase subcapitole: 1. *Societăți, muzee și colecții. Legislația*; 2. *Arheologii. România*; 3. *Arheologii. Transilvania și Banat*; 4. *Arheologii. Bucovina*; 5. *Arheologii. Basarabia*; 6. *Arheologia la Universitate*.

O incursiune printre regulamentele și legile de care depind cercetările arheologice la finalul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, prin redarea articolelor de lege, *mot à mot* sau pe sărite, fără contextualizare, fără referire la modul în care s-au pus în aplicare acele legi, nu ar mai trebui să se regăsească astăzi în România. La fel și pentru scurtele prezentări asupra muzeelor din Oradea, Chișinău, Alba-Iulia, Tg. Jiu, Baia Mare, Suceava, Turnu Severin, Galați, Fălticeni, Craiova, Iași, Sălaj, Turda, multe citate din surse la care autorul nu a avut acces, citând cu *apud* părerea autorilor care au văzut sursa primară și au interpretat-o sau direct de pe website-urile instituțiilor. Sunt făcute și scurte prezentări ale arheologilor cunoscuți pentru Bucovina (Josef Eduard Ritter von Gutter, Dimitrie Olinescu, Josef Szombathy, Karl Adolf Romstorfer), Basarabia (Alexie Naco, Casian Ion Suruceanu, Ernst von Stern, Vasiliu Kurdinovski) sau Transilvania și Banat (Carl Gooss, Szofia Torma, László Ferenc, Orosz Endre, Pósta Béla, Roska Márton, Milleker Bódog, Toma Károly, Cserni Bela, Kostván István).

Concepțiile arheologilor au fost din nou analizate și o parte a polemicilor lor, ca cele dintre Bolliac și Odobescu, dintre Dimitrie Butculescu și Neculai Beldiceanu, dintre Grigore Tocilescu și Teohari Antonescu și George Murnu. Nu sunt menționate cele dintre Tocilescu și Iorga sau Tocilescu și Pamfil Polonic. Apreciem că această secvență are nevoie de mari completări cu informații ce se regăsesc în bibliografia de specialitate apărută în ultimii ani².

² Andi Mihalache, *Contribuții la istoria ideii de patrimoniu: surse, evoluții, interpretări*, Iași, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2014; Mădălin-Cornel Văleanu, *Despre descoperirea stațiunii eponime a civilizației Cucuteni*, în Victor Spinei, Nicolae Ursulescu, Vasile Cotiugă (eds.), *Orbis prehistoriae. Mircea Petrescu-Dîmbovița-in memoriam*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” Iași, 2015; Attila László, *Momente din istoria cercetării culturii Cucuteni-Ariuşd. Corespondența lui Hubert Schmidt cu Ferenc László din perioada săpăturilor de la Cucuteni (1909-1910)*, în *op. cit.*, p. 131-156; Vasilica Mirza, *The polemic between Pamfil Polonic and Grigore G. Tocilescu*, în *Caiete ARA*, 10, 2019, p. 207-222.

Autorul scrie și despre săpăturile arheologice de la Cucuteni (p. 187) propuse Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice în anul 1895 de către Gr. C. Buțureanu și N. Beldiceanu, fără să completeze concluziile cu informațiile relevate de Raportul de săpătură³ găsit în fondul de arhivă și publicat în urmă cu 13 ani, greșind astfel în interpretare.

Remarca din finalul capitolului „viața arheologului nu este ușoară, dar e compensată de mica aventură a deplasărilor și excursiilor arheologice” (p. 215), surprinde atmosfera romantică specifică activităților de natură arheologică la cumpăna dintre secole.

Capitolul al VI-lea, „Epoca lui Pârvan” are cinci subcapitole: 1. *Instituții. Legislați. Muze. Universități*; 2. *Vasile Pârvan*; 3. *Cercetarea preistoriei și protoistoriei*; 4. *Arheologia clasică*; 5. *Cercetarea epocii migrațiilor și a evului mediu*.

„Crearea României Mari a însemnat așezarea arheologiei românești în aceleași cadre legale și instituționale în toate provinciile istorice. Abia în 1919 o nouă lege va reglementa statutul muzeelor, modul în care se făcea legal cercetarea arheologică”. Prin această afirmație, autorul ignoră Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice din anul 1913, care a abrogat toate legile anterioare din 1892 și 1893. Conform noilor prevederi, directorul Muzeului Național de Antichități, subordonat Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, pierde rolul de coordonator al chestiunilor de care depinde arheologia și muzeologia din România. Acest rol îl va căpăta noua structură înființată prin lege, Comisiunea Monumentelor Istorice. Continuatoare a Comisiunii Monumentelor Publice, înființată prin Legea conservării și restaurării din 1892, aceasta căpăta și atribuții specifice arheologiei și muzeografiei. Autorizațiile pentru săpături intrau în sarcina membrilor Comisiei, la fel și întocmirea unui inventar al monumentelor istorice. În perioada interbelică, activitățile Comisiei erau împărțite cu membrii onorifici aleși în fiecare județ din țară. De menționat că, tot în anul 1919, s-au înființat și Comisiile regionale de la Cernăuți – pentru Bucovina, Chișinău – pentru Basarabia, Cluj – pentru Transilvania și Lugoj – pentru Banat. Acestea erau sub tutela Comisiunii Centrale de la București. În anul 1948 Comisiunea Monumentelor Istorice a fost desființată.

Prezentarea situației muzeelor în perioada interbelică este specifică unei schimbări de concepție, făcându-se trecerea de la centralismul caracteristic în organizare până la Primul Război Mondial care a sistat activitățile arheologice începute și a presupus închiderea unor muzee și trimiterea patrimoniului lor cu tezaurul Român la Moscova sau vandalizarea muzeelor de către trupele germane și bulgare aflate în Dobrogea și Muntenia, spre o tendință localistă, generată de intensificarea cercetărilor

³ Vasilica Mîrza, *Un manuscris inedit despre cercetările efectuate la Cucuteni în 1895 în HUI, I, 2010*, p. 169-199.

și lipsa spațiului de depozitare și valorificare a patrimoniului arheologic existent, situație care a necesitat deschiderea muzeelor în locurile unde erau făcute cercetări sistematice. Această situație a fost întâlnită și în Al Doilea Război Mondial, iar atunci muzeele din Iași și București au luat calea refugului împreună cu Universitățile și profesorii lor.

În paginile acestor subcapitole putem întâlni prezentate numeroase cercetări ale arheologilor români, atât concepțiile lor, cât și metodele folosite sau rezultatele cercetărilor atribuite lui Vasile Pârvan, Ioan Andrieșescu, Radu Vulpe, Ecaterinei Vulpe, Vladimir Dumitrescu, Hortensiei Dumitrescu, Ion Nestor, Vasile Christescu.

Reținem că, în perioada interbelică „Cercetarea epocii migrațiilor a epocii evului mediu n-a constituit o preocupare specială pentru arheologia interbelică românească. Discursul istoriografic românesc asupra perioadei se întemeia în cea mai mare parte pe izvoarele literare antice, pe lucrări generale străine (care încorporau uneori descoperiri punctuale din România) și pe expunerea teoriei continuității de locuire a dacoromanilor în spațiul vechii Dacii” (p. 278).

Capitolul al VII-lea, „A doua jumătatea a secolului al XX-lea” are șapte subcapitole: 1. *Arheologii și noua ideologie până în 1989*; 2. *Legislație și instituții*; 3. *Ultimul deceniu al secolului al XX-lea*; 4. *Cercetarea arheologică în a doua jumătate a secolului al XX-lea*; 5. *Arheologia preistoriei și protoistoriei*; 6. *Arheologia clasică*; 7. *Arheologia perioadei migrațiilor și a evului mediu*.

A doua jumătate a secolului al XX-lea cunoaște o dezvoltare sub raportul deschiderii cercetărilor pentru toate epocile, crearea unor școli de arheologie cu programe instituționale centrate pe sinteză, crearea de institute, sistematizarea activităților muzeale și profesionalizarea unui număr suficient de arheologi. „A avut loc și o schimbare ideologică impusă de noul regim politic al României – până în 1989 – care a influențat prin orientare și interpretare și cercetarea arheologică” (p. 281). Sunt prezentate lucrările de sinteză pline de ideologie marxistă ale istoriei românilor, lucrările dedicate Daciei romane scrise de M. Roller, C. Daicoviciu, M. Macrea, D. Tudor. Unii arheologi au fost înlăturați de Securitate în timpul regimului comunist, fiindcă trecutul nu îi făcea eligibili pentru a sta la aceeași masă cu prezentul (Vl. Dumitrescu, I. I. Rusu, Ion Berciu, V. Boroneanț, Radu Vulpe, T. Sauciu-Săveanu). „Analiza metodelor de lucru și interpretare a datelor descoperite din secolul al XX-lea se înscriu în curentele specifice după al doilea război mondial de «straight archaeology». Limitarea la descriere și tipologie a dus la apariția curentelor numite «Noua arheologie» și «Arheologia post-procesuală» care repartizează cele două rupturi în istoria arheologiei secolului al XX-lea” (p. 291).

Această perioadă este cea în care și-au desfășurat activitatea arheologii Radu Vulpe, Mircea Petrescu-Dîmbovița, Emil Condurachi, D. M. Pippidi, I. Nestor, Eugenia Zaharia, Vl. Dumitrescu, C. Daicoviciu. Aceștia au fost acceptați de nomenclatura regimului comunist și au reușit să continue cercetările pe siturile deschise în întreaga

țară. Schimbările legislative au condus spre modificarea regulilor efectuării cercetărilor arheologice și la reorganizarea muzeelor. Muzeele deschise inițial pe lângă Universități, la București, Iași și Cluj au fost puse sub auspiciile institutelor Academiei Române, iar spre finalul anilor '50 (secolul XX) s-au deschis muzeele de istorie în localuri distincte, într-o nouă organizare, în urma reformelor din toate domeniile. S-au înființat multe muzee în această perioadă, în toată țara. În martie 1970 s-a decis înființarea Muzeului Național de Istorie a Republicii Socialiste România (deschis pentru public în mai 1972). Noul muzeu a concentrat cele mai reprezentative bunuri de patrimoniu aflate la diverse muzee din țară. Au început să fie redactate publicații periodice ale tuturor muzeelor și institutelor înființate, s-au scris câteva repertorii arheologice și au fost începute cercetări și pentru perioadele cele mai vechi ale preistoriei, remarcându-se și aici numele lui Constantin Nicolăescu-Plopșor (Bicaz), Al. Păunescu (Ripiceni-„Izvor”), Maria Bitiri, Ilie Borziac (Cosăuți, Gordinești, Climăuți – în Republica Moldova, n. subs.), Marin Cârciumar, Nicolae Vlăsa, Marin Nica, E. Zaharia, S. Marinescu-Bîlcu, D. Berciu, Eugen Comșa. Au fost deschise șantiere pentru studierea perioadei clasice în Dobrogea, la Histria, Callatis, Noviodunum, Tomis, Halmyris, Niculițel, Dinogetia, Troesmis, Capidava, Dacia - Ulpia Traiana Sarmizegetusa, Sucidava, Tibiscum etc. Perioada medievală deschidea cercetări la Sărata Monteoru, Sântana de Mureș-Cerneahov, Dridu, Biharea, Dăbâca, Cluj-Mănăstur etc. Au fost restaurate monumentele de la Adamclisi, Monumentul triumfal de la Tropaeum Traiani, Micia, Gilău, Castrul Arutela, Porolisum etc.

În al VIII-lea capitol și ultimul „Secolul al XXI-lea” cu șase subcapitole: 1. *Legislație și instituții*; 2. *Cercetările arheologice*; 3. *Cercetări privind preistoria și protoistoria*; 4. *Arheologia clasică*; 5. *Arheologia perioadei migrațiilor și a evului mediu*; 6. *Orientări noi*, sunt prezentate situația legislativă actuală și modul în care s-a transformat acest domeniu în ultimele două decenii. Noile metode de cercetare, specifice arheologiei interdisciplinare, permit astăzi cercetarea unui număr mari de situri sau efectuarea de cercetări preventive, ducând arheologii în colaborări cu numeroși cercetători din întreaga lume. Această parte a lucrării este o reluare a informațiilor deja publicate în anul 2016 de către autor în *Arheologia azi, în România*.

Lucrarea se încheie cu un „Cuvânt de încheiere”, de pledoarie pentru Arheologie și arheologi și cu un îndemn la susținerea acestei științe interdisciplinare, care trebuie apreciată (nu „prizată”, cum se exprimă autorul la p. 408) de noi toți, pentru a înțelege nu doar trecutul, ci pentru că ea este parte din prezent.

Lucrarea este bogat ilustrată în text și, la final, se regăsesc și sursele ilustrațiilor, însoțite de o bogată bibliografie. Din păcate, lipsesc izvoarele inedite. Datele prezentate sunt, de cele mai multe ori descriptive și lipsite de contextualizări și analiză. Ar fi fost binevenită o organizare metodologică diferită, astfel încât să se evite dese repetiții care fac referire la același loc sau situație, ori de câte ori se schimbă capitolul sau subcapitolul.

Atragem atenția și asupra formulărilor ambigue ale unor fraze și frecvenței crescute a erorilor de tehnoredactare, unele extrem de deranjante (în toate descrierile, de exemplu, greutatea pieselor sunt indicate cu kilograme (kg) în loc de grame (g), rezultând cantități uriașe de aur și argint descoperite întâmplător).

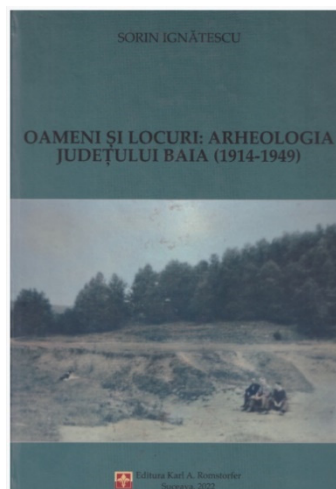
Poate o nouă ediție, revizuită, va reuși să transforme monografia dedicată istoriei arheologiei din România într-un reper istoriografic.

Vasilica MÎRZA

Sorin Ignătescu, *Oameni și locuri: arheologia județului Baia (1914-1949)*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2022, 404 p.

Lucrarea semnată de Sorin Ignătescu conturează o pagină din istoria arheologiei. Având ca punct de plecare un capitol al tezei de doctorat dedicată cercetării culturii Cucuteni în zona Podișului Sucevei, prezentul studiu reia și dezvoltă în principal problematica activității desfășurată de Vasile Ciurea, autorul fiind impulsionat și de accesul la o serie de materiale documentare inedite depozitate în cadrul unor instituții de cultură. Ca timp, studiul tratează perioada anilor 1914-1949, interval încadrat – așa cum se menționează în cadrul *Introducerii* (p. 5-7) –, de înființarea Muzeului Fălticeni (1914) și de demiterea lui Vasile Ciurea din postul de director al muzeului (1949). Ca spațiu geografic, atenția este concentrată asupra fostului județ Baia, unitate administrativ-teritorială din nord-estul României, al cărui teritoriu este astăzi împărțit între județele Suceava și Iași.

În primul capitol al lucrării, *Structura instituțională* (p. 9-12), autorul prezintă o serie de aspecte de ordin legislativ care trebuiau să constituie liniile directoare pentru cercetările și descoperirile arheologice din perioada interbelică. De asemenea, sunt subliniate și evidențiate eforturile făcute de Vasile Ciurea pentru crearea unui sistem care să ajute la protejarea patrimoniului arheologic, atât prin înființarea unor instituții muzeale (regionale și locale), cât și prin „educarea” unui segment mai larg al populației. Această scurtă incursiune este deosebit de utilă pentru a înțelege contextul general al epocii.

Cel de al doilea capitol al lucrării, *Cercetarea arheologică* (p. 13-57), discută investigațiile arheologice propriu-zise desfășurate în perioada interbelică. Prezentarea este făcută pe patru niveluri: național, regional, local și cel al membrilor comunității locale.

Primul nivel, cel al instituțiilor naționale, tratează activitatea desfășurată în fostul județ Baia de Universitatea din București/ Muzeul Național de Antichități, de Comisia Monumentelor Istorice și de Universitatea din Iași/ Muzeul de Antichități din Iași și prezintă implicarea acestora în investigarea unor stațiuni bine-cunoscute de acum în literatura de specialitate.

Cel de al doilea nivel, al instituțiilor regionale, se concentrează, în principal, pe activitatea desfășurată de Muzeul Fălticenilor, dar discută și activitatea altor instituții muzeale care au contribuit și au ajutat la o mai bună cunoaștere a istoriei județului Baia, precum Muzeul Arheologic din Piatra-Neamț și Muzeul de Istorie și Zoologie/ Muzeul de Antichități din Curteni. De asemenea, în rândurile capitolului este reliefată activitatea derulată de Vasile Ciurea – cercetările acestuia și strădaniile sale pentru recuperarea unor artefacte descoperite cu ocazia efectuării unor lucrări de ordin militar –, de Artur Gorovei – folclorist de renume, care, în anul 1934 efectuează săpături arheologice pe moșia fiului său –, și de Constantin Matasă – fiind evidențiată în principal colaborarea cu Vasile Ciurea.

Ultimele două niveluri, cele ale instituțiilor locale și ale membrilor comunităților prezintă, pe de o parte, eforturile elitelor intelectuale ale perioadei – prin participarea elevilor de liceu, a învățătorilor, preoților, a marilor proprietari, dar și a ofițerilor și a altor categorii profesionale, la diferite campanii de cercetări arheologice, periegeze, sau la recuperarea unor descoperiri întâmplătoare și donarea lor către instituții muzeale. Pe de altă parte, este adusă în discuție și atitudinea oamenilor simpli, fără școală, care, în unele situații, necunoscând importanța și istoria pieselor descoperite, produceau distrugerii iremediabile obiectelor, dar care, printr-o relaționare apropiată cu intelectualii satelor, contribuiau și la recuperarea diferitelor artefacte și la intrarea lor în circuitul muzeal.

Cel de al treilea capitol al lucrării, *Valorificarea editorială a cercetării* (p. 59-94), tratează publicațiile științifice apărute în perioada de interes. Ca și în capitolul anterior, discuția se poartă pe diferite niveluri instituționale, fiind prezentate lucrările cercetătorilor din cadrul Universității din București/ Muzeului Național de Antichități (Hortensia și Vladimir Dumitrescu, Ioan Andrieșescu, Corneliu Mateescu, Ecaterina Vulpe și Meluța Marin), a Comisiunii Monumentelor Istorice (Victor Brătulescu), a Universității din Iași/ Muzeului de Antichități din Iași (Orest Tăfrali), a Muzeului Fălticenilor (Vasile Ciurea) și a Muzeului Arheologic din Piatra-Neamț (Constantin Matasă), nefiind uitate nici materialele scrise de învățători sau preoți interesați de diferitele descoperiri arheologice (Adrian Grigoriu, Dumitru Drăgușanu). Întreaga prezentare este însoțită de „povestea” ascunsă în spatele

lucrărilor apărute în perioadă, fiind aduse în prim-plan atât șirul evenimentelor care au precedat tipărirea materialelor, cât și eforturile făcute de cercetători pentru publicarea lor.

Un alt capitol este dedicat *Valorificării expoziționale a cercetării* (p. 95-102). Structurat, de asemenea, pe niveluri instituționale (național, regional și local), acesta conține date referitoare la expozițiile care cuprindeau obiecte descoperite pe teritoriul județului Baia, dar și informații privitoare la modul lor de organizare, acolo unde acestea erau disponibile. De asemenea, capitolul aduce în discuție și problema restaurării și conservării obiectelor de patrimoniu deținute de unele dintre aceste instituții.

O altă parte a studiului tratează problema *Valorificării cercetării prin conferințe publice* (p. 103-106), accentul fiind pus pe inițiativele cercetătorilor vremii de a răspândi, prin intermediul comunicărilor susținute, rezultatele investigațiilor și a descoperirilor arheologice din județul Baia și de a informa, sensibiliza și educa astfel publicul larg cu privire la aceste aspecte.

Cel de al VI-lea capitol al lucrării aduce în atenție *Siturile arheologice* (p. 107-195) de pe teritoriul județului Baia, fiind constituit sub forma unui repertoriu. Ținând cont de datele din literatura de specialitate, dar și de informațiile din alte surse (manuscrite, corespondență), autorul identifică pe teren un număr de 64 de stațiuni arheologice, reușind să aducă informații noi și clarificări cu privire la istoricul cercetării sau la încadrarea cultural-cronologică a unor situri, dar și să identifice în teren o serie de așezări a căror locație nu mai era cunoscută cu certitudine.

Volumul se încheie cu un capitol de *Concluzii* (p. 197-198), în care este evidențiat contextul general al epocii interbelice și condițiile în care s-a făcut cercetarea în acea perioadă, urmat de un rezumat în limba engleză (p. 199-200), Abrevieri (p. 201-203), Bibliografie (p. 205-218) și un Indice de nume (p. 219-223) foarte util în cadrul demersului.

O serie de anexe (p. 225-404) ce cuprind manuscrite, corespondență și alte documente inedite utilizate la redactarea acestei lucrări încheie studiul de față, care înglobează informații interesante și utile privitoare la desfășurarea cercetărilor arheologice în perioada interbelică, când, pe lângă activitatea desfășurată de specialiști în domeniu, activau și amatori. În unele cazuri – precum cel al lui Vasile Ciurea – aceștia din urmă și-au pus întreaga viață în slujba arheologiei, contribuind atât la îmbogățirea repertoriului siturilor arheologice, cât și la protejarea descoperirilor arheologice, prin recuperarea și punerea în circuitul științific a acestora, dar și prin inițiativele cu caracter instituțional, care stau mărturie și astăzi.

Întreaga lucrare reflectă efortul considerabil depus de autor atât pentru identificarea diferitelor categorii de documente legate de temă, cât și pentru localizarea în teren a unor situri arheologice, volumul reușind în final să ne ofere o imagine

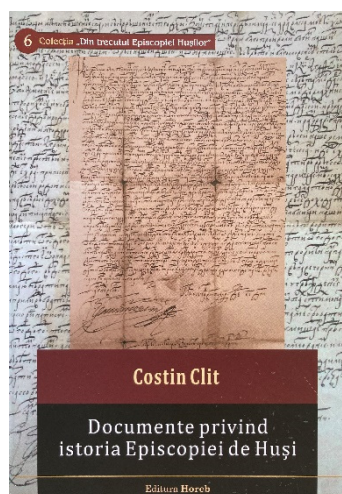
completă asupra modului în care s-a desfășurat cercetarea arheologică în prima jumătate a secolului al XX-lea și asupra modalităților de valorificare a diferitelor descoperiri arheologice.

Loredana SOLCAN

Costin Clit, *Documente privind istoria Episcopiei de Huși*. Lucrare apărută cu binecuvântarea Preasfințitului Părinte Ignatie, Episcopul Hușilor, Editura Horeb, Huși, 2021, 1.128 p.

Episcopia Hușilor, eparhie a Bisericii Ortodoxe Române, a fost întemeiată în anul 1598 de domnul Ieremia Movilă, fiind socotită cel de-al patrulea scaun vlădicesc al Țării Moldovei, după Iași, Roman și Rădăuți. A funcționat neîntrerupt până în anul 1949, când a fost desființată abuziv de autoritățile totalitarismului roșu. A fost reînființată abia în anul 1996. În anul 2021, la aniversarea unui sfert de secol de la reactivare, prin grija Asociației „Filantropia Ortodoxă” Huși, a fost editat cel de-al treilea volum din seria „Repere ale culturii și spiritualității vasluiene”: *Documente privind istoria Episcopiei de Huși*, un generos corpus de documente privitoare la istoria Episcopiei Hușilor, îngrijit de Costin Clit, de numele căruia se leagă „mare parte din cercetarea istoriografică dedicată lăcașurilor de cult din Episcopia Hușilor, în ultimii 25 de ani”, după cum precizează Preasfințitul Ignatie, Episcopul Hușilor, în textul introductiv *Cultivarea memoriei* (p. 7-8).

Profesorul Costin Clit s-a născut în anul 1964, în satul Gușitei, ce aparține de comuna Dimitrie Cantemir, jud. Vaslui, căreia i-a dedicat o carte: *Comuna „Dimitrie Cantemir”. Studiu monografic*, vol. I (Iași, 2016). A absolvit Facultatea de Istorie a Universității din București, iar din anul 1995 este profesor de istorie la Colegiul Național „Cuza Vodă” din Huși, instituție de prestigiu a „târgușorului dintre vii”. A activat și la Colegiul Agricol „Dimitrie Cantemir” Huși (1995-1997) și la Seminarul Teologic Ortodox „Sf. Ioan Gură de Aur” Huși (1996-2007). A colaborat cu articole și studii de istorie la numeroase publicații de specialitate și de cultură, numele său regăsindu-se și în mai multe volume colective de profil. Neobosit, Costin Clit susține

și editarea revistei de cultură „Prutul” (serie nouă), în paginile căreia au fost publicate numeroase documente, precum și articole și studii de istorie legate de Huși și județul Vaslui. Costin Clit este „un istoric ce-atacă cu încântare hățişurile trudei documentare”, după sugestiva caracterizare a lui Petru Ioan din impresionanta lucrare prosopografică *Școala literară de la Huși și din împrejurimile fâlcene* (Iași, 2019), tomul de față fiind cel mai recent titlu dintr-o listă semnificativă de volume de documente, între care amintim: *Studii și articole privind istoria orașului Huși* (în colaborare cu Mihai Rotariu), vol. I (Bârlad, 2005), vol. II (Bârlad, 2009); *Documente hușene*, vol. I (Iași, 2011), vol. II (Iași, 2013), vol. III (Iași, 2014), vol. IV (Iași, 2016); *Documente privitoare la Mănăstirea Florești, județul Vaslui* (Iași, 2020); *Documente privitoare la istoria Mănăstirii „Sfinții Arhangheli” – Metoc din Galați* (Galați, 2021), *Bisericile parohiei Crețești de Sus* (Huși, 2023).

Trecutul Episcopiei Hușilor a interesat mai mulți clerici și laici în aceeași măsură, pornind cu eruditul ierarh Melchisedec Ștefănescu (1823-1892), locțiitor de episcop al Hușilor (1861-1864), autorul lucrării *Chronica Hușilor și a Episcopiei cu asemenea numire* (București, 1869; Huși, 2019 – ediție anastatică), continuând cu dr. Veniamin Pocitan (1870-1955), arhiereu vicar al Episcopiei Hușilor (1929-1932), locțiitor de episcop al Hușilor (1932-1934), arhiereu vicar al Arhiepiscopiei Bucureștilor (1934-1948), preotul iconom Aurelian V. Ursăcescu (1906-1976), slujitor la bisericile Sf. Voievozi, Sf. Nicolae și Înălțarea Domnului din Huși, iconomul stavrofor Coman Vasilescu (1861-1944), slujitor la biserica Sf. Ioan din Huși și revizor episcopal, preotul Anton I. Popescu (1896-1971), slujitor la biserica Sf. Dumitru din Huși și consilier referent episcopal, și preotul iconom stavrofor Scarlat Porcescu (1910-1991), slujitor la catedrala episcopală din Roman și la bisericile Barnovschi și Toma Cozma din Iași. Acestora li se adaugă Alina-Mihaela Pricop, autoarea vol. *Contribuții la istoricul Episcopiei Hușilor* (Bârlad, 2007), Ștefan Plugaru și Teodor Candu, autorii vol. *Episcopia Hușilor și Basarabia (1598-1949). Istoric și documente* (Iași, 2009), Adrian Nicolae Petcu și pr. Nicolae Cătălin Luchian, editorii vol. *Episcopul Grigorie Leu în vâltoarea istoriei. Documente (1924-1949)* (Iași, 2019), Adrian Nicolae Petcu, pr. Nicolae Cătălin Luchian și Maria Buțcu, editorii vol. *Părintele Mina Dobzeu – duhovnicul Hușilor. Documente (1946-2011)* (Huși, 2021) ș.a.

Volumul cuprinde 935 de documente, emise în secolele XVI-XXI, selectate de harnicul editor din surse accesibile, parte din ele publicate, originale și copii, doar câteva rezumate și fragmente (p. 12). Editorul a folosit colecțiile de documente medievale editate sub egida Academiei Române, dar și numeroase documente identificate de domnia sa la Arhivele Naționale Istorice Centrale, Arhivele Naționale Iași, Arhivele Naționale Vaslui, Biblioteca Academiei Române și Arhivele Episcopiei Hușilor (p. 10). Reținem importanța documentelor despre ierarhii Hușilor din perioada 1598-1646, care pot sta la baza unor cercetări necesare ale istoriei acestei eparhii, după cum

mărturisește editorul în *Introducere* (p. 12), precum și punerea în circuitul istoriografic a celor două documente cunoscute din timpul păstoririi lui Dosoftei (1624-1693), eruditul ierarh moldovean de la mijlocul secolului al XVII-lea, devenit mitropolit al Țării Moldovei, care a lăsat în urma sa o operă literară de excepție, canonizat în anul 2005. Cele două documente în care apare consemnat Dosoftei ca episcop al Hușilor, datele 10 și 13 mai 1658, au fost doar menționate de unii autori (Melchisedec Ștefănescu, Dimitrie Dan) sau publicate sub formă de rezumat în *Catalogul documentelor moldovenești din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III, 1653-1675 (București, 1968).

Documentele inserate în volum surprind, în cea mai mare parte, activitatea religioasă, politică, economică, administrativă, judecătorească, filantropică, socială, educațională și culturală a ierarhilor din scaunul istoric al Hușilor (p. 13). Nu trebuie omise nici unele informații cu caracter genealogic, care pot oferi explicații în cazul unor evenimente istorice neclare. Volumul, tipărit în condiții deosebite la editura episcopală „Horeb”, se încheie cu lista episcopilor Hușilor (p. 1.065-1.067), între care se disting nobili ziditori de spirit (Dosoftei, Mitrofan, Iacob Stamatii, Veniamin Costache, Sofronie Miclescu, Calinic Miclescu, Melchisedec Ștefănescu, Silvestru Bălănescu, Iacov Antonovici, Nicodim Munteanu, Nifon Criveanu ș.a.). Pentru o bună înțelegere a documentelor medievale, se adaugă un glosar de termeni (p. 1.069-1.076), la final regăsindu-se indicii de nume și de locuri, atât de utili cercetătorilor acestui corpus (p. 1.077-1.126).

Profesorul Costin Clit s-a remarcat în toată cariera sa ca un slujitor onest al adevărului istoric, pentru care merită toată lauda și felicitările noastre. Îi prețuim truda cu care a selectat o seamă de documente, ce se pot constitui într-o veritabilă *cronică* a Episcopiei Hușilor: „una dintre cele mai vrednice și prestigioase eparhii, atât din punct de vedere bisericesc-misionar, cât și cultural-național” (Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, 27 mai 1996, p. 1.020).

Iulian PRUTEANU-ISĂCESCU

Dan Prisăcaru, Petre Otu, Marius Iorgulescu (coordonatori), **România și Polonia în avanpostul securității europene. Tradiție și continuitate (1919-2022)**, Editura Militară, Centrul Tehnic Editorial al Armatei, București, 2023, 588 p.

În „siajul” Centenarului Unirii, moment care a prilejuit un set bogat de manifestări științifice organizate atât în România, cât și peste hotare, „radiografierea” primului deceniu interbelic este, la rândul ei, plină de provocări pentru breasla istoricilor.

Constatarea este ușor de făcut, dar și ușor de clarificat; dacă anul 1918, atât în Europa cât și în spațiul noului stat național unitar român, are într-adevăr propria sa importanță, pe care cercetătorii onești au argumentat-o și analizat-o timp de un secol, redându-i semnificația majoră în toate încheieturile sale, anii care s-au scurs după încheierea Marelui Război aduc nevoia de păstrare și consolidare a ceea ce s-a dobândit prin apariția unei noi ordini internaționale.

Ne referim la sistemele de alianță și de securitate bilaterale sau regionale, la întărirea capacităților de apărare, la efortul de recunoaștere internațională a noilor granițe, la consolidarea cooperării diplomatice și economice între noile state și, mai ales, a demersurilor de contracarare a revizionismului și extremismului, latent sau manifest. Din acest punct de vedere, deceniul al treilea este o perioadă de febrilă activitate diplomatică, menită să consolideze alianțele firești și să contracareze noile pericole, incipiente, izvorâte din apariția bolșevismului rusesc, fascismului italian, național-socialismului german și revizionismului maghiaro-sovietic, cu ecou puternic atât la Roma și Berlin, cât și la Moscova și Budapesta.

Pentru România, statul care a beneficiat în mod direct de schimbările radicale pe care Primul Război Mondial le-a adus în Europa, anii '20 au fost esențiali pentru demararea, consolidarea și funcționarea unor noi sisteme de alianță. Derivată din noua „filozofie” a sistemului relațiilor internaționale postbelice, necesitatea cooperării diplomatice, economice și militare cu „vecinii buni” a devenit pentru guvernările de la București preocuparea majoră în politica externă. România s-a orientat, prin mecanismul de alianțe, atât spre marile puteri (Italia și Franța) dar a inițiat (sau a fost în

mod direct la masa negocierilor) și ceea ce numim Mica Înțelegere – 1921 și Înțelegerea Balcanică – 1934.

Firește, construcția europeană de după Versailles nu a fost una exemplară. Dincolo de „fațada impunătoare” a Conferinței de Pace au rămas nerezolvate probleme majore sau au fost temperate cu mijloace oribile, cum este cazul Tratatului de la Lausanne, din 1923, privind schimbul de populație dintre Grecia și Turcia. În estul european statele tind să aibă agende diferite, generate de probleme vechi sau noi, reale sau inventate, privitoare la noile granițe: Polonia, Ceho-Slovacia, Ungaria, Regatul Sârbilor, Croaților și Slovenilor/ Iugoslavia, Bulgaria, Grecia, Turcia sau nou înființata URSS (1922) sunt actorii statali care complică – direct sau indirect – ecuația de securitate a acestei părți de continent.

*

Relațiile dintre România și Polonia își au importanța cuvenită în sistemul de relații internaționale dintre cele două războaie mondiale. Din perioada interbelică și până în contemporaneitate acestea au fost atât subiect de dezbatere (publică, politică sau academică), cât și prilej de apariție a zeci de lucrări consacrate relațiilor bilaterale, în multiplele lor aspecte.

Întrucât la 3 martie 2021 s-au împlinit 100 de ani de la încheierea Alianței dintre România și Polonia, „alianța inimilor” – cum a descris-o, poetic, Józef Piłsudski – Statul Major al Apărării din România a planificat, în perioada 2020-2022, o serie de cinci conferințe internaționale vizând cooperarea în domeniul securității regionale și apărării dintre România și Polonia de la începuturile acesteia până în prezent, când cele două țări sunt din nou partenere, de această dată în cadrul Organizației Tratatului Atlanticului de Nord-NATO.

Conferințele au fost organizate la Iași și Piatra Neamț prin intermediul Filialei Iași a Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I” dorind să repună în dezbatere, după un secol, conceptul de securitate regională. Un concept bazat pe același front larg, pe care Take Ionescu l-a descris, în iulie 1920, ca pe un necesar „cordon sanitar” afirmând că „este în interesul Europei de a menține un front indestructibil de la Baltică la Marea Neagră, respectiv la Marea Egee”. Concluziile celor cinci conferințe se regăsesc în acest volum.

Volumul pe care îl prezentăm debutează cu două intervenții care dau „greutate” demersului: *Cuvântul Înainte* al generalului Daniel Petrescu, șeful Statului Major al Apărării și *Introducerea* istoricului Petre Otu, președintele Comisiei Române de Istorie Militară. Ambele intervenții sunt binevenite și au rolul de a lămuri cititorul asupra demersului în cauză. Dată fiind varietatea și complexitatea subiectelor abordate atât de istorici români cât și polonezi volumul este unul colectiv, cu beneficiile și riscurile unui asemenea tip de demers și care însoțesc, inevitabil, orice inițiativă de acest fel.

Volumul de față este „gazda” a ceea ce s-a spus și s-a comunicat în cele cinci întâlniri dintre anii 2020 și 2022, maniera de inserare fiind cronologică. Cuprinde două părți, al căror rost a fost dictat și de ceea ce s-a petrecut în perioada 2020-2021 – pandemia COVID 19, care a anihilat, practic, posibilitatea de participare directă și entuziastă la orice manifestare științifică din țară sau de peste hotare.

În prima parte a volumului sunt inserate Conferințele-semnal din 25 iunie 2020 (Iași), 3 martie 2021 (Iași), 24-26 iunie 2021 (Iași), 3 martie 2022 (Piatra Neamț) și 9 noiembrie 2022 (Piatra Neamț); ea conține mesajele, comunicările și alocuțiunile participanților, fiind ilustrată cu un consistent material fotografic.

Partea a 2-a a volumului, și cea mai consistentă, este consacrată comunicărilor științifice prezentate în cadrul Conferinței „România și Polonia în avanpostul securității europene. Tradiție și continuitate (1919-1921)”, ale cărei lucrări s-au ținut la Iași între 24 și 26 iunie 2021. Este structurată pe două paliere: primul, consacrat alianței și relațiilor dintre România și Polonia în perioada interbelică – 20 de comunicări, din care patru ale unor istorici polonezi și una a unui istoric finlandez; al doilea, destinat relațiilor româno-polone din a doua jumătate a veacului al XX-lea și începutul acestui secol – cinci comunicări.

Din motive lesne de intuit, nu ne vom referi la textele comunicărilor, dat fiind numărul mare al acestora, precum și diversitatea subiectelor abordate. În altă ordine de idei, nici selecția unora dintre acestea (care ar fi criteriile?) nu este *fair play*, riscul subiectivității fiind unul crescut și chiar neproductiv.

Ne mărginim numai să arătăm că profunzimea celor mai multe dintre texte este de netăgăduit, ele fiind rodul unor investigații laborioase întreprinse de cercetători consacrați și validați de știința istorică din România și Polonia.

Daniel LAZĂR